

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА КЛАСИЧНЕ СТУДИЈЕ
JOURNAL OF CLASSICAL STUDIES MATICA SRPSKA

17

Уредништво

Сима Аврамовић (Београд), Бхарат Гупт (Делхи),
Виктор Кастелани (Денвер), Карл Јоахим Класен (Гетинген),
Ксенија Марицки Гађански (Београд), Емилија Масон (Париз),
Александар Поповић (Београд), Ливио Росети (Перуђа),
Данијела Стефановић (Београд), секретар,
Мирјана Д. Стефановић (Нови Сад), Бојана Шијачки Маневић (Београд)

Editorial Board

Sima Avramović (Belgrade), Victor Castellani (Denver),
Carl Joachim Classen (Göttingen), Bhart Gupta (Delhi),
Ksenija Maricki Gadjanski (Belgrade), Emilia Masson (CNRS Paris),
Aleksandar Popović (Belgrade), Livio Rosetti (Perugia),
Danijela Stefanović (Belgrade), secretary, Mirjana D. Stefanović (Novi Sad),
Bojana Šijački Manević (Belgrade)

Главни и одговорни уредник

Ксенија Марицки Гађански

Editor-in-Chief

Ksenija Maricki Gadjanski

СЛИКА НА КОРИЦАМА – COVER PICTURE

Сребрна шарнирска фибула на корицама потиче из околине Сомбора. Датује се у другу половину 4. века пре нове ере. Нађена је у гробу или остави заједно са три друге сребрне фибуле истог типа и четири наруквице од сребрног лима. Данас се налази у Природњачком музеју у Бечу. Фибула припада последњој фази развоја шарнирских фибула, тзв. варијанти Чуруг, које су под грчким утицајем израђиване на територији данашње Војводине.

The silver fibula of the “Scharnier” type on the cover was found in the surrounding of Sombor. It is dated to the second half of the 4th century B.C. It was found in a grave or a hoard together with three silver fibulae of the same type and four bracelets of silver sheet. It is now in the Natural History Museum in Vienna. The fibula belongs to the last development phase of “Scharnier” fibulae – the variant Čurug – which was produced under Greek influence in the territory of present day Vojvodina (North Serbia).

Loro – Logo: Dr. Rastko Vasić

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА КЛАСИЧНЕ СТУДИЈЕ
JOURNAL OF CLASSICAL STUDIES
MATICA SRPSKA

17

НОВИ САД
NOVI SAD
2015

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ
STUDIES AND ARTICLES

Čelica Milovanović
Lancaster, Pennsylvania, USA

THE PEDAGOGY OF THE *EXEMPLA*: *SENECA ET ALII* ON ANGER

ABSTRACT: The essay reviews the use of *exempla* in the five surviving traditional treatises on anger. While all of the authors (Seneca; Plutarch; Galen; Basil the Great; Gregory Nazianzen) aim at convincing their readers that the cure for anger is readily available, each has taken a somewhat different approach to presenting his ideas. One of the differences between them can be seen in their individual choices of *exempla*. Although all, or most of the *exempla* come from the same vast tradition of literary and historical moral examples, each author's individual talent, his personal life experiences, and a preference for specific methods of teaching, were likely to narrow down, and ultimately determine his choice of illustrative examples.

KEY-WORDS: *exemplum*, choice of examples, anger management, Seneca *De ira*, Plutarch *Moralia*, Galen, Basil the Great, Gregory Nazianzen.

Anger is a universal and all-pervasive emotion. The ancients knew a great deal about it – not only was their literature from its beginning, *The Iliad*, deeply concerned with the problem of anger, but they also left us a number of specialized treatises on the topic.¹ The depth of insight found in their literature, specifically in *The Iliad*, is such that it transcends the possible problems of cross-cultural understanding.² The philosophical

¹ A comprehensive survey and analysis of both the literary and philosophical sources can be found in Harris, W. V. *Restraining Rage*. The Ideology of Anger Control in Classical Antiquity, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001.

² Shay, J. *Achilles in Vietnam: Combat Trauma and the Undoing of Character*. New York: Scribner, 1994, shows how relevant Homer's psychological insights can be today. Cairns, D. L. "Ethics, ethology, terminology: Iliadic anger and the cross-cultural study of emotion" in Braund, S. and G. W. Most (eds.), *Ancient Anger. Perspectives from Homer to Galen*. 11–49. Yale Classical Studies, vol. XXXII. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, comes to the conclusion that "Homeric anger regularly exhibits fundamental and universal features of this basic human emotion" (49).

treatises on anger, on the other hand, have also attained some remarkable insights. Over time they have compiled a substantial body of advice on how to control this passion in oneself and in others. That advice compares rather favorably, it seems, with the latest thinking on anger therapy in modern psychology.³

The specialized treatises on anger form a distinct tradition in Greco-Roman literature in the sense that they each in turn “respond to what had been written on the subject earlier.”⁴ Members of all the major schools of philosophy had written monographs on anger, e.g., the Peripatetics Theophrastus and Hieronymus; the Stoics Chrysippus, Antipater of Tarsus, Panaetius, Posidonius, Sotion, and Seneca; the Epicurean Philodemus; as well as many others.⁵ Later on, the leading Fathers of the Church contributed to the discussion from a distinctly Christian point of view.

Within the tradition that covered some eight or nine centuries there was a distinctive philosophical divide concerning the role of emotions in human life. On the one hand, the followers of Plato and Aristotle believed that all the emotions, including anger, are an essential and eminently useful part of human nature; however, since emotions originate in the lower part of the soul, they should be kept under strict control by the superior part, that is, the rational mind. The other branch, consisting primarily of the Stoic followers of Chrysippus, held that human nature, or the human soul, is essentially and supremely rational, and that all violent emotions represent an aberration, a malfunctioning of the soul, even madness, and that as such they should be completely eliminated.

Another disagreement between various schools, or individuals within the schools, concerned the methodology of teaching and the role of the moral teacher. Some philosophers believed that they should teach only the basic principles of ethics, without trying to give advice on how one should behave in any given situation; others held that practical advice on appropriate behavior was both necessary and highly beneficial to the student. All of these ideas have had a marked influence on the stylistic choices of individual authors, including their choice of *exempla*.⁶

Many of the writings on anger are known to us only indirectly, having survived in fragments or by name only. Seneca’s three books of *De ira* are the only major treatise preserved in its entirety. In addition, there

³ On emotion therapy in general see: Sorabji, R. *Emotion and Peace of Mind*. From Stoic Agitation to Christian Temptation, 211–52. Oxford: Oxford University Press, 2000; on anger therapy in particular: Harris 362–90.

⁴ Harris 7.

⁵ Harris 127–8 lists some 27 treatises on the emotions and on anger.

⁶ *Exemplum* is used here as a broad term, referring to ancient categories of example proper (*paradeigma*), anecdote (*chreia*), saying (*apophthegma*), simile (*parabolē*; *similitudo*), analogy (*analogia*), and similar devices.

exists a small group of shorter texts, each different in style and scope, such as Plutarch's dialogue *On the Control of Anger*, Galen's essay on the diagnosis and treatment of *The Affections and Errors of the Soul* (only partially concerned with anger), Basil the Great's *Homily against Anger* in prose, and Gregory of Nazianzus' *Against Anger* in verse. The philosophical views there represented, as well as each author's individual place within the tradition, are generally well known today. They have been studied extensively,⁷ and thus we do not intend to pursue them here.

However, the line of research that pays particular attention to the overall development of a philosophical tradition, paying less attention to the individual authors, their specific goals, interests, personalities, and idiosyncrasies, leaves something to be desired. Thus one can easily feel that "demonstrating how Seneca and Plutarch reach back to different philosophical traditions certainly reveals some important differences between their texts, but leaves many others untouched."⁸ In other words, what remains untouched, or at least not fully explored, is the place where individual talent intersects with the age-long tradition – and that is what we wish to explore a little further.

The five authors here represented have one thing in common: they all write rhetorically and use a great variety of *exempla* throughout their writings. That in itself seems significant, for the use of *exempla* in moral exhortation, although frequent,⁹ was neither required nor necessary.¹⁰ Therefore an examination of the *exempla* used by our authors might be helpful in trying to define the differences – as opposed to the many similarities in philosophical doctrine – that exist among them.

Anger is a complex subject,¹¹ and it may require, perhaps, a greater than usual amount of illustration. As Seneca's older contemporary Valerius Maximus put it, although words might not be adequate at times, "there are very clear images of the special properties of these vices

⁷ Harris *passim*, and in particular 88–128 (Philosophies of Restraining Rage).

⁸ Van Hoof, L. "Strategic Differences; Seneca and Plutarch on Controlling Anger." *Mnemosyne* 60 (2007): 59–86. The author studies the texts of Seneca and Plutarch as *speech acts*, that is, as "discourses through which the authors, by various means, seek to produce a certain effect in their readers." A detailed analysis of several parallel passages – including one *exemplum* – leads to the conclusion that Seneca wrote with the intention of promoting peace of the mind, *tranquillitas animi*, as a new, non-traditional virtue in the Roman world, while Plutarch's aim was to extol the role of the Greek *paideia* in the formation of a "true gentleman."

⁹ On examples in moral discourse see Malherbe, A. J. *Moral Exhortation, A Greco-Roman Sourcebook*, 135–6. Philadelphia: The Westminster Press, 1986.

¹⁰ The surviving fragments of *De ira* by Philodemus, as well as John Cassian's chapter on anger in *The Institutes*, for instance, contain very few examples.

¹¹ Seneca, for one, declares at the outset that anger is a "multiform evil" and that Latin – as opposed to Greek – is not flexible enough to adequately describe its wide emotional range (*De ira* I: 4, 2–3); before him, however, Aristotle had expressed a similar sentiment in respect to his own language (*Nic. Eth.* 1125b).

[=anger and hatred], because the gods themselves wanted us to notice these images in the violent words or actions of famous people” (Val. Max. IX: 3).¹²

In terms of rhetorical theory, *exempla* could be taken either from myth, i.e., mythological poetry, or from history. Quintilian – who discusses *exempla* under the heading of rhetorical proofs – recommends that the orator “above all else be supplied with plenty of examples both ancient and modern...not only things recorded in histories or handed down by word of mouth, or which happen every day, he should not neglect the fictions of the great poets either...sanctioned by the guarantee of antiquity or believed to have been invented as moral lessons.”¹³ The historical examples, he says, “may be narrated in full,” or, in the case of some “an allusion may suffice.” All our authors, no doubt, were well acquainted with these precepts.

To begin with Seneca: his *De ira* is not only the longest and most comprehensive, but also the earliest surviving treatise on anger. Thus there may be an instinctive tendency to use it as a reference point, perhaps even a standard against which other treatises should be evaluated.¹⁴ Yet, the nature of Seneca’s writing is such that it does not lend itself easily to comparison. For he writes with extraordinary prolixity which borders on extravagance; the ideas, images, analogies, and examples pour out of him in a rapid succession, as if without premeditation. His sentences are short and pointed, most often strung together in paratactical order, without the strict balance and symmetry of periodical structure. This style, characteristic of judicial oratory, was calculated to “sway the mind” of the audience. The introduction of such particular style into the sphere of moral discourse was a novelty for which Seneca should be given proper credit.¹⁵ To his contemporaries, however, his impassioned sermonizing was rather surprising, and some did not approve of it.¹⁶

¹² Valerius Maximus, *Memorable Deeds and Sayings*. One Thousand Tales from Ancient Rome, tr. H. J. Walker. Indianapolis/Cambridge: Hacket Publishing Company, 2004.

¹³ *Instit. Orat.* XII: 4, 1. *The Orator’s Education*, ed. D. A. Russell, Cambridge, MA: Harvard University Press 2001. A more detailed discussion of *exempla* (including the Aesopian fable) as rhetorical proofs is found in Aristotle, *Rhet.* 2: 20.

¹⁴ Gillette, G. *Four Faces of Anger*. Seneca, Evagrius Ponticus, Cassian and Augustine. Lanham, MA: University Press of America, 2010, introduces Seneca mainly as a foil to the other three and comes to the conclusion that Seneca’s primary interest was in self-fulfillment and peace of mind, while the others aimed at building strong and peaceful communities.

¹⁵ See Hadot, I. *Seneca und die Griechisch-Römische Tradition der Seelenleitung*, 18; 184; 189, *et passim*. Berlin: Walter de Gruyter, 1969.

¹⁶ Aul. Gell. NA 12: 2, 1 says that “Some think of Annaeus Seneca as a writer of little value... since his style seems commonplace and ordinary, while the matter and the thought are characterized, now by a foolish and empty vehemence (*inepto innanque impetu*), now by an empty and lawyer-like cleverness (*levi et causidicali argutia*)... Others, on the contrary, while not denying that his diction lacks elegance, declare that he is not without learning and a knowledge of the subjects which he treats, and that he censures the vices of the times (*in vitiis morum*)”

As to his examples, they tend to be quite unusual too. Instead of painting a complex picture of the “multiform evil,” the examples tend to be mostly one-sided, showing anger in its most repulsive form of unbridled cruelty. And although Seneca claims that such examples are necessary so that the reader “may learn what great evil there is in anger when it wields the complete power of supremely powerful men” (III: 13, 7), to the modern reader, at least, they seem appalling and rather unnecessary.

Thus, one might suspect that his motive in choosing such examples was his *teaching philosophy* (as one would call it today). His ideas on what parts of moral philosophy should be taught, and how, can be found in some of the *Letters to Lucilius*. The contents of the instruction, he believed, should include both the general tenets of Stoic philosophy (*decreta, placita; dogmata*) and the practical advice on the appropriate behavior in various situations (*praecepta; parainetikē*).¹⁷ The overall goal of instruction, of course, is to encourage and guide the student on his way to moral improvement, for a desire for moral improvement is already there. “In every one of us – claims he – nature has laid the foundation and sown the seeds of the virtues” (*Ep.* 108, 5). Once the audience starts paying attention, the teacher should redouble his efforts, “keep at them and drive this home, piling it on them” (*urge, hoc preme, hoc onera*); and as they become more and more enthused, he should “lay on all the harder” (*insta vehementius*: *Ep.* 108, 12), for this is how he might effect the cure of their many misguided opinions and passions.¹⁸ Thus, the root cause in Seneca’s peculiar choice of examples might have been his wish to impress the reader, or rather to completely overwhelm him, and thereby inspire him to redouble his efforts toward the eradication of anger, by showing him some extremely graphic and gory images of that passion.

Among the many examples scattered throughout Seneca’s treatise there is a noticeable absence of mythological figures.¹⁹ In addition to being historical, and mostly negative, the majority of his examples are antiquarian, originating from the distant past and foreign countries, such as Persia or Greece. Only occasionally does Seneca allude to more recent

obiurgandis) with a seriousness and dignity which are not wanting in charm.” *The Attic Nights of Aulus Gellius*, tr. J. C. Rolfe. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1927.

¹⁷ Letters 94 and 95, discussed by Hadot 8f.

¹⁸ Similarly, in *Ep.* 27, 9 he states that to some persons the remedy (i.e., the philosophical precepts) should be merely pointed out (*remedia...monstranda*), while in the case of others it should be “forced down their throats” (*inculcanda sunt*).

¹⁹ Seneca’s preference for historical over mythological was noted by Mayer, R. G. “Roman Historical Exempla in Seneca” in Reverdin, O. and R. Grange, eds. *Sénèque et la prose latine*, 141–166. Entretiens sur l’antiquité classique XXXVI. Genève: Vandouevres 1991; he points out to *De Constantia* 2, 1 (“In Cato the immortal gods have given to us a truer exemplar of the wise man than earlier ages had in Ulysses and Hercules”). Quintilian too seems to put less weight on mythological examples (as oratorical proofs): “...the same principle applies to examples drawn from poetic fables, except that these are of less probative force” (V: 11, 17).

events (e.g., “Gaius Piso whom I can remember” I: 18, 3; similarly, II: 5, 5; III: 18, 3, etc.).

Thus, in a self-contained group of examples in Book Three (III: 14–21), we find the Persian kings Cambyses, Cyrus, Darius, and Xerxes, as well as Alexander the Great and some of his generals. While describing all too vividly their unspeakable crimes Seneca wishes that the examples of such cruelty “had been confined to foreigners and that ... the barbarity of torture and such venting of anger had not been imported into the practices of Romans” (III: 18, 1).

Unfortunately, Roman history too was filled with similar savagery, and Seneca shows an inclination to juxtapose examples from Roman history with the traditional examples of foreign kings and potentates (the cases of Hannibal on the one hand, and Volesus, the Roman governor of Asia, on the other – II: 5, 4–5). However, in many of the parallel examples the Romans are shown to be morally superior. For instance, in a situation of great personal loss and humiliation the Roman nobleman Pastor is shown to be more heroic and steadfast than his counterpart, the legendary king Priam of Troy (II: 33, 3–6). The Roman Emperor Augustus exhibited more patience and forbearance in dealing with his detractors than king Philip of Macedon (III: 23, 2–8). And of the two philosophers who were similarly insulted in public, Diogenes the Cynic and the Roman Stoic Cato, it was the latter who not only kept his calm, but showed quick wit too (III: 38). Thus, in addition to his missionary zeal in the condemnation of anger, Seneca’s patriotic pride also played some role in his choice of *exempla*.

In the narration of his *exempla* Seneca is always, so to say, hovering nearby, offering his own opinion (“He mistook inflexibility for firmness” I: 18, 3), expressing outrage (“Could anything have been more unjust than this?” I: 18, 5), disgust, and resignation (I: 18, 6). His personal indignation spills sometimes into a direct address to the protagonist of the story, as in the case of wretched Harpagus who had been offered at dinner the flesh of his children and then shown their severed heads (III: 15, 4).

Furthermore, some of the bad examples (*exempla quae vites*) are developed to the point of becoming little declamations in themselves, complete with direct speeches, objections by opponents, exclamations, common topics, rhetorical questions, elegant epigrams (*sententiae*), and the like (III: 18, 3–19, 5). The good examples (*quae sequaris* III: 22–23) pale in comparison. They consist mostly of short anecdotes illustrating the ability to take verbal insults without immediate retaliation.²⁰ Among

²⁰ Retaliation at a later time was not considered an act of anger, as in the case of the Macedonian general Antigonos (III: 22, 4–5). This was apparently a traditional story, for it is found in Plutarch too (458F), among his good examples – a traditional example could be used,

the Romans Julius Caesar, the philosopher Cato, and Emperor Augustus are singled out as outstanding examples of patience and moderation in dealing with malicious gossip and open insults.

In spite of all the good advice on how to cultivate good habits and learn to suppress the surge of anger, nowhere does Seneca give an example of a person who actually was able to change his behavior and improve his character permanently.²¹ But unlike Seneca, the next author under consideration here, Plutarch, starts out with just such an example: his contemporary Gaius Minicius Fundanus, a high Roman official, has learned for himself how to control his hot temper and is willing to share his experience. Fundanus' story provides the framework of the essay *On the Control of Anger* (*Peri aorgēsias*).²² This text is not nearly as long as Seneca's – roughly one fourth – and is very different in style and approach. Theoretical considerations are mostly absent, while the ideas are developed with the help of innumerable anecdotes, poetic quotations, and the like. The so-to-say secondary examples – for they are part of Fundanus' story which in itself is the main example – are narrated briefly, or sometimes just alluded to. Mythological examples mix freely and seamlessly with the historical – Plutarch apparently did not consider myth any less credible than history as a witness of human behavior.²³

Plutarch's overall goal is very similar to Seneca's, namely, to inspire a love of virtue and moral improvement in the reader. He too believes that nature had already sown some good seeds in us. "Our souls are by nature possessed of great fondness for learning and fondness for seeing," says he. The best object of study and observation can be found in virtuous deeds, for "these implant in those who search them out a great and zealous eagerness which leads to imitation"...²⁴ Thus Plutarch, unlike Seneca, does not attempt to set his reader on the road to improvement

apparently, without much scrutiny. On the problematic nature of some of Plutarch's examples see Brenk, F. E. "Setting a Good *Exemplum*. Case Studies in the *Moralia*, the *Lives* as Case Studies" in Nikolaidis, A. (ed.) *The Unity of Plutarch's work. Moralia Themes in the Lives, Features of the Lives in the Moralia*, 237–54. Berlin: Walter de Gruyter, 2008.

²¹ Of his own personal behavior Seneca says little, so that we cannot know to what extent he himself was anger-free. At one point he mentions the habit of examining his conscience every evening, going over everything he had done that day, "pleading his cause before the bar of self" (III: 36, 3), in order to be able to enjoy a good night's sleep.

²² Plutarch, *Peri aorgēsias*, in *Moralia*, Vol. 6, ed. W. C. Hembold. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1939. Translation: Plutarch, *Essays*, tr. R. Waterfield, annot. by I. Kidd. London: Penguin Books, 1992.

²³ Helen of Troy and Electra are paired with Alexander the Great and Callisthenes (454D). Gaius Gracchus, the goddess Athena, and satyr Marsyas all illustrate the physical ugliness of anger (456A–C). Plutarch, like Seneca, will often group his examples in threes (Thamyris–Pandarus–Xerxes 455D; Euclides–Polemon–Aristippus 462D–E), although the groupings by two are quite common too; single examples are rarely used.

²⁴ Plutarch, *Pericles* 1–2. Plutarch's *Lives*, Vol. 3. Tr. B. Perrin. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1916.

by showing him the most repulsive features of anger; on the contrary, he wants to awaken his zeal by showing him the attractiveness of quiet temper and good behavior. That is the reason why in this essay – as in the *Lives* in general – the positive examples outweigh the negative ones by far.²⁵

Just as in Seneca, the majority of historical examples are traditional and antiquarian, like the inevitable Xerxes (455D–E), or Alexander the Great (458B). Traditional too are the many anecdotes concerning the imperturbable philosophers believed to be wholly “without bile” (457D).²⁶ As to various kings and tyrants, who were notorious for their cruelty, Plutarch makes it a point of mentioning some who had shown unexpected gentleness and humanity in dealing with their subordinates, by refusing to punish gossip, slander, mockery, and the like (e.g., Philip II of Macedon, Antigonus, Magas, Ptolemy, Peisistratus, and Porsenna: 457E–F).

Occasionally, Plutarch too will make an effort to include a token example from the not-so-distant past. One such story concerns the philosopher Seneca. When the Emperor Nero had had a beautiful octagonal tent built at a great expense, Seneca warned that he was courting trouble – if such a thing were to be lost, it would cause much grief because it could never be replaced. Indeed, the tent was lost in a shipwreck, but Nero remembered Seneca’s words and did not get too upset (461F).

Plutarch only rarely, if ever, comments on the contents of his anecdotes. Sometimes he tells a story abruptly, without any introduction, as a way of starting a new line of reasoning. That is very different from Seneca’s procedure, where the example comes after a formal exposition, as a rhetorical proof. Plutarch prefers to tell the story first, and then to draw a direct, universal moral lesson from it. For instance, just as Socrates on some occasion was very gracious to his friend Euthydemus, so, we too “should receive our friends with cheerful friendliness” (*dei...tous philous dechesthai* 461D–E), etc.

As already stated, the overall story of Fundanus’ conversion is in itself a major example. Fundanus is introduced as a person known for his “violent and fiery tendency towards anger” (453B). However, a great change has taken place in him, and he now seems to be in control of his quick temper. His friends insist that he tell them the secret of such an

²⁵ When writing about a negative personality Plutarch feels the need to apologize: “still, when men have led reckless lives, and have become conspicuous... for badness, perhaps it will not be much amiss for me to introduce a pair or two of them into my biographies (*ta paradeigmata tōn biōn*)...” For, the readers should learn not only what to strive for, but also what to avoid (*Demetr.* 1, 5). Plutarch’s *Lives*, Vol. 9. Tr. B. Perrin. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1920.

²⁶ The “bile” mentioned here is only a metaphorical expression – unlike Seneca, Plutarch does not seem to be interested in the physiology of anger.

astounding change – and the rest of the essay is an account of his conversion to “mildness” (*praotēs*). The account is given in simple, non-technical terms, yet it covers much of the traditional Stoic material.²⁷

Fundanus claims that his conversion to tolerance and non-violence was inspired not by the study of philosophy *per se*, but by his first practical victory, that is, when he had seen for himself that anger indeed *could* be suppressed at will. After that initial victory each subsequent success had increased his resolve to avoid anger altogether. In a situation likely to provoke anger, it is best, he learned, to run away, hide, and “anchor ourselves in calmness” (*kathormizein heautous eis hēsuchian*).²⁸ He compares the rising of anger in one’s breast to a fit of epilepsy (455C cf. Seneca III: 10, 3).

Next,²⁹ he started watching other people in their moments of rage in order to understand better how this passion works. He tells us that the observation was by no means pleasant, for angry behavior is petty and vicious, and always betrays weakness of some sort (456F). At first, he was struck by the ugliness of a distorted face, the harshness of the voice, the jerky movements of the body, and other physical manifestations of anger. Subsequently, he experienced an overwhelming feeling of shame – the thought was unbearable to him that he should ever appear so “terrible and deranged” to his friends, his wife, and his daughters (455F). He also realized that angry speech is harsh and offensive and likely to cause much harm in friendship and other relationships (456E).

At that point, he is well aware that people get angry when they feel slighted or ignored. Since the sense of self-importance is reinforced by an easy and luxurious life style, he concludes that a simple life of self-sufficiency and moderation is the best antidote to anger. The training should start with food – one must be satisfied with whatever is available; the utensils, too, the furnishings, and everything else should be of the simplest kind, for if such things should be lost or broken, no one would mind much. Thus, the desire for self-sufficiency, moderation, and patience becomes in his mind the first and foremost remedy for anger (461A–F; 462A–F).

²⁷ Plutarch, of course, was not a Stoic, but Fundanus, being a former student of Musonius Rufus, speaks as a true Stoic; on occasion, however, he might use a Peripatetic term, such as “moderation in passion” (*metriopatheia*: 458C) or “righteous indignation” (*misoponēria*: 463B). On Plutarch’s own philosophical stance in respect to this dialogue, see Babut D. *Plutarque et le stoïcisme* 94–97. Paris: Presses universitaires de France, 1969.

²⁸ The expression is to be found later in the Christian monastic writings on the subject of the passions. On the linguistic and cultural closeness of Plutarch’s writings to those of early Christian authors, see Betz, H. D. (ed.), *Plutarch’s Ethical Writings and Early Christian Literature*. Leiden: Brill, 1978.

²⁹ In his healing process Fundanus applies many of the traditional steps in the therapy of anger, but without formally acknowledging it.

The question of self-sufficiency is further linked to the problem of how to deal with one's domestic servants. Since the master has absolute power over his servants, he ought to be especially careful not to punish them harshly and indiscriminately; a master who punishes only rarely and appropriately will be obeyed better than an angry one (459D).

The fight against anger, however, requires a constant effort and watchfulness. Along the way Fundanus discovers a specific fault in himself which he must correct – his eagerness to make friends with everyone, which easily turns to anger once he finds out that such-and-such person is not worthy of his trust and friendship (463C–D). Once again, he opts for humility and reminds himself that whenever he gets disappointed in someone he should ask himself “Am I not like that too?”

Finally, he takes the decisive step of making a solemn sacred vow pleasing to the gods (*euchēn theophilē kai hieran*), to spend a few days totally free from anger. That vow, he claims, is potentially as holy as any other vow of continence, such as to spend a year without sexual pleasure, or without wine, or telling the truth in all circumstances. Having succeeded in this first attempt, he starts increasing the length of time to a month, then to two months. Eventually, he succeeds in training himself to be always pleasant and courteous and “pure of the taint of evil words and offensive actions” (464C). By such means, and with God's help (*kai theou ti sullambanontos*), he has come to realize that being virtuous is not only pleasing to others, but gives the person himself a feeling of great satisfaction and self-fulfillment. Incidentally, a religious vow in this context was apparently a Stoic topos – similar passages can be found in Epictetus³⁰ and even in Seneca.³¹

Thus Plutarch's essay, although not as rich in theoretical considerations as Seneca's, organized as it is around this one overarching positive example, leads the reader step by step through the formal process of anger therapy, and gives him assurance that he too can be as successful as Fundanus, provided he applies himself to the process wholeheartedly.

Another author interested in, and writing about, the cure for anger was the famous physician Galen. His examples, however, are rarely taken either from history or from mythology – he prefers to draw them from

³⁰ “If you would not be of an angry temper, then, do not feed the habit... Be quiet (*hēsychason*) at first and reckon the days in which you have not been angry... And if you miss it so long as thirty days, offer a sacrifice of thanksgiving to God” (*epithuson tōi theōi* – II: 18, 12–13). Epictetus, *The Discourses as Reported by Arrian*, ed. W. A. Oldfather. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1926.

³¹ Seneca, however, gives the topos a non-religious interpretation: “Some have reached the point of never smiling, some have cut themselves from wine, others from sexual pleasure, others from any kind of drink... There are a thousand other instances to show that persistence surmounts every obstacle and that nothing is really difficult which the mind enjoins itself to endure” (II: 12, 4–5).

his personal experience. Actually, his whole essay *On the Affections and Errors of the Soul*³² is presented in personal terms. In his youth – Galen says – he was exposed to two very different attitudes to anger: his father was a just, decent, and generous man “extremely slow to anger (*aorgētoton*),” while his mother was so ill-tempered that she would sometimes bite her maids and “treat her husband worse than Xanthippe did Socrates” (8, 41). Watching the two of them up close, Galen learned to appreciate and love his father’s quiet demeanor, while hating and avoiding his mother’s outbursts of anger. In time, he came to understand the profound wisdom of the Pythian oracle’s injunction to “know thyself,” for he realized how difficult it is to see one’s own faults and mistakes; the person who flies into a rage over a tiny thing, to the extent of biting and kicking his servants, is clearly unaware of how wrong and ugly that behavior is (2, 5).

In addition, a minor incident that he witnessed reinforced his awareness of the ugliness and absurdity of anger. A man was trying to open a door, and “when he could not get it to open, he began to bite the key, to kick the door, to curse the gods; his eyes went wild like those of a madman, and he was all but frothing at the mouth like a wild boar” (4, 16). Galen was so impressed by the sight that he decided then and there that he would never show himself thus disfigured by anger.³³

Later, he claims, he was able to train himself to remain calm under any circumstances. He was proud of the fact that he never beat the servants with his own hand – a discipline (*askēsis*), he says, that his father had practiced too (4, 17). However, the customary brutality with which the servants were treated was still widespread in his social circle – the masters would kick and bite the slaves, strike them in the teeth (and thereby injure themselves), stab with steel or reed pens, flog with leather straps, and hit with wooden objects or anything else that was at hand.

The central example in the essay is an event from Galen’s adult life. A traveling companion of his, a respectable man from Crete (4, 18), was so enraged by something his two servants had done that he almost killed them. Luckily, Galen, as a doctor, was able to save their lives. When they later continued the journey, the man begged Galen to flog him with a strap as a punishment for his disgraceful behavior. Galen – unruffled – refused to do so, but declared that he had another punishment in mind; he asked the man to listen carefully to his lecture on anger and how it

³² Text: Galeni De propriorum animi cuiusque affectuum dignotione et curatione, ed. Kühn, C. G. *Claudii Galeni Opera omnia*, vol. V. Hildesheim: Georg Olms, 1965. Translation: Galen, *The Affections and Errors of the Soul*, in *Selected Works*, tr. P. N. Singer. Oxford and New York: Oxford University Press, 1997.

³³ “Man biting key” was an ancient topos (Harris 12), a part of the larger topic of frustration with inanimate objects and animals. The use of a topos, however, does not necessarily indicate that the experience was not factual.

can be cured with good advice and strict discipline. The man consented to listen, began the prescribed therapeutic regimen, and eventually “improved greatly in the space of a year.”

So what was Galen’s advice to that man? The first step towards the cure, he claimed, was to become aware of the fact that one is in need of a cure. But since we all have difficulty realizing our own faults, we need the help of someone who will keep an eye on our behavior. The next step, then, is to identify in the community a decent, upright, and trustworthy man, advanced in years, who himself has led an exemplary life, and is willing to watch and criticize our behavior at all times. If found, such a man should be considered our “savior and the greatest of friends” (5, 25). He will be our teacher, trainer, and physician, the one whose task it is to restrain our passions by “constant reminders, by criticism, exhortation, and encouragement, as well as by presenting himself as an actual example of those statements and exhortations” (10, 53). Thus, provided we take it all to heart and start reflecting every day, morning and evening, on the comments and advice of the old man, we should notice some changes within a year. If by then our anger is abating, we are guaranteed more progress in the second year, and even more so in the third, fourth, and fifth years. It is a shame, Galen concludes, that a man “will toil for year after year to become a good doctor, a good orator, scholar, or geometer, but never even consider setting aside some time to become a good human being” (4, 21).

The idea that under the guidance of an elderly wise man one could attain a measure of self-improvement was not exactly new, but in Galen “the role of the helper is emphasized as never before.”³⁴ However, the difference between Galen and his predecessors is not only in the degree of emphasis – unlike them, Galen never suggests that the helper should be a professional trained in philosophy. In his opinion *any* good and upright person from the community could do the job.

Seeking help and guidance locally, rather than in an established school of philosophy, was later put into practice on a large scale by the monastic communities of Egypt and the Middle East. There, the role and the authority of the personal spiritual guide – an elderly monk called Abba, Father – was elevated to the highest level. His every word of advice was considered almost an oracle. Eventually, the sayings of many Fathers were collected into comprehensive collections in various languages. Not surprisingly, those collections contain a good deal of advice on the control of anger. “From the moment I became a monk I have been striving

³⁴ Harris 385. Similarly, but without any special emphasis, Seneca had suggested that we follow the example of Socrates and “beg all our best friends to use to the utmost such liberty toward us,” that is, to show openly their disapproval of our angry behavior (III: 13, 4).

(“training” – *askō*) to prevent anger rising to my lips” said Abba Isidore when a brother was asking why the demons were so afraid of him.³⁵

In contrast to the humble Fathers of the Desert, the so-called Fathers of the Church have made a conscious effort to modify and adapt the traditional teachings on anger for the benefit of their audiences. However, just like their pagan predecessors, they too had different ideas on what might be the best method of teaching. As to the examples, they had little use for the mighty tyrants of the distant past, the irritable masters, the philosophers, orators, military commanders, and the like; those had been cultural references of the pagan elite. They addressed themselves to a much humbler, less educated audience, a group of people who used to live and quarrel among themselves as equals. Individual moral progress and tranquility of mind was not any longer the sole purpose of anger control; maintaining order and good-will in the entire community was perhaps even more important.

Basil the Great in his *Homily against Anger* describes a typical situation: “One says the other is an insignificant person born of an insignificant person; the other in return calls him a slave born of a slave in the household. One says ‘poor laborer,’ the other says ‘tramp.’ One says ‘stupid,’ the other says ‘crazy,’ until their insults, like arrows, run out. Then, when all the abuse of the tongue has been hurled, then in addition they proceed to avenge themselves through actions. For, temper incites fighting, and fighting gives birth to abuse, and abuse to blows, and blows to wounds, and often wounds to death” (357C–D).³⁶

Although Basil works mostly with Stoic ideas and asks for a complete eradication of anger, on the question of moral usefulness of anger he leans more towards Plato and the Peripatetics.³⁷ Anger can be helpful in the fight against the Evil One, he claims: “if your temper is not roused, you will not be able to hate him as much as he deserves” (365B). The temper (*thumos*), he says, is like a good shepherd dog – when around his master (i.e., the rational part of the soul) he is tame and follows his commands, but when approached by a stranger (i.e., a desire for revenge) he becomes savage and murderous.³⁸ Therefore, in order to become a ‘good dog’ the temper needs intense training. A big part of the training consists in observing good examples and reflecting on the words of the wise. To

³⁵ Patrologia Graeca 65, 220C. Merton, T. *The Wisdom of the Desert*, 30. New York: A New Directions Book, 1970.

³⁶ Text: *Adversus eos qui irascuntur* (Homilia X), Patrologia Graeca 31, 353–372. St. Basil the Great, *On the Human Condition*, tr. N. V. Harrison. Crestwood, NY: St. Vladimir’s Seminary Press, 2005.

³⁷ On Basil’s sources see M. Pohlenz, “Philosophische Nachklänge in altchristlichen Predigten,” *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie* 48, 1904: 72–95.

³⁸ The image is reminiscent of Plato *Rep.* 375a–c.

this end Basil quotes numerous injunctions against anger from the Scriptures – just as a non-Christian author would have quoted from the ancient poets.

His historical examples too come from the Scriptures. The supreme example of temper control, meekness, and humility is of course Jesus Christ. “Have you been struck? So also was the Lord. Have you been spat upon? So also was our Master. . . Were you falsely accused? So also was the Judge. Did they tear off your garment? They also stripped my Lord and divided his clothes among themselves. You have not yet been condemned; you have not yet been crucified. Many things are lacking to you, if you would overtake him through imitation” (364A–B).

From the Old Testament Basil mentions Abraham, Moses, and David as paragons of patience and forbearance. But even Moses, the meekest of all men, he says, had placed weapons in the hands of the Levites and urged them to kill their own relatives when they strayed into idolatry [Ex. 32, 27]. For, when it comes to the worship of the true God, anger and zeal are useful and welcome, he believes. He remembers some other examples too, such as Phineas who was incensed when an Israelite married a Midianite woman, and drove his spear through both of them as they lay in their tent [Num. 25, 6–8]; Samuel who “hewed to pieces” Agog, the king of the Amalek [1Sam. 15, 33]; and the prophet Elijah who slaughtered four hundred and fifty prophets of Baal [1Kgs 18, 40]. Today, these examples sound questionable, to say the least, but for Basil and his contemporaries they were symbolic of legitimate righteous anger.

Gregory of Nazianzus wrote *Against Anger* in the form of a poem.³⁹ That in itself was indicative of his teaching methods – he considered verse an important, time-tested pedagogical tool.⁴⁰ In respect to the *exempla*, unlike his life-long friend Basil, he saw no reason to reject summarily the traditional pagan examples, at least those of a good kind. At one point he asks rhetorically whether the “noble lessons” of the Ten Commandments, as well as the Sermon on the Mount, should suffice for a good Christian life, answering that “no harm will be done should we glean some good and pleasing tidbits out of the inferior sources” (831, 253–7). Clearly, he had taken into consideration the fact that pagan culture was still going strong, that the school curricula were based on the old poets,⁴¹ and that Christians could not separate themselves totally from the surrounding world. But the Christian leaders could not quite

³⁹ Text: *Adversus iram* (Carm. 1, 2, 25), *Patrologia Graeca* 37, 813–850. Commentary: Oberhaus, M. *Gregor von Nazianz gegen den Zorn* (Carm. 1, 2, 25). Einleitung und Kommentar. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 1991.

⁴⁰ Milovanović, Č. „Gregory of Nazianzus: Ars Poetica. In *Suos Versus, Carmen* 2, 1, 39.” *Journal of Early Christian Studies* 5:4 (1997), 497–510.

⁴¹ A contemporary, Libanius of Antioch, was still lecturing on the character and anger of Achilles – a topic of perennial interest in the humanities, as a matter of fact.

agree on what, and how much of, pagan learning should be admitted to their own curricula; of these two friends, Basil and Gregory, it was the latter who showed a greater love and appreciation of ancient literature in his writings.⁴²

Thus, in addition to the good examples from the Scriptures (Moses and Aaron, Samuel, David; Peter, Stephen, Jesus Christ),⁴³ Gregory brings up – from memory, and therefore in a somewhat garbled form – several traditional historical examples (832, 261–89). There is that philosopher who refrained from beating his slave while he was still angry (Gregory attributes the action to Aristotle); another philosopher – Diogenes of Sinope – who would go and provoke some prostitutes to angry outbursts in order that he might practice remaining calm under verbal abuse; Alexander the Great who showed himself more lenient than his general Parmenion; Pericles wearing down his detractor by unfailing kindness and courtesy; and an unnamed individual who showed great determination in his attempt to regain a friend’s approval and affection at any cost.⁴⁴ A more recent figure, the Emperor Constantius II, makes an appearance in the context of the topos “lest our talk revolve on the old examples only” (833, 291); the story tells of his restraint and decency in his dealings with the Orthodox Church.⁴⁵

As to those Old Testament figures who exhibited extraordinary zeal in their love and respect of God, Gregory, like his friend Basil, accepts that their outbursts of anger were justified (“it was not anger that motivated them but a just punishment” 841, 400–1), but he does not elaborate or mention any names. As far as he is concerned, the only kind of anger allowed is the anger at one’s own sins and shortcomings: “I rage against my temper, that demon dwelling inside me (*thumōi choloumai tōi sunoikōi daimoni*); of all forms of anger that is the only one, I believe, that has any merit,” he says at the very beginning of the poem.⁴⁶

⁴² In his poem *On Virtue* (*Carm.* 1, 2, 10) which was most probably inspired by Basil’s address *To Young Men on Reading Greek Literature*, Gregory brought to bear many more classical references than Basil had done in his homily.

⁴³ The *exempla* are arranged in two groups, in ascending order of importance within each group (*rhetorical crescendo*).

⁴⁴ The anecdote is reminiscent of Plutarch’s story about the philosopher Euclid of Megara and his brother (462C).

⁴⁵ To refer to an imperial figure from the recent past (within the author’s lifetime) might have been a topos too. Plutarch cited Nero; Galen, – Hadrian; and Gregory, Constantius II.

⁴⁶ This point was duly noted by Gregory’s disciples and followers; John Cassian (who through Evagrius of Pontus knew Gregory’s teachings) says: “Yet we have a function for anger placed quite appropriately within us, and for this purpose alone it is useful and beneficial for us to take it up – when we wax indignant against the wanton movements of our own heart and are angered at things that we are ashamed to do or to say... but that have found their way into the recesses of our heart,” etc. *Insit.* 8, 7.

The most striking image in the poem, at least from the literary point of view, is the one where the angry man is compared to the mythological monster Typhoeus (823, 134–39). It is very fitting to the context and richly allusive in its texture – a prime example of Gregory’s literary pyrotechnics. Its main literary reference seems to be Hesiod, *Theog.* 820–68; the angry man, all puffed-up and foolish, is just like Typhoeus whose multiple inarticulate voices, “wondrous to hear,” echoed “through the lofty mountains” (830–35).⁴⁷

Typhoeus, in Hesiod’s account, had fought for supremacy in a long, bloody, and noisy war with Zeus. Just so does the angry man always fight against his perceived enemies – he is flailing his arms, curling the fingers, and trying to grab a hill, or perhaps the “highest peak of Mount Aetna,” to hurl as a weapon at his opponent.⁴⁸ But while the mythological war had ended with a world-wide conflagration caused by Zeus’s rapid fire of thunder and lightning, and the imprisonment of Typhoeus under a huge mountain, the war waged by the angry man seems to be never-ending. In exasperation Gregory exclaims: “What fire, what hail [of blows]⁴⁹ will end this violence?” Thus he manages to combine multiple literary references in a compass of just a few lines.

At the end of this review of the specialized literature on anger, from Seneca to Gregory of Nazianzus, certain conclusions seem to suggest themselves. First, it is obvious that the ancients were right in their assertion that anger is a “multiform evil,” difficult to discuss in a comprehensive way. Therefore, each author was concentrating on what interested him most, and what he thought his readers should be made aware of. They all drew on the same old rich tradition of *exempla*, yet each author’s choice was only in part traditional; more often it reflected his inner preoccupations, personal experiences, and preferred methods of teaching. Seneca trusted in the shock value of his examples, exposing the arrogance and brutality of the powerful upper classes; at the same time he used many historical examples to show the superiority of the Romans over foreigners. Plutarch, who believed in the power of positive reinforcement, presented his views by telling the personal experience of a friend who

⁴⁷ Hesiod, *Theogony. Works and Days. Shield* 34, tr. A. N. Athanassakis. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1983. In addition, Gregory’s description of the angry man as Typhoeus includes several Platonic allusions (“a monster more furious than Typhon.” *Phaedr.* 230a; “the wisest of men, if compared with a god, will appear a monkey.” *Hipp. Maj.* 289b).

⁴⁸ The mention of Mt. Aetna leads Oberhaus 92–3 to speculate on the connection between this scene and the story of Polyphemus (both from the *Odyssey* and from Ovid’s *Metam.*) Yet, Typhoeus himself lived imprisoned under Mt. Aetna – at least in some versions of the legend (Pind. *Pyth.* 1, 15–29), apparently well known in Byzantium (Tzetzes).

⁴⁹ Oberhaus 93 sees here a reference to Ps. 18 (17), 13: “The Lord thundered from the heavens...raised his voice amid hail and glowing coals.” Our inclination is to read the word “hail” as a classical metaphor (e.g., Aristoph. *Av.* 989).

struggled with his bad temper and was actually able to change and improve his behavior. Galen, on the other hand, was convinced that such a change could not be successful without the help of a benevolent guide, ideally an older wise man from the community; therefore he spoke of his own experiences and showed how he personally was able to help someone in his struggle against the ugly passion of anger. Basil the Great, following some ancient philosophers, reaffirmed the usefulness of anger in the fight against evil, but urged his followers to be humble and forbearing in daily life in imitation of Jesus Christ; his examples had come exclusively from the Scriptures. Gregory of Nazianzus emphasized that the only acceptable form of anger was the one turned against one's own mistakes and shortcomings; for pedagogical reasons he wrote in verse, and had no compunction against incorporating some of the ancient pagan learning into his orthodox Christian moral exhortations.

Čelica Milovanović

Lankaster, Pensilvanija (SAD)

O UPOTREBI PRIMERA, *EXEMPLA*, U NEKIM TRADICIONALNIM SPISIMA O GNEVU

Rezime

Primer, *exemplum*, kao stilska figura, u antičkoj književnoj teoriji smatran je jednim od *dokaza* u raspravi, i obrađivan je u odeljku o *argumentaciji*. Njegova uloga je bila da podrži i potvrdi autorov iskaz i naglasi ispravnost njegovih moralnih sudova i načela. Kvintilijan (*Instit. Orat.* XII: 4, 1) savetuje da se primeri uzimaju iz različitih izvora, recimo iz istorije, iz svakodnevnog života, ili iz dela starih pesnika, dakle iz mitologije.

Interesovanje za psihologiju uopšte, a posebno za poreklo i značaj emocija u ljudskom životu, u antičkoj filosofiji se pojavilo u doba helenizma. Stoičari su na tom polju prednjačili, ali i sve druge škole su pokazale interesovanje i doprinele razvoju opšte teorije. U jednom pitanju, međutim, škole su se duboko razilazile: stoičari su većinu emocija smatrali štetnim i zalagali se za njihovo iskorenjivanje, dok su ostale škole, na čelu sa peripatetičarima, držale da su emocije sastavni i neophodni deo ljudske prirode i da ih ne treba odstranjivati već samo držati pod izvesnom kontrolom.

U okviru istraživanja o emocijama razvila se vremenom i podgrupa specijalnih radova o gnevu. U tim se radovima govorilo ne samo o teorijskim razmatranjima već su obično nudili i praktične savete kako da se taj afekat predupredi ili odstrani. Od mnogobrojnih radova čije autore i naslove poznajemo, samo četiri je sačuvano u celosti, Senekin spis u tri knjige *O gnevu*, Plutarhov esej *O kontroli srdžbe i gneva*, homilija Vasilija Velikog o gnevu, i epska pesma Grigorija Bogoslova *Protiv gneva*. Kao peti tekst tu se može dodati i Galenov spis *O afektima i drugim duševnim zastranjivanjima*, koji je delimično posvećen pitanju gneva.

Izuzev Seneke, koji se dosledno drži stoičkog učenja o gnevu, ostali radovi su pretežno eklektični, jer njihovi autori slobodno crpe i kombinuju građu iz raznih starijih izvora. Koji su to izvori bili, i kojim su putem do naših autora dolazili, u modernoj literaturi je relativno dosta dobro poznato.

Međutim, uprkos činjenici da se svi ovi autori oslanjaju na manje-više iste starije izvore, individualne razlike među njima ipak postoje. Te razlike, a one se jasno odražavaju u sadržaju i obliku *primera*, kao i u načinu na koji se primeri koriste, glavna su tema ovog rada.

Primeri kojima Seneka podržava svoju tvrdnju da gnev treba u potpunosti iskoreniti, prikazuju razne ličnosti, istorijske i savremene, u trenucima divljačkog i okrutnog iskaljivanja besa. Te slike krajnjeg odsustva humanosti sračunate su da čitaoca šokiraju i da ga putem šoka „izleće” od sklonosti ka gnevu koju možda i sam u sebi nosi. Seneka s velikim negodovanjem i strašću osuđuje neljudsko ponašanje koje njegovi primeri ilustruju, i svoju osudu izražava kako kroz same slike tako i direktno svojim rečima i propratnim komentarima.

Plutarh, s druge strane, koji se zalaže za umeravanje emocija, svoju građu oblikuje na sasvim drugi način. On nudi jednu zaokrugljenu pripovest o tome kako se njegov prijatelj Fundan oslobodio svoje zle navike padanja u vatru; u okvir te pripovesti Plutarh upliće i niz opštih razmatranja o gnevu, kao i veliki broj primera iz istorije i starijeg pesništva. Fundanov slučaj je, dakle, sam po sebi *primer, exemplum*, koji ilustruje Plutarhovu veru u delotvornost „terapije” za gnev; drugi, dodatni primeri, takođe su pretežno pozitivni, to jest prikazuju razne ličnosti koje su u neugodnim situacijama uspevale da održe kontrolu nad svojim agresivnim impulsima. Plutarh, za razliku od Seneke, ne želi da čitaoca šokira svojim primerima – za to nema potrebe, on smatra, jer svako iz sopstvenog iskustva zna šta je gnev i koliko je štetan. Plutarh očigledno veruje u blagotvorno pedagoško dejstvo pozitivnih primera; uz to, on retko komentariše svoje primere jer njihovo je značenje svakome dostupno.

Hronološki, posle Plutarha dolazi Galen. U onom delu svoga teksta gde govori o gnevu, Galen koristi primere iz (navodno) sopstvenog životnog iskustva. Njegov cilj nije ni da čitaoca šokira opisom divljačkog besa, niti da mu pruži veliki broj pozitivnih primera samokontrole; on pre svega želi da naglasi jednu činjenicu – da je kontrola agresivnog ponašanja takoreći nemoguća bez pomoći sa strane. Ta pomoć treba da dođe od strane nekog starijeg, iskusnog i poštenog čoveka, koga „oboleli” uzima za svog, takoreći, vodiča, učitelja, lekara. Taj učitelj ne mora biti učen čovek, svakako ne filosof, već neko iz neposredne okoline, ko je u sopstvenom životu na delu pokazao moralnu ispravnost. A ko se jednom prihvati posla učitelja, on svog učenika treba stalno da drži na oku, da posmatra njegovo ponašanje u svakoj prilici, i ukazuje mu na pogreške koje ovaj i nesvesno čini. Čovek sklon gnevu često nije ni svestan svog negativnog uticaja na okolinu i zato mu je nadasve potreban neko ko će ga strpljivo voditi na dugotrajnom i strmenitom putu moralnog usavršavanja.

Dva hrišćanska pisca koji su se u četvrtom veku pozabavili pitanjem gneva, Vasilije Veliki i Grigorije Bogoslov, takođe su crpli svoju građu iz starijih filozofskih izvora. Nominalno, oni su pristalice iskorenjivanja gneva – osim u izuzetnim slučajevima; za Vasilija, gnev je prihvatljiv kada je reč o borbi sa nevaljalcem đavolom, a u odbranu Božjeg imena; Grigorije, opet, kaže da on lično priznaje samo onaj gnev koji je uperen na sopstvenu razgnevljenost i odsustvo samokontrole. Oba autora koriste pretežno primere iz Svetog pisma, na prvom mestu primer samoga Hrista, koji pred-

stavlja vrhunsko oličenje blagosti i odsustva gneva. Izvesna razlika između Vasilija i Grigorija ipak postoji. Dok Vasilije koristi *isključivo* biblijske primere, Grigorije izričito kaže da se i među paganima mogu naći primeri vrline, te u svom tekstu citira i neke primere iz antičke liiterature. Ta mala razlika u izboru primera pokazuje da su ova dva crkvena oca, i velika prijatelja u životu, imali drukčija shvatanja o tome u kolikoj meri se nova, hrišćanska kultura može oslanjati na tekovine starije, paganske civilizacije. Grigorije je gajio veliku ljubav za staru književnost i filosofiju i uvek je bio voljan da nešto od tog kulturnog nasleđa uključi i u svoje književne radove.

Mostafa Younesie

Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

RECONSIDERING PLATO'S RECEPTION OF RHETORIC IN *GORGIAS* 481C–527E

ABSTRACT: Plato's *Gorgias* falls little short of the *Republic* in the continuous influence it has exerted on Western intellectual and political history and has stimulated a voluminous scholarship of its own (Wardy 1996, 56). Plato's reception of rhetoric in this dialogue will be reconsidered. It is noteworthy that this reception takes place in the context of a *philosophical fiction* that exhibits simultaneous interplay between *arguments* and *characters* in the environment of *logos*. It means that both the arguments and personal utterances are so pervaded with *logos* that this one of its constitutive characteristics which is its dynamism is in the spotlight, although *ethos* and *pathos* are not forgotten either. Accordingly, in *Gorgias* "Gorgias" is distinct from the real and historical Gorgias, for example, the author of the *Encomium of Helen* (Gagarin & Woodruff 1995, 190–195). In *Gorgias* Platonic characters engage in dialogue about one of the salient characteristics of *logos*, namely its *fluidity and movement*. In this regard two main sets of ideas take shape: one of them accepts and takes as natural this very quality of *logos*, while the other one wants to bring it under stabilizing control of reason. Moreover, granting the complexity of these two main competitive attitudes we ought to consider Plato's reception of a version of rhetoric that is presented by historical and Platonic Socrates and by Gorgias and his circle, who include "Callicles". Therefore in the philosophical fiction of *Gorgias* we find a case study of rational *logos*, that is, a *logos* infused with, even equated with reason, where by various measures and means Plato dramatizes his determination to control the wild bare dynamic of *logos* and to turn it into a canalized slow movement.

KEY WORDS: Plato, Socrates, Gorgias, Callicles, Philosophy, Rhetoric, Logos, Fluidity, Stability.

INTRODUCTION

With few exceptions the mainstream understanding of this dialogue is something like the following: "Plato's aim in the *Gorgias* is to draw a

sharp line of demarcation between the activities of philosophy and rhetoric, favoring philosophy over its obviously inferior opponent” (McCoy 2007, 85). Accordingly, in order to demonstrate its validity of their conception, its different exponents have identified a variety of characteristics specific to philosophy, on the one hand, and rhetoric on the other.

Offering a corrective response to this dominant conception, I suggest that we focus on the third and last part of this dialogue, the conversation between Socrates and Callicles. Although the like appears in the *Gorgias*’ first and second parts (Polus versus Alcibiades; Gorgias himself and Socrates), this concluding section adopts a specific format of confrontation. Its speakers seem to be the historical Socrates and an otherwise unknown, perhaps either pseudonymous or composite person named Callicles. Each has his own commitment to one specific favored position. We must keep in mind that they are *characters in a fictional dialogue*, whereas Plato, its author, may not himself stand for such a strict and sharp antithesis and its tendentious implications.

Consequently, if Plato wants to stimulate us to think about the defects and shortcomings of the one-dimensionality of *both* historical Socrates and his likely creation Callicles as advocates of political philosophy and politician’s rhetoric, respectively, it is not correct to consider him the exponent of an easy and sharp distinction between these two activities. The interlocutors themselves maintain that these are mutually exclusive. However, once we appreciate the shortcomings of both speakers, we may allow the writer of the dialogue to guide us toward a more sustainable and appropriate outlook, to prevent us from repeating their mistakes.

Therefore, I suggest that for Plato the main question is about the elusive relationship between two fundamental principles or *hypostases*, namely stability and fluidity. If this is right, the shortcomings of both “Socrates” and “Callicles” derive from the unilateral and exclusive insistence of each upon one of these hypostases without due regard to the other. In contrast, the differentiation of philosophy from rhetoric and philosopher from rhetorician should acknowledge that both principles, fluidity *and* stability, obtain in our world. Indeed if any position denies this it is defective, for it is not possible to base philosophy merely on stability or rhetoric only on fluidity. Moreover, those who take such attitudes can never understand one another.

LOGOS OF HISTORICAL / PLATONIC SOCRATES AND PLATO

Here with regard to the difference between historical Socrates and Plato’s “Socrates” and the presence of *both* in dialogue with Callicles (481b–527e), I shall discuss some passages that appear to show how

historical Socrates represented himself. Because of a perceived absolute opposition between stability and fluidity, advocating exclusively for the former, this person is mistaken to introduce a sharp separation between philosophy and rhetoric. Subsequently, however, through irony and criticism he evolves into a Platonic Socrates.

Initially, historical Socrates suggested an essential concurrence among philosophy, sameness, and right speech that he holds quite firmly through to the end of his conversation with Callicles. As “philosopher” he claims that Philosophy personified, which (or who) is uniquely based on stability, speaks through him. He paraphrases her:

“For she, my dear friend, speaks what you hear me saying now... But *Philosophy* always holds the *same*, and it is her *speech* that now surprises you, and she spoke it in your own presence.” (482b)

In response, can we speculate about the possibility of a disjunction between philosophy in itself and its/her speech that is spoken by (historical) Socrates? Or does Plato only want to demonstrate that the basis of philosophical speech is stability and nothing else? Is it due to stability as its sole existent hypostasis that philosophy is unique and unchangeable? If so, can we make a heuristic use of this thesis and, in a clear and complementary way, devise an antithetical statement about rhetoric? In fact, these questions are quite complicated and demand careful examination.

In any event, the crucial point in support of my suggestion that the sharp demarcation between philosophy and rhetoric is attributable to *historical* Socrates is the ironical, critical argument from the opposing position by Callicles in 486a–c:

“And yet what *wisdom* is there, Socrates, in an art that found a man of goodly parts and made him worse, unable either to succor himself, or to deliver himself or anyone else from the greatest dangers, but like to be stripped by his enemies of all his substance, and to live in his city as an *absolute outcast*?”

With regard to my basic premise, let us examine the surprisingly delayed, short, incomplete and indirect response (Stauffer 2006, 93, 95) of historical Socrates I quote below, which sets the stage for his gradual evolution toward Platonic “Socrates” – or toward Plato, the writer – in order to see the identity or distance between them. I maintain that 521d–522c can be considered as the pertinent retort of *historical* Socrates:

“I think I am one of few, not to say the only one, in Athens who attempts *the true art of statesmanship*, and ... For I shall be like a doctor tried by a bunch of children on a charge brought by a cook. ... Such, however, I am sure would be *my own fate* if I were brought before the *court*. For not only shall I have no pleasures to tell of that I have provided,

... but if anyone alleges that I either corrupt the young ..., or revile the older with ..., I shall be unable either *to tell the truth* and *say* – ... – or *to say anything else*; and so I daresay any sort of thing, as luck may have it, will befall me.”

According to this Socrates’ own account, through his practicing a specific kind of *technē* called ὡς ἄληθῶς πολιτικὴ τέχνη there arises a certain kind of problem for its practitioner, who is none other than historical Socrates. His plight would be different were he different, were he capable of necessary, effective and true speaking such as this Socrates does not have at his disposal. That means that historical Socrates practices a specific kind of “true” political art in the sphere of the polis that brings unfavorable and unsatisfactory consequences for his fellow citizens and thus involves him in different kinds of conflict with them. Predictably he is liable to be summoned to the democratic court. There he will perceive a gap between practicing something truly and speaking truthfully in successful defense of it; in other words, a gap between *praxis* and *logos* – more precisely, lack of an apologetic, self-defensive version of speech. Therefore in such an environment, he *should* proceed with speaking in order to tell the truth and defend his practices. What then is the source of this problem for this named historical person?

PLATO ADVANCES THROUGH HISTORICAL / PLATONIC SOCRATES AND CALLICLES

For an answer to the concluding question from my first section, here I want to discuss the two *archai* or hypostases adduced by historical *and* Platonic Socrates as “changing” and “sameness,” in order, first, to analyze his/their dialogue with Callicles about the dialogue’s comparison of philosophy and rhetoric and, then, to explore the speakers’ faithfulness to this dichotomy and the overall consequences.

It seems that Socrates initially and in earnest proposes a clear-cut separation between stability and fluidity, declaring the excellence of the former; and, on the basis of this judgment, he distinguishes between philosophy and rhetoric, each of which is based on the one or the other principle (489b: *physis* or *nomos*). Philosophy and philosophers say the same thing all the time – for example, Socrates’ description of the virtuous life is very much the same up to the end of the dialogue. In contrast, rhetoric and rhetoricians alter their arguments and speech. For example, Callicles’ claims about the relationship between the good and pleasure change over the course of his speaking. But is it correct that everything we would name “philosophy” holds the same to be true always, or do only some specific kinds of it take such a position? Does the answer not

depend upon a prior decision about what the ruling principle of philosophy is? Perhaps we should set “philosophy” aside and return to a more fundamental question about what sort of life is the best? It will be suggested below that as the dialogue proceeds we see that for Socrates the basic question is what sort of life is virtuous / just (486d–491d), and that along the way to an answer the character of philosophy and of rhetoric becomes clear.

Indeed Socrates tries to find a common ground of agreement with Callicles regarding good or virtuous life, upon which they may lay the foundation for a satisfactory description of the aim of philosophy as distinguished from rhetoric.

“Hence any *agreement between you and me* must really have attained the *perfection of truth*. And on *no themes* could one make more honorable inquiry, Callicles, than on those which you have reproached me with ...” (487e).

According to this statement, it seems that there is a tentative consensus between the engaged interlocutors about needing to seek the truth as they investigate the best or just life. A corollary of this will be an examination of the respective qualifications of philosophy and rhetoric. In their exchanges of ideas it becomes clear that Callicles has a specific view about justice which is based upon a certain conception of virtue:

“But I have told you already: men of *prudence and courage in public affairs*. These are the persons who ought to rule our cities, and *justice* means this...” (491c, d).

Therefore both interlocutors believe in justice and leading a just life, but this shared view is only on the surface, a homonymy. They really only agree that “justice” means *something*. They use the same word; however, their positions differ in hypostases. In fact, this is a problem that *Platonic* Socrates recognizes and with a variety of approaches – questions, images, arguments, and myths – he seeks to persuade Callicles that it *is* a problem. Platonic Socrates is a rhetorician, in this sense. He changes his approach under different circumstances, even while his moral stance remains stable (McCoy 2007, 101). In other words, Plato the writer warns against an inflexible dependence on stability as the only proper foundation of philosophy, utterly disregarding fluidity. This caution is vindicated later in places where historical Socrates’ self-narration confesses to his deficiency in public speaking and yet the necessity of engaging adequately in it (521d–522d).

In parallel, Callicles challenges historical and Platonic-Socrates’ antithetical hypostases stability and fluidity, by proposing his own opposite terms nature / *physis* and convention-law / *nomos* (482e). Then,

applying the contradiction between them, he explains the silencing of two interlocutors earlier in the dialogue, Gorgias and Polus. When they allowed an argument from convention, which *he* identifies with relative stability, they invited defeat. Consequently he chooses the opposite term, nature, which *he* associates with fluidity, as his principle. However, instead of taking this in a radical, exclusive sense and harshly dismissing philosophy, he makes a rather moderate claim with a conditional assessment about philosophy and the philosopher:

“For you, Socrates, really turn the talk into such low, popular clap-trap, while you give out that you are pursuing the truth – into stuff that is fine, not by nature, but by convention. Yet for most part these two – nature and convention – are opposed to each other. . . For philosophy, you know, Socrates, is a charming thing, if a man has to do with it moderately in his younger days; . . . But the most proper course, I consider, is to take a share of both [philosophy and practice]” (482e; 484c–485a).

From these remarks, we realize that when Callicles shows how *nature* may be adduced in refuting what one finds unsatisfactory with *convention*, he is actually, dominantly an exponent of adaptability and fluidity. His affirmations about stability and the unchanged are thus only passing notions, useful in argument, but do not testify to his general outlook and thought.

In a clear-cut, simplistic exposition, we would expect Socrates and Callicles to shape their claims and defenses, respectively, for philosophy and rhetoric according to two opposite principles, without any reservation or qualification, with no confusion about them. In reality, however, through Plato’s text we find a series of ironies about and criticisms of one-dimensionality that hint at the necessity of somehow combining both stability and fluidity.

CONCLUSION

From the preceding analysis, it becomes clear how the *Gorgias* participates in wide intellectual discussions and dialogues of classical Greece, addressing the two primal and prevalent hypostases of *stability* and *fluidity*. For this dialogue is set in such an atmosphere and milieu, and accordingly its author undertakes to represent and develop some positive and negative qualities of each principle by itself, when applied independently and exclusively to discussion of subjects such as justice and the good life, philosophy and rhetoric. Stability, alone, ignores many necessary and useful features of thought and speech derived from fluidity, whereas fluidity, alone, can lead to many absurdities of which the dia-

logue's characters in their several ways become aware as they try to amend their claims and suggestions.

Ultimately the critical spirit prevails in *Platonic* Socrates, in the way he seems to concede the necessity of calling rhetoric to help philosophy. In other words, his creator Plato recognizes the limits of a philosophy founded only on stability, and explores and speculates on a preferred version of fluidity or rhetoric which also valorizes stability – for the envisioned equation has *two* terms and to ignore either of them is wrong. It makes no difference who does this, a rhetorician or a philosopher.

What about Callicles? For the most part he is steady and consistent in his allegiance to fluidity. However, as the course of his conversation with Socrates shows, he becomes more a passive and neutral listener and answerer, who cannot rethink and reformulate his faith in nature *and* rhetorical fluidity, as *he* understands them. Of course, he has his own reasons for his stance, despite some ups and more downs in his discussion with Socrates. Because of his competitive character and approach to a public career as *rhetor*, at embarrassing moments he wishes to withdraw from the conversation and to leave “philosophy” to others.

REFERENCES

- M. McCoy, *Plato on the Rhetoric of Philosophers and Sophists*, Cambridge University Press, 2007.
M. Gagarin – P. Woodruff, *Early Greek Political Thought from Homer to Sophists*, Cambridge University Press, 1995.
W. R. M. Lamb, *Lysis, Symposium and Gorgias*, Harvard University Press, 1917.
D. Stauffer, *The Unity of Plato's Gorgias*, Cambridge University Press, 2006.
Plato, *Gorgias*, Gonzalez Lodge (ed.), Glenn & Company, 1896.
R. Wardy, *The Birth of Rhetoric: Gorgias, Plato and Their Successors*, Routledge, 1996.

Мостафа Јунеси
Техеран, Иран

ПЛАТОН, ГОРГИЈА 481C–527E: ПРЕИСПИТИВАЊЕ

Резиме

У овом раду аутор предлаже да се пажња у интерпретацији Платоновог дијалога *Горџија* усмери на трећи и крајњи део дијалога (481c–527e), где се срећу саговорници Сократ и Каликле, које аутор посматра као карактере у измишљеном дијалогу. Аутор такође дискутује аргументе неких водећих платониста о Платоновом разликовању философије и реторике.

Victor Castellani
University of Denver, USA

ON THE SEMANTICS OF *CURA* IN ROMAN ELEGY

ABSTRACT: The noun *cura* is applied differently by Catullus and by his elegist successor Tibullus, on one hand, and by Propertius and (in his parodic *Amores*), Ovid, on the other. Ovid's subsequent *Ars Amatoria* and *Remedia Amoris* do not take *cura* into new applications. Rather they undercut both selfish, egocentric *curae* of Catullus and Tibullus and more complex *curae* such as the poet-lovers of "Cynthia" and "Corinna" claim to describe in themselves but that they also try to detect in their beloveds. Ovid's pair of pseudo-didactic discourses on Roman love-lives, whose mock-seriousness their elegiac meter betrays, demonstrate how one's own *curae* can be modulated, how others' can be manipulated. It is debatable whether this indicates Ovid's unmitigated cynicism or an authorial stance that is at once realistic *and* comically compassionate.

KEY WORDS: Catullus, Ovid, Propertius, Tibullus; *Ars Amatoria*, *Remedia Amoris*; elegy, love poetry, pseudo-didactic; *cura*, *amor*.

In the three books of his pseudo-didactic *Ars Amatoria*, more "Playboy's Handbook" than "Art of Love," and its sequel *Remedia Amoris* the last major Roman elegist P. Ovidius Naso poses as counselor, indeed as something of a veteran Doctor of Love. He professes a unique expertise because of a claimed personal relationship with the God of Love, Amor/Cupido Himself.¹

Amid diverse satirical agenda the elegiac verses of *AA* and *RA* ingeniously appropriate and ironize the word *cura*. The poet deploys it partly in line with but mostly against its uses in preceding Latin amatory tradition, even including modulated application in his own preceding elegies of *Amores*, "The Love Affair."

¹ A shorter draft of this paper was presented at the annual meeting of the Pacific Ancient and Modern Language Association at Portland, Oregon, USA, in November 2015.

The familiar noun *cura* has assorted applications, some shared with its denominative companion *curare* (with which, however, Ovid does not do nearly so much).² The noun lacks a single English equivalent, though etymologically unrelated “care” comes closest. For one word, German *Sorge* comes rather close in application, especially if we count its several compounds and cognates.³ Indeed that word’s cousinship to English “sorrow” is not unhelpful, since “pains” and also “trouble” are suggested for possible translation in the venerable Lewis and Short *Latin Dictionary*. On the other hand, the emotions that *cura* implies cover quite a broad range, from cool to warm to very heated feelings. Greek μέλημα/μελέδημα and their relatives like μελεδώνη occupy some of the same broad semantic field, but not all of it.

It bears a number of technical values. In medical context it indicates therapeutic intervention, purposeful “care,” whether or not an actual “cure” is its result (*OLD* sub-article no. 4). In Roman private law it names limited guardianships by *curatores*: protective care for persons and administration of their economic assets, dereliction in which could entail serious liability (*OLD* no. 7 in part). It names a standard of responsibility and conscientiousness in public law that magistrates in town and generals in the field must exercise, incurring serious penalties if they did not measure up (*OLD* no. 9 part of no. 7).⁴ *OLD* no. 5 hints that in love poetry it has a quasi-technical value.

Otherwise, and as *OLD* no. 1 indicates, *cura* can denote “anxiety” about oneself and one’s fortune, German *Selbstsorge*. Horace memorably remarked how *post equitem sedet atra Cura*, “behind the rich man [i.e., of equestrian census] on his ‘horse’ sits black Anxiety” (*Odes* III 3,40).

² According to sub-articles in the *Oxford Latin Dictionary* (1982; 2012) the noun was applied in classical Latin as corresponding to: 1. Anxiety (about anything), worry, care, distress; 2. Serious attention, carefulness, pains, care; 3. The devotion of care or attention (to a thing); 4. The treatment (of a sick person, illness, etc.) or the rearing or tending (of animals or plants); 5. Solicitude, concern (esp. of a lover); 6. Eagerness, anxiety, zeal (for a thing); 7. The administration, charge (of things); the command (of an army, etc.), (*leg.*) the supervision (of minors, property, etc.); 8. A person or thing constituting an object of care; and 9. A task, responsibility, post.

The *Collins Latin Dictionary* (1997) is more concise: care, trouble, pains (bestowed); anxiety, concern, sorrow (felt); attention (to), charge (of), concern (for); (*medicine*) treatment, cure; (*writing*) work; (*law*) trusteeship; (*poet*) love; (*person*) mistress, guardian.

Other English words that I use below to render *cura* or that others have used include: dedication, effort, involvement, obsession, passion, cure. Beloved and darling, too!

³ Three online Latin>German sites offer versions as follow, in the order given there: PONS.com: *Sorge, Fürsorge, Sorgfalt, Bemühung, Aufmerksamkeit, Interesse...Habsucht* Latein-Deutsch.com: *Sorge, Interesse, Aufmerksamkeit, Pflege, Sorgfalt, Fürsorge* frag-caesar.com: *Sorge, Pflege, Aufsicht, Behandlung, Besorgnis, Besorgung, Fürsorge, Sorgfalt, Vorsorge*

⁴ On *cura* and *curatio* in Roman private law see W. W. Buckland, 3rd ed. Revised by Peter Stein, *A Text-Book of Roman Law* (Cambridge University Press 1963), 168–173.

In elegiac and related love poetry *cura*'s applications acquire special warmth and intensity, related to *OLD* nos. 2 and 3 besides to no. 5. Moreover, the word becomes protean in that it characteristically blurs subjective-objective reference. Is it *my* "concern" that the poet-persona names or is it someone else's? If another's, is it *for me* and my health or other interests of mine, or is it *about me*, suspicious of me, as in danger of losing interest in her (or him) or even of being unfaithful? Is it fundamentally *Selbstsorge*, whosever it is, or is it unselfish solicitude for the other person, that is, *Fürsorge*? When obsessive and exaggerated in acute anxiety over another's well-being, whether genuine or pretended, it can become *Übersorge*.

If we set "care, anxiety" as provisional place holders to approximate its basic value in English, we find that it can describe a poet-persona's own emotional state or another's. It ranges from his warm feelings toward and for, usually, a "her," a female love object, on the one hand, with heartfelt concern for her wellbeing, to gnawing suspicion about her, on the other hand, painful doubt, or outright jealousy that may easily turn to anger. At those poles it displays romantic "love" or betrays possessive, obsessive "lust," respectively. Somewhere between them it may have nothing to do with sex at all, but can indicate friend's affection for friend.

First let us survey the uses of *cura* in Latin love poets before Ovid. In the following discussion I name the names Catullus, Tibullus, and Propertius without quotation marks. In fact we must keep in mind that these authors can have created personae for their 1st-person selves whose sentiments *may* not be their actual own, whose stories may not describe their biographical love-lives. The poets do, however, want us to believe in these personae and to take them seriously, just as painters in perspective want us to accept the artificial space they create and into which they invite us.

CATULLUS

Catullus' *ego* felt perhaps its deepest "concern" in non-amatory relationship with his deceased brother, as the two opening verses of LXV describe:

*Etsi me assiduo confectum cura dolore
Sevocat a doctis, Ortale, virginibus...* (1-2)⁵

⁵ Catullus' verse is quoted from R. A. B. Mynors, *C. Valerii Catulli Carmina* (Oxford University Press, 1958). For elegiac verse, however, here and throughout, I capitalize line initial letters and everywhere I distinguish 'v' from vocalic 'u.' This is consistent for all Latin quoted below, and conforms to the usage of the online Latin Library (<http://www.thelatinlibrary.com>),

Cura here, associated here with *assiduo ...dolore*, may be close indeed to “sorrow.” The poet is summoned from his pastimes with “learned maidens” – Muses? Or perhaps Roman girls who admire him and his verse? – by grief over the recent death of his brother, whom he apostrophizes as *vita ...amabilior*, “dearer than life” (9). Here “life” is applied in an erotic *negation*. A poet’s beloved is conventionally his “life” and is often addressed as such; however, Catullus’ brother is, or was, even dearer. Moreover, the occurrence of *cura* in the next poem, LXVI, similarly refers to painful feeling with regard to a living but traveling “brother”:

*Et tu non orbum luxti deserta cubile,
Sed fratris cari flebile discidium?
Quam penitus maestas exedit cura medullas!
Ut tibi tunc toto pectore sollicitae
Sensibus ereptis mens excidit!* (21–24)

In this case, however, the concerned person is female and the relationship is actually that of a cousin-wife, Beronice to Ptolemy III, which explains the empty yet not “widowed” bed of l. 21.

Lesbia’s poet lover *odit et amat* because he deeply “cares” in radically contradictory senses. Nevertheless he does not use *cura* to describe his own most profound erotic emotion, at least not directly. In the Epyllion LXIV, he addresses Cupid so:

*heu misere exagitans immiti corde furores
sancte puer, curis hominum qui gaudia mescas,
quaeque regis Golgos quaeque Idalium frondosum,* (94–96)

who mix joys with “cares.” He there sensationalizes the grief of abandoned Ariadne, whose *curas* (72 and 250) he describes at length, as she stares over the sea and herself *magnis curarum fluctuat undis* (62), “is tossed on stormy waves of sorrows.” He exhibits empathy for a fellow deserted lover to whom the unfaithful one – Theseus/Lesbia – owed even more than reciprocation of love and loyalty. This self-reference becomes clear at LXVIIIa, where in early lines the poet compares himself to the marooned victim of a shipwreck, and acknowledges as patroness of his “playful” former life Venus, who mixes “sweet bitterness” *curis*, “with cares”:

*Multa satis lusi: non est dea nescia nostri,
Quae dulcem curis miscet amaritiam.
Sed totum hoc studium luctu fraterna mihi mors*

which I recommend to readers who wish to examine wider context for what I excerpt but who may not have hard copy texts at hand.

Here he seems to apply *cura* again to erotic rather than fraternal love, to connect it with his poetry and to banish it during his mourning.

In LXV the Muses seem to be out of his reach, in that poem's thematic sequel LXVIIIa neither his Muses (7–8) nor his *studium* (19) avail him in his fraternal bereavement.

In LXVIIIb he reminds the Muses what a torrid “care” *duplex* Venus gave him,

Nam, mihi quam dederit duplex Amathusia curam
Scitis, et in quo me torruierit genere (51–52)

and how M' Allius, to whom the poem is addressed, enabled him to survive the experience. In hendecasyllabic XLI at l. 5 he disparages “erotic involvement” with Ameana, *defututa puella*, on the part of her lover Formianus – and of their entire neighborhood.

Other poems of Catullus mention *curae* either as things which one tries either somehow to lighten (IIa.10) or to escape, in his case by returning to his hometown (XXXI.7–10).

In the wedding hexameters of LXII at l. 16 *cura* is at most secondarily erotic, if at all. Singing men and women compete in charivari. The men at this point expect to be outdone by better prepared and better performing women. *Vincemur: amat Victoria curam* (16), “we will justly get ourselves defeated: Victory loves *cura*.” This word here seems to mean “attention” in composing the women’s music and “passion” in delivering it.⁶ It can, however, by double entendre suggest that women enjoy sexual union more than men or are sexually more demanding. A similar second, scurrilous meaning is famously proposed for the two *passer* poems II and III, both in hendecasyllabic verse like the Formianus-Ameana poem. The little bird has been understood to refer to the perkiness or flaccid “death” of Catullus’ male organ.⁷

In summary, *cura* for Catullus indicates intense and sincere emotional “involvement,” well or badly placed. Although it concentrates on a subject’s feelings, it is not yet quasi-technically applied to a lover’s

⁶ Francisco Della Corte, *Catullo Poesie* (Rome: Arnaldo Montadori Editore, 1982; reissue 1992), p. 121, renders “fatica.” Elsewhere for *cura* he offers “angoscia” (65.1) and “affanno” (68A.51).

⁷ Although J. N. Adams, *The Latin Sexual Vocabulary* (Johns Hopkins University Press, 1982; reprint 1990), pp. 32–33, is not convinced of this, see in Marilyn Skinner, ed., *A Companion to Catullus* ([Mass.], Oxford, and Carlton [Vict.]: Blackwell, 2007); Julia T. Dyson, “The Lesbia Poems,” 255–257 on the suggestive ambiguity; Sven Lorentz, “Catullus and Martial,” 424–426, on how Martial understood the bird ‘sensu obscaeno’; and Julia Haig Gaisser, “Catullus in the Renaissance,” 443–45, about the Humanist Pontano’s similar understanding.

amatory “passion,” nor to a beloved’s response, whether reciprocating or disappointing, devoted or faithless.

TIBULLUS (AND THE CORPUS TIBULLIANUM)

Bisexual Tibullus is noteworthy for making his *ego* egocentric in experience of *cura*, which shapes relations with “Delia,” “Marathus,” and “Nemesis,” but which also (if pieces of Book III/IV are his and not a contemporary disciple’s or late imitator’s) causes him to sympathize with Sulpicia in her relationship with “Cerinthus” – if only because Tibullus, too, desires that young fellow? His imitator “Lygdamus” constructs a similar dynamic in his relationship with “Neaera.”⁸

Tibullus in II.3 compares Apollo’s helpless homoerotic *cura* for Admetus–

*Nec cithara intonsae profueruntve comae,
Nec potuit curas sanare salubribus herbis:
Quidquid erat medicae uicerat artis amor–* (II.3.12–14)⁹

with his own single-minded pursuit of Nemesis. He generalizes, however, about how every lover should follow the god’s mythic example of whole-hearted love and of persistence, everyone who has love-concern for a girl:

*Fabula nunc ille est: sed cui sua cura puella est,
Fabula sit mavult quam sine amore deus.* (II.3.1–32)

Apollo’s pastoral pursuit of Admetus harmonizes with Tibullus’ own rustic, idyllic hope for himself and his current beloved(s).

Lygdamus is not so Romantic. In one poem he bids the Muses deliver his “sophisticated little book” to Neaera, by her reaction to which they and he will learn whether her *cura* for him is equal – mutual – or less. In which case he will make up his mind about her. He instructs the goddesses:

Ite domum cultumque illi donate libellum,

⁸ I treat the two chief “Tibullian” poets together. The identity and therefore the dating of “Lygdamus” is elusive. He may have written too late for Ovid’s notice. However, his arrogant lover’s stance, even if he wrote *much* after Tibullus, can be something that Ovid had already subverted in his time. On the vexed questions concerning the Lygdamus poems one may see Fernando Navarro Antolín, trans. J. J. Zoltowski, *Lygdamus. Corpus Tibullianum III.1–6, Lygdami Elegiarum Liber* (Leiden: Brill, 1996), 3–20.

⁹ The text I quote for Tibullus and [Tibullus] is *Albii Tibulli Aliorumque Carmina*, ed. Georg Luck (Stuttgart: Teubner, 1988); however, I do not use the post-classical division of Book III into a III and a IV.

*Sicut erit: nullus defluat inde color.
 Illa mihi referet, sit nostri mutua cura
 An minor, an toto pectore deciderim.* (III.1.17–20)

Unfortunately for their poet-lovers, this or that *puella* has other ideas, other “concerns.” Both Tibullus and Lygdamus suffer from a loose trigonometry of *cura*. Ideally the girl- (or boy-) friend, would have a *cura* for her (his) lover that the lover reciprocates, a simple linear, bilateral relationship. Unfortunately a triangle threatens.

This, however, may be advantageous. At times Delia seems more dedicated to agronomy than to her lover; but this is all right with Tibullus, as long as she and he are together on the farm:

*Illa deo sciet agricolae pro vitibus uvam,
 Pro segete spicas, pro grege ferre dapem.
 Illa regat cunctos, illi sint omnia curae:
 At iuvet in tota me nihil esse domo.* (I.5.27–30)

His Nemesis may be similarly occupied with rustic wool-working, while his boyfriend is also nearby:

*Rure puer verno primum de flore coronam
 Fecit et antiquis imposuit Laribus.
 Rure etiam teneris curam exhibitura puellis
 Molle gerit tergo lucida vellus ovis.
 Hinc et femineus labor est, hinc pensa colusque
 Fusus et adposito pollice versat opus...* (II.1.59–64).

Would his girl rather make clothing than love? Or his boyfriend plait a pious garland? At least both are with him, removed from the City and its temptations.

For there a boy can be bought by someone else, betraying a *cura* that is not industrious and unsexy but meretricious. Tibullus deplores Marathus’ unlovely, un-loverlike behavior:

*Tu procul hinc absis, cui formam vendere cura est
 Et pretium plena grande referre manu.* (I.9.51–52)

The boy’s *cura* is a perverse, materialistic one, distinguished from the authentic *amor* of Tibullus, who was *stulte confisus amari* (45) – duped into trusting that he was loved in return or (middle) erotically endearing himself. He feels grave “anxieties,” those of a thwarted lover. Unfortunately wine cannot drive these away:

*Saepe ego temptavi curas depellere vino,
 At dolor in lacrimas verterat omne merum.* (I.5.37–38)

Lygdamus has not learned a like lesson, either, as his invocation to Bacchus indicates, with his hope that with that god's support and Delian Apollo's¹⁰ he may command his sufferings to depart:

*Care puer, madeant generoso pocula Baccho
Et nobis prona funde Falerna manu.
Ite procul, durum **curae** genus, ite labores;
Fulserit hic niveis Delius alitibus.* (III.6.5–8)

He continues to agonize over Neaera's utter lack of lingering *cura* for him. He (says that he) wishes her well–

*Quamvis **nulla mei** superest tibi **cura**, Neaera,
Sis felix, et sint candida fata tua–* (29–30)

even while he still struggles to dismiss his own lingering “pains,” which he now calls “shameful” as well as inconsistent with Dionysian cheer:

*Quid queror infelix? **turpes** discedite **curae**:
Odit Lenaeus tristia verba pater.* (37–38¹¹)

Tibullus shifts *cura* in application though he hardly sublimates it in an aging lover's desire – his own? already *now*? in a future morosely anticipated, as in A. E. Houseman's youthful poems? – to pluck out gray hairs in order to compete with a younger rival for the attention of Marathus:

*Heu sero revocatur amor seroque iuventa,
Cum vetus infecit cana senecta caput.
Tunc studium formae est: coma tunc mutatur, ut annos
Dissimulet viridi cortice tincta nucis,
Tollere tunc **cura** est albos a stirpe capillos
Et faciem dempta pelle referre novam.* (I.8.41–45)

The motive is ultimately erotic, not merely aesthetic.

In Lygdamus' case, on the other hand, a bidding war over Neaera seems to have been waged, so that his personal wealth does not suffice

¹⁰ More arrogantly than Tibullus (or Horace) ever does, Lygdamus asserts, on the authority of Apollo himself in dream-epiphany, that he is *cura deum* (III.4.43). He expects support from several gods, though none seems to help him much! Apollo's prophetic pronouncement in III.4, with inter-textual reference to the Apollo–Admetus story in genuinely Tibullan II.3, is no consolation. *Diversas tuis agitat mens impia* [*sc. Neerae*] *agitat curas* (III.6.59), he complains to her, where the *curae* are infidelities of thought and deed.

¹¹ Immediately after this Lygdamus compares himself expressly with Catullus' abandoned Ariadne, whom, of course, Bacchus in person delivered from her *curae*, as Catullus LXIV informed us (251–264: the god and his noisy entourage arrive directly after mention of Ariadne's *multiplies ...curas*).

to satisfy his amatory *curae*. He would prefer to have her joyful with him in his (imagined) poverty than to have kings' riches:

*Non opibus mentes hominum curaeque levantur:
Nam Fortuna sua tempora lege regit.
Sit mihi paupertas tecum iucunda, Neaera:
At sine te regum munera nulla volo.* (III.3.21–24)

An idyllic wishfulness reappears here, but also a touch of realism. The elegist deplores fickle behavior of his beloved, about which he has anxious dreams (III.4.9). However, he does not examine or second-guess himself or his fixation on such a woman.

As noted above, Tibullus adduces a homoerotic exemplum, the god Apollo's *cura* for Admetus. This exemplar valorizes Tibullus' own bisexual "care." He attributes *cura* to other lovers, too, who are given "pains," generally and conventionally, by a *puella* (as in II.3). However, others' individual feelings are assessed only by one criterion: Whether they reciprocate his loving "care" for them, that is, in relation to himself. When those for whom he cares pay "attention" to money (as Marathus does) or to other activities (as we have seen that Delia and Nemesis do¹²), Tibullus can only hope that they come around to proper "esteem" for him. Likewise Lygdamus observes and regrets a beloved's "involvements," Neaera's, without attempting to see or feel things from her standpoint.¹³

PROPERTIUS

In his *Monobiblos*, where we would expect it, Propertius uses *cura* repeatedly in applications that justify lexicographers' determination that that word acquires a kind of technical force in love poetry. In his earlier work, continuing into his second book of elegies, he struggles in relationship with "Cynthia," his aggravating *pulcherrima cura* (II.25.1). The term *cura* there is double edged and bidirectional.¹⁴

¹² *Cura* of rural economy, according to I.5.29, and of domestic, II.1.61, as well as (if this poem is Tibullan) Delia's *Diana*-like, "zeal" for hunting, III.9.5

¹³ On the other hand, Sulpicia in III.17 (*tuae pia cura puellae*, where the genitive is objective) and 18 (*tibi ... fervida cura*) begs respectively for "concern" and "passion" from a Cerinthus who in the first of those two little poems seems not to care deeply about her illness, nor to reciprocate her *ardor* in the second. "Cerinthus" is autonomous – and unresponsive. Instead, according to III.16 to him is *cura togae potior*: "obsession" with his public career motivates the young man. The lady poet who loves him has greater regard, albeit a sad one, for the priorities of this fellow whose elegiac *puella* she yearns to be than Tibullus or Lygdamus does for his beloved's wishes.

¹⁴ Francis Cairns, *Sextus Propertius the Augustan Elegist* (Cambridge University Press, 2006), in his Chapter 4 on "Gallan Elegies, Themes and Motifs," pp. 100–101 and 115–116,

The poet is inevitably subject, of course, writing from his own first-person standpoint, even when he quotes someone else, human or divine. He describes *his* feelings, ones that issue from his desire or its frustration, from active inclination or passive reaction. The *cura* at the beginning of II.25, quoted above, suggests both his “passion” for a very beautiful *puella* and the “anxiety” a *domina*’s fickleness toward him provokes. She may show “devotion” to him, yet may do him “care”-less wrong, failing to respond to his love in kind. Subjectively, in this dilemma the potential subjunctive (rendered by modal “may” in English), dramatized in his elegies, reflects both his own unshakable passion for his girlfriend and his anxiety over her. The usage is egocentric.

However, *cura* can also be ascribed to another person whose emotions the writer believes that he perceives. This can be a third party who is not involved in the poet’s own relationships or, more important in this genre, his beloved. The latter may reciprocate cordially, amorously; she (or he) may have different interests, whether sexual or mercenary; or the poet may be confused about that person’s true feelings. The love-object’s *pectus* or *mens*, by whatever means Propertius thinks that he detects it (her word, her deed, or his worry) I term *heterocentric*. This comes about when the “ego” does not just approve or disapprove the second or third person’s behavior *as it affects him*, but attempts to understand her or his motivation. Such an effort to understand is clearest when the poet uses imagination to put thoughts into the other person’s head, words into the other’s mouth. Examples follow below.

Egocentric passages include his general caution to lovers about holding fast to *cura* for a compatible beloved instead of pursuing the likes of (unnamed) Cynthia – who is trouble (*malum*):

Hoc, moneo, vitate malum: sua quemque moretur
Cura, neque assueto mutet amore locum. (I.1.35–36)¹⁵

A second is his statement to Cynthia in the next passage below that he feels immutable “loving-care” for Cynthia, whom he is addressing, and hopes that, however else she behaves, she will not be another man’s possession¹⁶:

derives Propertius’ complex application of *cura* from C. Cornelius Gallus. Cairns identifies that contemporary elegiac poet and public figure with the “Gallus” of the younger man’s poems, not only II.24, but also four in the *Monobiblos* (I.5, 10, 13, and 20). Cairns also inserts Propertius into poetic rivalry between hypothesized Gallus and extant Virgil. Virgil’s deployment of *cura* is an inviting topic, but beyond the scope of my present study, likewise Horace’s in his amorous moods.

¹⁵ I quote text as printed in W. A. Camp, *Propertius Elegies Book I* (Cambridge University Press 1961), *Book II* (1967), and *Book III* (1966), with my preferred capitalizations and letter ‘v.’

¹⁶ On this understanding of *aliena* see Camp ad v. “I.xv,32.”

*Nulla prius vasto labentur flumina ponto,
Annus et inversas duxerit ante vices,
Quam **tua** sub nostro mutetur pectore **cura**:
Sis quodcumque voles, non aliena tamen.* (I.15.29–32)

Here, of course, the *tua* is objective, “care for you.”

The poet’s sensitivity to his girl’s unjust behavior – outrageous demands? mistaken suspicions? infidelities on her part?? – causes him “pains” here. Still egocentric:

*Ah tua **quot** peperit nobis iniuria **curas**,
Quae solum tacitis cognita sunt foribus!
Omnia consuevi timidus perferre superbae
Iussa neque arguto facta dolore queri.* (I.18.23–26)

He expresses anxious, jealous fear now that an unnamed governor has returned from wealthy, exploitable Illyricum to Rome. Here comes a desirable man of senatorial class whom Cynthia may be eager to attract:

*Praetor ab Illyricis venit modo, Cynthia, terris,
Maxima praeda tibi, **maxima cura** mihi.* (II.16.1–2)

This, however, is not because of his rank, but because of his fattened purse, since

*Cynthia non sequitur fascis nec **curat** honores,
Semper amatorum ponderat una sinus.* (II.16.11–12)

No “care” for non-sexual enjoyments can assuage Propertius’ “anxiety” and pain, as he says later in this poem:

*Nullane sedabit nostros iniuria fletus?
An dolor hic vitiis nescit abesse tuis?
Tot iam abiere dies, cum me nec **cura** theatri
Nec tetigit Campi, nec mea mensa iuvat.* (II.16.31–34)

A little later in this second book, within textually disturbed II.18^{ABC}, Propertius reports his rather lame effort to reduce his “love anxiety” in the detached couplet

*Quin ego deminuo **curam**? quod saepe Cupido
Huic malus esse solet, cui bonus ante fuit.* (II.18.21–22)

Besides exasperated mention of the elegist’s “*pulcherrima cura*” (II.25.1), Book II also records his outrage over what he believes to be the treachery of a friend, “Lynceus,” who seems to have groped the poet’s “person-of-concern”:

*Lynceu, tunc meam potuisti, perfide, curam
Tangere? nonne tuae tum cecidere manus?
Quid si non constans illa et tam certa fuisset?
Posses in tanto vivere flagitio?* (II.34.9–12)

He takes satisfaction in what he perhaps gullibly believes was Cynthia's stout resistance to Lynceus' "moves." (Were any witnesses present?)

Earlier in these two amatory books, indeed in the first half of Book I, Propertius tries to describe his erotic object's subjectivity. Although the poet does not quite focalize through Cynthia, he diagnoses the girl's feelings and motives. These efforts are what I call heterocentric applications of *cura*.

In I.3 he puts angry words in her mouth as she complains of his late evening out with others:

*'Interdum leviter mecum deserta querebar
Externo longas saepe in amore moras:
Dum me iucundis lapsam sopor impulit alis.
Illa fuit lacrimis ultima cura meis.'* (I.3.43–46)

Cura here is richly used, both the "care" that faded when the distressed girl finally fell asleep from waiting and its "cure."

Propertius warns fellow poet Gallus about the girl's temper. No complaisant prey like other girls, she will cause him myriad "pain, griefs" if he gets involved with her:

*Non est illa vagis similis collata puellis:
Molliter irasci non sciet illa tibi.
Quod si forte tuis non est contraria votis,
At tibi curarum milia quanta dabit!* (I.5.7–10)

She is ever in control, and inflicts "pains" at will and aplenty. Nevertheless, Propertius asks her rhetorically (he hopes!) whether she remembers her emotional "care" for him as she enjoys the notorious pleasures of Baiae and yet remains faithful to him:

*Ecquid te mediis cessantem, Cynthia, Baiis . . .
Nostri cura subit memores, a, ducere noctes?
Ecquis in extremo restat amore locus?
An te nescio quis simulatis ignibus hostis
Sustulit e nostris, Cynthia, carminibus? . . .
Ut solet amoto labi custode puella,
Perfida communis nec meminisse deos.* (I.11.1...5–8, 15–16)

A few verses later, however, he becomes egocentric and confesses his own obsession with her:

*An mihi non maior carae custodia matris?
 Aut sine te vitae **cura** sit **ulla** meae?
 Tu mihi sola domus, tu, Cynthia, sola parentes,
 Omnia tu nostrae tempora laetitiae.* (I.11.21–24)

This turns ironic if taken in retrospect to the poem that immediately precedes. For in his second address to Gallus, who has now gotten himself a very satisfactory girl who is *not* Cynthia, Propertius claims that his affair with Cynthia has made him an expert in love matters, so that

*Possum ego diverss iterum coniungere amantes,
 Et dominae tardas possum aperire fores;
 Et possum **alterius curas** sanare **recentis**,
 Nec levis in verbis est medicina meis.
 Cynthia me docuit, semper quae cuique petenda
 Quaeque cavenda forent: non nihil egit Amor.* (I.10.15–20)

The phrase *curas sanare* is striking for interplay between two senses of *curas*, which could be either “therapies,” or, as they are here, “pains.” The former could be the means, the latter the object of healing. The aim may also be to render *cures* healthy, since they can, if badly chosen, make a lover’s ailment worse. A next *amor*, renewed with a former beloved or with a new partner, may be worse than the woeful last one.

After Book II Propertius is “concerned” as much about his civic place in Rome under Augustan patronage as about a satisfactory solution to his love life.¹⁷ In Book III “painful care” for a *puella*, faithless Cynthia, is mentioned – but once only, and that as the poet seeks to get her out of sight, out of vexed mind, by leaving not just Rome but Italy:

*Magnum iter ad doctas proficisci cogor Athenas,
 Ut me longa gravi solvat amore via.
 Crescit enim assidue spectando **cura** puellae:
 Ipse alimenta sibi maxima praebet amor.* (III.21.1–4)

Cura all but disappears in Book IV, where the poet applies it, disapproving, to contemporary “devotion” to foreign gods (IV.1.17) and with profound approval to the late Cornelia’s loving concern for her children (11.73–74), especially her two sons. Her ghost pities the “solicitude” of her husband, single parent widower Lucius Aemilius Paullus (11.93–94). This is heterocentric description of loving relationships that have little if anything to do with Cupid.

¹⁷ In I.6.21–24 he contrasts his friend Tullus’ civic *armatae cura* ...*patriae* implicitly with his own very different “concern,” for love. In the third and fourth books Propertius himself becomes more of a Roman patriot.

As poet and preceptor of love, therefore, Propertius hopes for unselfish, unambiguous *cura* toward him on his girl's part, the heterocentric ideal, and claims to detect it – sometimes. This differs from Tibullus' ever *egocentric* fantasies about those he loves, whose autonomous feelings he ignores, being puzzled when Nemesis does not comply with his wishes. For Propertius Cynthia's mutable interest, even her jealousy or anger should best be directed at himself, or, if distracted, restored to him, while a complex *cura* seems to possess him. He feels both love for and anxiety about his beloved, where his basic feeling is a realist's deeply felt worry about feelings and behavior of an autonomous woman with feelings and a mind of her own.

OVID'S *AMORES*

Ovid exhibited his own relationship with "Corinna" as a tongue-in-cheek case study of fictitious "*amores*," a complex and eventful love-affair during which every conventional erotic-topos except the homoerotic turns up. Cheekily inserting himself into the elegiac tradition, he boasts that his *puella* will be his everlasting "concern, object of attention" – but also, he implies, the world's.¹⁸ His characteristics, he boasts, are

*Et nulli cessura fides, sine crimine mores,
Nudaque simplicitas purpureusque pudor.
Non mihi mille placent, non sum desultor amoris:
Tu mihi, siqua fides, cura perennis eris.* (I.3.13–16)¹⁹

Throughout the ninth poem of Book I Ovid casts himself in the conventional, even cliché role of Soldier of Love. He confesses that he was not always so militant, but "obsession" with a girl made him so.

*Ipsa ego segnis eram discinctaque in otia natus;
Mollierant animos lectus et umbra meos;
Impulit ignavum formosae cura puellae,
Iussit et in castris aera merere suis.* (I.9.41–44)

In Book II his manifold "campaign" has finally achieved victory. He celebrates a "triumph":

¹⁸ Ovid had no comma to place after *mihi* in l. 16. The same line could be read with a pause after *tu*: "If you can believe me, you will be a beloved (*cura*) remembered forever." We should think of Horace's *monumentum aere perennius* in the epilogue poem of his 23 BC publication (*Odes* III.30.1).

¹⁹ Quotations from E. J. Kenney, *P. Ovidi Nasonis Amores, Medicamina Faciei Femineae, Ars Amatoria, Remedia Amoris* (Oxford University Press, 1961).

*Me duce ad hanc voti finem, me milite veni;
Ipse eques, ipse pedes, signifer ipse fui.
Nec casum fortuna meis inmiscuit actis:
Huc ades, o cura parte triumphae mea!* (II.12.13–16)

In the meantime he has had to overcome both an unnamed rich rival (like the provincial governor Propertius feared) and the wicked counsel that Corinna had gotten from an old witch – literally, a practitioner of black magic as Ovid would have us believe. The hag Dipsas mentions *cura* with ambiguous force, leaving it open whether a wealthy lover can satisfy Corinna needs better than Ovid, financially or sexually – or both ways. She says,

*'Prosit ut adveniens, en adspice: dives amator
Te cupiit: curae, quid tibi desit, habet.'* (I.8.31–32)

Dipsas is still talking, as indignant Ovid eavesdrops: “That contemptible poet of yours” cannot compete with a worthy lover’s *thousands*, whether reckoned in Catullan kisses or in *spendable, bankable sesterces*:

*'Ecce, quid iste tuus praeter nova carmina vates
Donat? amatoris milia multa leges.'* (I.8.57–58)

On the other hand, Ovid, no more monogamous than his *domina*, has found easy prey in the wife of another man, whose relaxed lack of “concern” *should* lead to sudden biting “jealousy.” The poet urges the cuckold to make his, Ovid’s, affair with the wife more challenging:

*Mordeat ista tuas aliquando cura medullas,
Daque locum nostris materiamque dolis.* (II.19.43–44)

In complementary III.4 he advises another husband that *his* extreme precautions to keep his wife safe from potential lovers are only incitement to a seducer. After offering mythical exempla our smug adviser generalizes about thieves, then brings the subject back to adultery:

*Quidquid servatur cupimus magis, ipsaque furem
Cura vocat; pauci, quod sinit alter, amant.
Nec facie placet illa sua, sed amore mariti;
Nescio quid, quod te ceperit, esse putant.
Non proba fit, quam vir servat, sed adultera cara;
Ipse timor pretium corpore maius habet.* (III.4.25–30)

It is not clear, nor is it meant to be, whether this husband is Corinna’s. In any case, Corinna (presumably: she is not named) was under guard in an earlier elegy, II.2, where the poet had played with *cura*. Here a slave

named Bagoas is assigned *dominam servandi cura* (II.2.1), indeed *dominae cura molesta* (8), where both phrases can each be taken two ways. The slave's "mistress" is his owner, or more precisely his owner's wife whom he is charged to "watch over," and his job is "troublesome"; for the poet-lover, on the other hand, *domina* has the alternative meaning of English "mistress," i.e. "paramour." Upon this particular young woman a lover may amorously gaze, although his frustrated "attention" to her is "pain" as well.

Corinna seems to enjoy considerable freedom of movement in another poem – if it is indeed about her. Ovid has returned to his hometown Sulmo, and begs his *domina* to join him there from Rome, its distance notwithstanding:

*At mihi te comitem iuraras usque futuram
Per me perque oculos, sidera nostra, tuos:
Verba puellarum, foliis leviora caducis,
Inrita, qua visum est, ventus et unda ferunt.
Siqua mei tamen est in te **pia cura** relictī,
Incipe pollicitis addere facta tuis
Parvaque quam primum rapientibus esseda mannis
Ipsa per admissas concute lora iubas.* (II.16.43–50)

The *pia cura* to which Ovid here appeals should remind us of the *pia cura tuae puellae* in one of Sulpicia's elegies [Tib.] III.17, though there the girl merely asks her lover to wish her well in her illness, not to undertake a long and strenuous journey. Or to be his own driver!

As if to underscore his doubled senses of the word *cura* elsewhere in *Amores*, Ovid confesses to a friend his double *curae* in the playful poem II.10. He cannot choose between two good looking, good-loving females, so his *curae* are plural, or at least dual!²⁰

*Erro, velut ventis discordibus acta phaselos,
Dividuumque tenent alter et alter amor.
Quid geminas, Erycina, meos sine fine dolores?
Non erat in **curas** una puella satis?* (II.10.9–12)

The opening poem of his third, concluding book in the second edition of *Amores* dramatizes a dialogue between personified Tragedia and Elegia. Ovid was evidently at work on his highly regarded Medea play, lost to us. Unless it was a travesty (what hardly seems likely), it must have taken "love" much more seriously than *Amores* has been doing or

²⁰ We may detect the authorial self-reference here. Ovid is torn between two very different models of woman in conceiving his fictional "Corinna," as both loving soul-mate and treacherous slut. Each of them is irresistible to their creator. Each appears in his *Amores*.

than his next works, *AA* and *RA*, would do. *Elegia*, who will possess him still for his next years of writing, says this about her poetry and about her (and Ovid's) divine *cura*, the personification of Love:

*'Non ego contulerim sublimia carmina nostris:
Obruit exiguas regia vestra fores.
Sum levis, et mecum levis est, mea cura, Cupido:
Non sum materia fortior ipsa mea.
Rustica sit sine me lascivi mater Amoris:
Huic ego proveni lena comesque deae.'* (III.1.39–44)

Here again *cura* may be taken two ways: Cupid is *Elegia*'s "darling," yet *mea cura* might also be read as vocative, addressed, as her speech is, both to *Tragedia* and to *Ovid* (who is easily included in the *nostris* of l. 39) and is also dear to her.²¹

In III.9 the poet pays sincere, un-playful homage to the recently deceased super-serious Tibullus before returning to his satiric, self-disparaging program. Ovid may nod to the *Lygdamus* material as well, when he boasts

*At sacri vates et divum cura vocamur;
Sunt etiam qui nos numen habere putent.* (III.9.17–18)

Lygdamus similarly claimed to be *cura deum* at [Tib.] III.4.43.

More important, Ovid acknowledges how *cura* can be a synonym for such unsmiling *amor* as Tibullus felt for *Delia* and *Nemesis*, both of whom *his* poems immortalized. Like the figures in Homeric epic,

*Sic Nemesis longum, sic Delia nomen habebunt,
Altera cura recens, altera primus amor.* (III.9.31–32)

Moreover, from the following poem III.10 onward Ovid's own elegies take on a more serious mood. In III.11.1–2 he bids *turpis Amor* begone and in the sequel III.11B he expresses his own "*odi et amo*," which he resumes in III.14. In all these poems we may sense a more convincing emotion than earlier in the collection. This all paves the way for passionate, tragic hexameter monologues in *Metamorphoses*. In *Amores* III.12, after disclosing the fictional character of *Corinna*, he adds a sequence that pays tribute to Catullus by name, but that also looks forward to his own future works. Already in the *Witch Dipsas* elegy of Book I as well as in the *Circus* episode of III.2 his writing anticipates *Ars Amatoria*. *Amores* III.2 includes a lengthy seduction monologue at the *Circus*, looking

²¹ "Darling" for *cura* here occurred to me independently. However, it had appeared a long time ago, in Guy Lee, trans., *Ovid's Amores* (New York: Viking Press, 1968), p. 121.

ahead to *AA* Book I's advice on how to pick up a woman at the races, while that savvy old crone gives such advice to one woman as *AA* Book III will do to all women, namely about how to take best advantage of a lover.

ARS AMATORIA

In the three books of this shameless “how to” poem Ovid mines his own fictitious love affair and other conventional, indeed by this time hackneyed erotica for retrospective case-studies. “Case” is the correct term here, in a clinical-medical rather than a legal sense. This is true even before *AA*'s sequel fourth book appeared, *Remedia Amoris* in which by its very title he becomes mock-medical. Although in *AA* he claims credentials not from standard healers Apollo and Aesculapius but instead from love-gods Venus and Cupid, he advertises himself as “Doctor of Love” in the senses of both scientist-teacher and physician. He is no mere *cupiens* or *amans* but an experienced, resourceful, and rather cynical *amator*, “one who has succeeded in love.” He appreciates that *amor*'s attendants are *cura* (of course) and *voluptas*, but also *dolor*, and that they include *studium* and *labor* too. He himself does not require “practice” in the sense of refining his skill; rather he is an accomplished practitioner who conducts a professional “practice.” Ovid can prescribe self-help measures for those less savvy in managing love. He is, as he explains at the beginning of Book I, just the specialist *De Re Amatoria* to publish a τέχνη ἐρωτική in Latin, i.e. *Ars Amatoria*.

Cura by the poet's professed science proves to be something that can be controlled. It is as much engineering as science. It can be turned on or off, its intensity raised or lowered. Furthermore he provides a sort of super-*cura*, a “responsible office” that oversees the lower-level *cura* of desire and love. The upper-level one is rational, calculating, and realistic. Moreover, it takes even higher level “care” to acquire it – by “care”-ful study of Ovid's handbook!

In fact, he makes this point with the first *cura* mentioned in central Book II. Daedalus is instructing his son Icarus:

*‘Me pinnis sectare datis; ego praeuius ibo:
Sit tua cura sequi; me duce tutus eris.’* (AA II.57–58)

The lesson, however, is actually Ovid's to an aspiring lover, a potential catastrophic Icarus if he tries to control winged Cupid without proper advice or, like the doomed boy of the myth, does not heed it. Listen to me, Ovid warns, or else you may suffer the like.

The poet now addresses his reader with this bold claim:

*Non potuit Minos hominis conpescere pinnas,
Ipse deum volucrem detinuisse paro.* (II.97–98)

As doctor-*magister* (AA II.744) he indicates the quasi-academic nature of his role and his reader's later in the same book. *Cura* here is *studium* of a comprehensive kind, because literary knowledge is prerequisite for advanced study of Love. "Co-curricular" assignments in mythology prepare the lover for a long career as *Amator*, even into middle age.

*Nec levis ingenuas pectus coluisse per artes
Cura sit et linguas edidicisse duas:
Non formosus erat, sed erat facundus Ulixes,
Et tamen aequoreas torsit amore deas.* (II.121–124)

Similar intense "dedication," tireless "exertion," Ovid tells us, characterizes good poets/counsellors (like himself, of course); moreover, although in his day and age his profession is reputed to be idleness—

*Nunc ederae sine honore iacent, operataque doctis
Cura vigil Musis nomen inertis habet—* (III.411–412)

in times past poets' "concern" was the "concern" of gods and kings:

Cura deum fuerant olim regumque poetae. (III.405)

His counsel treats both ends and means. The first dispassionate super-*cura* should be careful thought about the intended duration of a relationship. Adducing Apollo as a model (in that love for Admetus which Tibullus had cited), Ovid forbids embarrassment on the part of a man who is determined to establish a long-lasting love.

*Cynthus Admeti vaccas pavisse Pheraei
Fertur, et in parva delituisse casa:
Quod Phoebum decuit, quem non decet? exue fastus,
Curam mansuri quisquis amoris habes.* (II.239–242)

Means to keep a girl include a particular "care" to flatter her:

*Sed te, cuicumque est retinendae cura puellae,
Attonitum forma fac putet esse sua.* (II.295–296)

Some men, however, will prefer short amorous flings. These will find brief love, with little worry about enjoying it (and none at all over keeping it!), in those places and under those circumstances which so much of Book I recommends – I.49–262.

Long or short, a love affair requires strategy and careful calculation. Strategically one must “take the trouble” to know and to employ a target girl’s trusted and (to *you*) trustworthy maidservant, even perhaps to seduce *her*:

*Sed prius ancillam captandae nosse puellae
Cura sit: accessus molliet illa tuos.
Proxima consiliis dominae sit ut illa, videto,
Neve parum tacitis conscia fida iocis.
Hanc tu pollicitis, hanc tu corrumpere rogando.²²
Quod petis, ex facili, si volet illa, feres.* (I.351–356)

Tactics, besides first moves upon meeting a girl by means set forth earlier in Book I certainly include flattery. It is a generic heterocentric finding (as Ovid presents it) that all girls have “anxiety” about their looks. After general suggestions of how to proceed he explains,

*Blanditiis animum furtim deprendere nunc sit,
Ut pendens liquida ripa subestur aqua.
Nec faciem nec te pigeat laudare capillos
Et teretes digitos exiguumque pedem:
Delectant etiam castas praeconia formae;
Virginibus curae grataque forma sua est.* (I.619–624)

Some girls need reassurance beyond oaths and praises.²³ The young suitor’s carefully contrived appearance should demonstrate that he is duly “care-ridden” and “miserable” when his beloved does not return his passion:

*Attenuant iuvenum vigilatae corpora noctes
Curaque et in magno qui fit amore dolor.
Ut voto potiare tuo, miserabilis esto,
Ut qui te videat, dicere possit ‘amas.’* (I.735–738)

On the other hand, “girls” must never seem to be old, taking cosmetic “pains” to prevent this:

*Adde, quod est illis operum prudentia maior,
Solutus, et, artifices qui facit, usus adest.
Illae munditiis annorum damna rependunt,
Et faciunt cura, ne videantur anus.* (II.675–678)

²² This *rogando* I understand to mean “by propositioning.” Ovid does, however, warn about the risks of involving oneself sexually with an *ancilla* at 375–380.

²³ Secrecy is a basic expectation. Ovid theorizes that the even *rudis populus* of earliest times felt a *cura pudoris* that kept sexual intercourse from others’ view, since that “modesty” endured into his own day (AA II.607–640). This, of course, does not prevent celebration of “Venus’ mysteries,” but only limits its times and places, which, the poet states, *should* be secret.

One must also calculate how much displayed “solicitude” is too little (seems care-less), how much is *too* much (becomes annoying), and how much is just right (makes the girl grateful – and amorous). This is measured egocentrism, since the lover must make a heterocentric assessment of the girl and (for example) of the gravity of an illness. He has to judge exactly how – and how manifestly – to pay anxious “attention,” while leaving *others* to do less pleasant tasks at the sickbed. The entire amusing sequence is too long to quote (II.315–36); however, after detailed suggestions for “solicitude,” its last lines describe tactics for a campaign:

*Omnibus his [sc. attentions] inerunt gratae vestigia curae:
In tabulas multis haec via fecit iter.
Nec tamen officiis odium quaeratur ab aegra:
Sit suus in blanda sedulitate modus:
Neve cibo prohibe, nec amari pocula suci
Porridge; rivalis misceat illa tuus.* (331–336)

The words “*vestigia*” and “*modus*” betray the cynicism of such behavior, which l. 332 tells us is likewise effective for competitive legacy hunters.

Two other calculations are directly heterocentric in perception of *cura*, in reading a girl’s feelings about oneself. First is judgment of when it is safe to let up on frequent, even round-the-clock and (to the lover!) tedious “attention” as prescribed in ll. 345–348:

*Cum tibi maior erit fiducia, posse requiri,
Cum procul absenti cura futurus eris,
Da requiem: requietus ager bene credita reddit,
Terraque caelestes arida sorbet aquas.* (349–352)

The other is whether too long a physical separation will weaken the girl’s “care” for you:

*Sed mora tuta brevis: lentescunt tempore curae
Vanescitque absens et novus intrat amor.* (357–358)

This can, of course, be a good thing, if you wish to be rid of her and do not want her to make the break-up into intense drama. (See below on RA 237–244.) Bad, however, if you are not done with her.

In fact, the lover must be alert to others’ feelings beside those of his intended prize. The temptation of thrilling, secret pleasure that he can use to seduce her may appeal not only to females but also to potential male rivals. Not even a lover’s brother or buddy is to be trusted, since

*Nil nisi turpe iuvat: curae sua cuique voluptas:
Haec quoque ab alterius grata dolore venit.*

*Heu facinus, non est hostis metuendus amanti;
 Quos credis fidos, effuge: tutus eris.
 Cognatum fratremque cave carumque sodalem;
 Praebeat veros haec tibi turba metus.* (I.749–754)

In making his transition from the end of Book II to Book III's advice for women, he promises that they will be his next "care, engagement" so:

*Ecce, rogant tenerae, sibi dem praecepta, puellae:
 Vos eritis chartae **proxima cura** meae.* (II.745–746)

This is a "professorial," didactic concern. In the promised third book he refers back to the (now truncated) *Medicamina Faciei Femineae*, which though a "little book" was a major work because of great "effort" on his part, but also, for his female readership, important in their "attention" that it deserved:

*Est mihi, quo dixi vestrae medicamina formae,
 Parvus, sed **cura** grande, libellus, opus.* (III.205–206)

The girls thereby educated have learned "concerns" for toilette and other technical skills. The very first couplet of *MFF* commands

*Discite quae faciem commendet **cura**, puellae,
 Et quo sit vobis forma tuenda modo* (1–2)

and the poet later urges upon them a comprehensive strategy:

*Sit vobis **cura placendi**,
 Cum comptos habeant saecula vestra viros.* (23–24)

AA Book III after its hundred lines of preamble resumes the instruction so:

*Ordior a cultu; cultis bene Liber ab uvis
 Provenit, et culto stat seges alta solo.
 Forma dei munus; forma quota quaeque superbit?
 Pars vestrum tali munere magna caret.
Cura dabit faciem; facies neglecta peribit,
 Idaliae similis sit licet illa deae.* (*AA* III 101–106)

Besides enhancing cosmetic cultivation, women must also learn how to laugh and cry and speak (III.281–296) and invest "care" in these actions. A further lesson is how to walk:

*Omnibus his, quoniam prosunt, inpendite **curam**;
 Discite femineo corpora ferre gradu:*

*Est et in incessu pars non temnenda decoris:
Allicit ignotos ille fugatque viros.* (III.297–300)

They must also learn not to get angry when someone – one’s desired man, in particular – wins in a game, even by cheating:

*Iuppiter a vobis tam turpia crimina pellat,
In quibus est ulli **cura** placere viro!* (III.379–380)

This is not emotionally direct *cura*, but rather its cool control.

Ovid’s instructions to men in Books II and III are not based on pure emotion, as we have seen, but rather on its calculated modulation as means to an end, that is, to attract and (if desired) to keep a girl. Similarly, he expects that the woman who is his studious reader in Book III has a parallel aim, to “play the field” and yet to have and to hold a select Mr. Right:

*Se quoque det populo mulier speciosa videndam:
Quem trahat, e multis forsitan unus erit;
Omnibus illa locis maneat studiosa placendi
Et **curam** tota mente **decoris** agat.* (III.421–424)

We return thus to “care”-ful management of the girl’s looks as she looks for a love-partner.

As we recall from *Amores* III.4, Ovid maintains that a husband’s jealousy, actual or pretended, the *cura* of a possessive rival, is fuel for a lover’s fire. In *AA* III this is heterocentric information for an adulteress or other unfaithful woman, whether the *viri* they cheat on are “husbands” or only “guys”:

*Fac timeat [sc. an adulterer/other suitor] speretque simul, quotiensque remittes,
Spesque magis veniat certa minorque metus...
Sed quoniam, quamvis vittae careatis honore,
Est vobis vestros fallere **cura** viros,* (III.477–478; 483–484)

In fact, the jealous “husband” may be only a fiction and fear of him be feigned:

*Incitat et ficti tristis custodia servi
Et nimium duri **cura molesta** viri:
Quae venit ex tuto, minus est accepta voluptas;
Ut sis liberior Thaide, finge metus.* (III.601–604)

Where a woman *is* under guard, there are ways of evading it—or him. One is by getting a chaperone drunk:

*Fallitur et multo **custodis cura** Lyaeo,
Illa vel Hispano lecta sit uva iugo.* (III.645–646)

This complements Ovid's circumvention of Bagoas in *Amores* II.2.

Another ploy is for a girl to force tears to dramatize jealousy over a (fictitious) *paelex*:

*Spectet amabilius iuvenem, suspiret ab imo
Femina, tam sero cur veniatque roget;
Accedant lacrimae, dolor et de paelice fictus,
Et laniet digitis illius ora suis.
Iamdudum persuasus erit; miserebitur ultro
Et dicet '**cura** carpitur ista **mei**.'* (III.675–680)

None of the above says that passionate, anxious egocentric *cura* does not arise. The very first two occurrences of *cura* in *AA* make it clear that wine can loosen honest, anxious inhibitions:

*Vina parant animos faciuntque caloribus aptos;
Cura fugit multo diluiturque mero.
Tunc veniunt risus, tum pauper cornua sumit,
Tum dolor et **curae** rugaque frontis abit.* (I.237–240)

Moreover, the premise of Ovid's sequel, *Remedia Amoris*, is that some *cura* is neither faked nor calmly controlled.

Before we look into *RA*, however, we might note how didactic Ovid, like elegiac Propertius (and like himself in *Amores*), indulges in frequent mythological allusion. Although the younger poet is more flippant, he finds in myth examples of diverse and often sincere *cura*. First is Pasiphaë's "passion" for a bull instead of for her husband Minos, I.289–310; next is that of Venus for her mortal boyfriend Adonis despite his woodsy attire (I.512). Bacchus becomes a *cura fidelior* for Ariadne than Theseus proved to be (I.527–564), while non-sexual "anxiety" of Danaë's father Acrisius could not prevent her from giving birth to his fated killer Perseus (III.631–634).

In summary: Throughout *AA* Ovid distances himself from *cura* as an irrational force, a motive-emotion. He has achieved this distance himself and would share it with those who take his advice. Lower-level *cura* is a pathology with a number of causes and effects that Ovid understands quasi-scientifically. He professes to know how to manage it egocentrically, in himself and his disciples, but also how to anticipate it heterocentrically, in objects of lovers' desire, and to take advantage of this power in influencing them, in engineering love relationships.

REMEDIA AMORIS

In the opening lines of this amusing sequel the poet explains to Cupid that in this “remedial” undertaking he does not betray the cause of Love, but rather wishes to insure that it gives such satisfaction as both god and poet intend for a person who is lucky in love:

*Siquis amat quod amare iuvat, feliciter ardens
Gaudeat, et vento naviget ille suo.* (RA 13–14)

However, not everyone is so fortunate.

*At siquis male fert indignae regna puellae,
Ne pereat, nostrae sentiat artis opem.* (15–16)

This latter fellow needs help – in fact, deserves a remedy or cure. Cases do occur of seriously harmful love-pains.

*Me duce damnosas, homines, conpescite **curas**,
Rectaque cum sociis me duce navis eat.
Naso legendus erat tum, cum didicistis amare;
Idem nunc vobis Naso legendus erit.
Publicus assertor dominis suppressa levabo
Pectora: vindictae quisque favete suae.* (69–74)

A man can have bad luck with domineering *dominae*, who enslave him. Luckily, however, Ovid is here to help, as a kind of public service, as an *assertor libertatis*!

To treat such ailments, Ovid now calls upon further divine alliance, that of Apollo. With this he may be not just inspired *vates* (as he claimed to be at AA.735) but medical therapist.

*Te precor incipiens; adsit tua laurea nobis,
Carminis et medicae, Phoebe, repertor opis;
Tu pariter vati, pariter succurre medenti:
Utraque tutelae subdita **cura** tuae est.* (75–78)

Later in this poem occurs the name of a legendary pupil of Apollo’s son Aesculapius, Podalirius.

*Haeserat in quadam nuper **mea cura** puella;
Conveniens animo non erat illa meo.
Curabar propriis aeger Podalirius herbis
(*Et, fateor, medicus turpiter aeger eram*). (311–316)*

Ironically this indicates a physician confronted by a grave case, his own – Ovid himself, in his own plight before he learned to take his own medicine!²⁴

Later in *RA* the poet warns that only Apollonian art, not magic, can solve the unhappy lover's problem.

*Ista veneficii vetus est via; noster Apollo
Innocuam sacro carmine monstrat opem...
Nulla recantatas deponent pectora curas,
Nec fugiet vivo sulphure victus amor.* (251-252; 259-260)

Twice in *RA* he so doubles his application of *cura* in the figure polyptoton as to suggest that he was especially anxious (!) to show this word's importance and his own often polyvalent application of it, here as well as in retrospect to his earlier writings (to which, of course, *RA* frequently refers).

One instance looks to a displacement of psychic and physical energy.

*Rura quoque oblectant animos studiumque colendi;
Quaelibet huic curae cedere cura potest.* (169-170)

The nominative *cura* here is a lover's "obsession."²⁵ "Dedication" to farming can cancel that. This statement reverses a movement that Tibullus envisioned when he hoped Delia's "involvement" in farm-work would lead her to care for him, her rustic collaborator. (See above on Tibullus I.5) Ovid in contrast wants hard work and an alternative eager pursuit (*studium*) to draw a troubled lover away from amatory distress. Exhaustion can quell amorousness, as a later passage declares, which also offers a less strenuous third alternative, bird-catching:

*Nocte fatigatum somnus, non cura puellae,
Excipit et pingui membra quiete levat.
Lenius est studium, studium tamen, alite capta
Aut lino aut calamis praemia parva sequi.* (205-208)

More, however, must happen to relieve him completely.

²⁴ At *AA* II.735-738 Ovid claims that, as great as mythical heroes were in this or that attainment, including *Podalirius arte medendi*, he is so great as *amator*. In *RA* he becomes a second *Podalirius*.

²⁵ Paola Pinotti, *Publio Ovidio Nasone Remedia Amoris* (Bologna: Pàtron Editore, 1993), p. 147 ad vv.169-170, notes "la figure retorica della *πλοκή* (o *distinctio*...) che gioca sulla polisemia del termine ('Beschäftigung' e 'Liebesqual'... il secondo senso verrà chiarito da *cura puellae* al v. 205."

Her note on p. 231, ad vv. 482-483 (which I discuss below) is also worth quoting: "Il poliptoto a contatto nella dièresi del v. 484... raffigura la successione immediata dei due amori; ... il duplice valore di *cura* per il quale cf. *ad* 170 ... è come nella tradizione elegiac, e così pure il nesso *curam repellere* (cf. Tib. 1,5,37 *curas depellere*)."

*Forsitan a laribus patriis exire pigebit:
Sed tamen exilis: deinde redire voles;
Nec te Lar patrius, sed amor revocabit amicae,
Praetendens culpaē splendida verba tuae.
Cum semel exieris, **centum solatia curae**
Et rus et comites et via longa dabit.
Nec satis esse putes discedere; lentus abesto,
Dum perdat vires sitque sine igne cinis.* (237–244)

Ovid's caution (AA 357–372) – and Propertius' (I.11) – about long distance separation as a threat to a relationship here turns to a positive recommendation. The fire can be thereby extinguished.

Moreover, we learn that it is not *always* a good idea without careful thought to substitute a new *cura* for one just removed. Again calculation and judgment shape the action.

A subtle warning example comes from myth and deploys the poem's second *cura* poltptoton. Agamemnon is speaking:

*'Nam si rex ego sum, nec mecum dormiat ulla,
In mea Thersites regna, licebit, eat.'
Dixit, et hanc habuit solacia magna prioris,
Et posita est **cura cura repulsa nova**.
Ergo adsume novas auctore Agamemnone flammās,
Ut tuus in bivio distineatur amor.* (481–486)

Agamemnon as an authority on love! The irony cannot be missed. We know how this action of his turned out – disastrously for the Achaean commander-in-chief and many another.

On the other hand, Ovid advises against too sudden a break with an existing relationship.

*Non ego te iubeo medias abrumpere curas:
Non sunt imperii tam fera iussa mei.* (495–496)

This comes, however, within a section where the poet inverts the phenomenon, enunciated in AA I.611–618, of growing into real love by first feigning it. Here, one will cease to love by pretending *not* to love (489–494; 497–498).

Ovid asserts that by practice (*usus*) one can fall in or *out* of love – and, once out of it, will recover health/sanity:

*Deceptum risi, qui se simularat amare,
In laqueos auceps decideratque suos.
Intrat amor mentes usu, dediscitur usu:
Qui poterit sanum fingere, sanus erit.* (501–504)

As in facilitating a love affair one may exaggerate the girl's charms (*AA* II.295–310) and minimize defects (*AA* II.641–662), in breaking it off he should dwell upon her faults, physical or otherwise. Phoebus himself advises it (*RA* 703–714).²⁶

Once a man has decided to end the relationship he should regard his “ex” only as another’s (or others’!) girl, just one of many desirable ones in the City. He must take no “pains” to be attractive to her:

*Nulla sit, ut placeas alienae cura puellae;
Iam facito e multis una sit illa tibi.* (681–682)

Ovid’s final caution against *cura* returns him to the measure of drinking. In *AA* when discussing parties as a place to pick up a girl he observed that drinking can drive other “care” away and make one ready for “ardors” (I.229–244).²⁷ Later in the book he gives instructions about convivial seduction that includes advice on how much to drink, even how to pretend cheery overindulgence (I.589–600). Here in *RA* the very last of his medical prescriptions is this:

*Vina parant animum Veneri, nisi plurima sumas
Et stupeant multo corda sepulta mero.
Nutritur vento, vento restinguitur ignis;
Lenis alit flammās, grandior aura necat.
Aut nulla ebrietas, aut tanta sit, ut tibi curas
Eripiat: siqua est inter utrumque, nocet.* (805–810)

As in other matters he inverts advice to the lover who would *begin* an affair. Be sober and mindful, resist temptation to revive an old flame, or else drink oneself into insensibility, removing with other *curae* any residual “care” for the girl you wish to escape, absent or present.

CONCLUSION

Ovid could never agree with Lucretius about what in the grim Epicurean’s explication of sex and reproduction he terms *frigida cura* (*DRN* IV.1060). Cool, however, “involvement” can be. In fact, his flippancy and specious cynicism might conceal sympathy for persons both unhappy and happy in love.

Propertius led the way. In the *Monobiblos* he eschewed the almost pure egocentrism of Catullus and Tibullus (and of “Lygdamus”), undertak-

²⁶ Ovid takes a page from Lucretius’ book, with its notorious satire of “blind” lovers’ dotting praises of their beloveds’ unlovely features (*DRN* IV.1146–1170).

²⁷ Glum Tibullus did not find even unmixed wine an anodyne for his love “pains”: *Saepe ego temptavi curas depellere vino/At dolor in lacrimas verterat omne merum*, I.5.37–38.

ing instead a heterocentric approach to love matters. His affair with “Cynthia,” real or composite fiction, was not all about Sextus Propertius – at least not as lover. (About him as poet, it all is!) He tried to read the mind and heart of the *domina* who was “*prima*” and “*finis*.”

Ovid then made comedy out of an unreal composite *puella* Corinna and out of himself, a clever real person whom he turned into a too-clever persona. His *Amores* is his response to his predecessors’ seriousness. Thereafter, in *AA* and *RA* he made further fun, now also at the expense of anyone who might take his learning and teaching seriously. Should we, like (it seems) Augustus, read these works as impressive but thoroughly cynical poetic *tour de force*, that is, as brilliant, demoralizing pessimism? Or might we find here both literary parody and sexual *satire*, where by *ironic negation* of all the values that “Naso Magister” upheld the author also of a *Medea* really implies a positive message about healthy relationships?

Victor Castellani

University of Denver, USA

ÜBER SEMANTIK DER *CURA* IN DER RÖMISCHEN ELEGIE

Zusammenfassung

Das Hauptwort *cura* wird unterschiedlich angewandt, einerseits von Catull und seinem Nachfolger-Elegiker Tibull, anderseits von Propertius und (in parodischen *Amores*) Ovid. Die anschließenden Werke des Letzteren *Ars Amatoria* – vielmehr „Handbuch für Playboys“ als „Kunst der Liebe“ – und dessen Fortsetzung *Remedia Amoris* bringen keine weiteren Gebräuche des Worts vor, sondern unterminieren sowohl Catulls und Tibulls ichbezogene, selbstsüchtige *curae* wie auch kompliziertere *curae* welche andere Gedichter-Personen angeblich empfanden und nach eigenen Erlebnissen beschrieben, diejenigen die „Cynthia“ und „Corinna“ liebten, und welche sie auch in ihren Beliebten zu entdecken versuchten. Das elegische Metron der beiden pseudodidaktischen Gedichte die Thema römisches Liebesleben darlegten, verrät ein nur scheinbar ernstes Wesen, und *AA* und *RA* zeigen wie sich die eigenen *curae* von irgendeinem modulieren, wie sich die *curae* anderer Leute manipulieren lassen. Es ist fraglich, ob dies totaler Zynismus beweist, oder eine zwar realistische, aber auch komisch-verständnisvolle Gesinnung des Autors.

Zoja Bojić

The University of New South Wales Sydney

XENIA AND NATURE MORTE: THE CONSTRUCT OF STILL LIFE IN DESCRIPTIONS BY VITRUVIUS AND PHILOSTRATUS THE ELDER*

ABSTRACT: Vitruvius (1c BC) in his *De architectura* and Philostratus the Elder (2–3c AD) in his *Eikones/Imagines* described the term *xenia* as the painted imagery of still life. Following the similarities and the differences in their respective definitions of this genre, the origins of several categories of the renditions of this genre in the European art can be established.

KEY WORDS: Vitruvius, Philostratus the Elder, still life, *xenia*, *De architectura*, *Eikones/Imagines*.

Art history and theory writers of the European antiquity include Vitruvius (1cBC), Pliny the Elder (1cAD), Philostratus the Elder and Philostratus the Younger (2–3cAD) and Callistratus (3–4cAD). These authors wrote substantial texts on the arts that survived to this day – Vitruvius on architecture (*De architectura*),¹ Philostratus the Elder and Philostratus the Younger on painting (*Eikones/Imagines*),² Callistratus on sculpture (*Statuaram Descriptiones*),³ and Pliny the Elder (*Naturalis*

* This paper was presented at the August 2014 FIEC conference, Bordeaux, France.

¹ Vitruvije *O Arhitekturi* (*Vitruvius, De Architectura*), translation from Latin, introductory essay, reproductions selection, commentaries and indices Zoja Bojić, Zavod za udzbenike and Dosije Studio, Belgrade, 2009.

² Filostrat Stariji, Filostrat Mladji, *O slikarstvu* (*Philostratus the Elder and Philostratus the Younger on Painting*), introductory essay, reproductions selection, translation of *Eikones* (*Imagines*) from Ancient Greek into Serbian, commentaries and indices Zoja Bojić, Zavod za udzbenike and Dosije Studio, Belgrade, 2013.

³ Callistratus, *Statuaram Descriptiones*, *Flavii Philostrati Opera*, Vol 2, Carl Ludwig Kayser ed. in aedibus B. G. Teubneri. Lipsiae. 1871, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0594>

Historia)⁴ on painting, applied arts, sculpture and architecture, within his encyclopaedia of much a broader scope. All of these authors addressed some of the staples of the visual arts such as their mimetic nature and defined the rules governing the visual arts and, to a degree, the audience's perceptions. Each in their own manner, they wrote on image and figure, on space and, in some instances, on time as categories within which the visual arts operate.

In their writing on painting, Vitruvius, Pliny the Elder and Philostratus the Elder and Philostratus the Younger addressed a variety of genres in painting which include portrait, figure, historical and mythological compositions, genre-scenes and, to a degree, landscape. The construct of the genre of still life was addressed by only two of these authors: Vitruvius and Philostratus the Elder. It is somewhat puzzling that Pliny the Elder in his catalogues of old and contemporary painters and artworks never mentioned this genre in its own right,⁵ although he did mention the mosaic called *asarotos oecos* representing the remnants of a communal dinner thrown on the floor.⁶ While Vitruvius's text is mostly concerned with the decorative quality of painting, including the genre of still life, Philostratus the Elder's writing is focused on the art of observing and interpreting artworks in their own right. Hence Vitruvius provided a definition of the genre of still life whilst Philostratus the Elder (henceforth Philostratus), writing about individual paintings that served as models for analysis of artworks, offered a deeper and theoretical framework within which this genre could be observed.

Callistratus, the writer whose descriptions of sculptural works survived to this day, did not mention the genre of still life and he did not include any reference to it in his texts. From the art history perspective of examination of this genre this may sound logical as the genre is predominantly, throughout history, relevant to the history of painting. However, the established art history categories may not be fully applicable here as the history of sculpture and (decorative) relief abounds with the imagery of still life as the cornucopia in a variety of its forms, used as part of a sculptural arrangement or as a decorative architectural element. Many such examples from the European (and broader) antiquity include

⁴ Plinije Stariji *O Umetnosti (Pliny the Elder on the Arts)*, selection of the texts, translation from Latin, introductory essay, reproductions selection, commentaries and indices Zoja Bojić, Zavod za udžbenike and Dosije Studio, Belgrade, 2011.

⁵ Pliny mentioned the motif of fruit in XXXV 9 where he said that the Greek painter Zeuxis painted the grapes so realistically that the birds flocked to it when the painting was exhibited. However, the painted grapes appeared to be part of a larger composition as a little later Pliny wrote that they were held by a boy.

⁶ XXXVI, 25, see Plinije Stariji *O Umetnosti (Pliny the Elder on the Arts)*, selection of the texts, translation from Latin, introductory essay, reproductions selection, commentaries and indices Zoja Bojić, Zavod za udžbenike and Dosije Studio, Belgrade, 2011.

the work *The Buddhist gods Pancila and Hariti*, Gandhara, probably 3 c AD (Reproduction 1) and, closer to home, the life-size statue of Livia with the attributes of Ceres: floral crown, wheat sheaves, cornucopia, 1c AD from the Louvre (Reproduction 2). Many sculptural representations of rivers such as the Tiber (at the Campidoglio), Nile (probably 1c AD), or Cayster (from Ephesus 2c AD) also feature a cornucopia, whilst a similar motif is represented in the many varieties of the Corinthian style capital as described by Vitruvius.⁷ Importantly, the very motif of cornucopia, also known in painting and mosaic, was extensively in use in funerary art such as in the relief decoration of sarcophagi, for example the one from the 4c AD today in the Indianapolis Museum of Art. In many such instances the imagery of cornucopia stands for the imagery of the opulent gifts of nature held by the deity offering it to the mankind.

Reproduction 1. Artist anonymous,
The Buddhist gods Pancila and Hariti,
Gandhara, 3c

Reproduction 2. Life-size statue of
Livia with the attributes of Ceres
including cornucopia, 1c AD,
the Louvre

In contrast, Vitruvius in his *De Architectura*, VI, vii, 4, described the term *xenia* as the imagery of still life painted as a mural in a private dwelling and identified its origins and meaning as the host's gifts of hospitality offered to a guest. Philostratus the Elder in his *Eikones/Imagines* similarly defined the genre of still life as the painted imagery, although

⁷ Vitruvius described in detail the manner in which the Corinthian capital was developed from the imagery of a basket containing objects left at the grave of a young woman, IV, i, 9–10.

he described panel paintings and not murals.⁸ Philostratus described this imagery in two instances, both titled *Xenia*, in 1.31 and 2.26. The first of his two descriptions closely follows the imagery documented by Vitruvius. Philostratus' second *Xenia*, however, a painting of opulent fruits of nature, departs from this model and allows for an interpretation of the meaning of still life as essentially a visual representation of the construct of time. The imagery described in 2.26 *Xenia* is characterised by the juxtaposition of that what is living and that what is dead,⁹ in the process identifying the term *xenia* with the contradictory term of *nature morte*.

Based on this difference in the meaning of *xenia* as gifts of hospitality and/or the gifts of nature versus the meaning of the *nature morte* the two distinct sets of imageries of still life can be identified in Pompeian painting, also allowing for an identification of the two separate traditions in the renditions of the subject of still life in the history of secular and religious art of Europe.

XENIA: STILL LIFE

XENIA: STILL LIFE AND THE GIFTS OF HOSPITALITY

Vitruvius, VI, vii, 4, made it clear that offering such gifts, which were then painted as murals, to the visiting guests was a Greek custom. Indeed, Philostratus' description 1:31 *Xenia* shows various fruits one on top of another, honey comb, white cheese and a bowl of milk. There are no surviving examples of Greek painting of this theme. However, the popularity of the genre in the Roman art is indisputable as seen in numerous examples of the Pompeiian painting from the first century AD and several examples of wall paintings of Roman villas in other parts of Europe such as the city of Narbonne in France. One such example is the image of still life from the Samnite House, Herculaneum, 1cAD, now in the Naples Archaeological Museum, Naples (Reproduction 3). Within the later European art this very meaning of still life was preserved in a large number of (panel) paintings amongst which is the stunning and witty work by Josefa de Obidos, *Still-life*, c. 1679, Municipal Library, Santarem, Portugal (Reproduction 4).

⁸ Zoja Bojić, 'Filostrati o slikarstvu,' in Filostrat Stariji, Filostrat Mladi, *O slikarstvu (Philostratus the Elder and Philostratus the Younger on Painting)*, introductory essay, reproductions selection, translation of *Eikones (Imagines)* from Ancient Greek into Serbian, commentaries and indices Zoja Bojić, Zavod za udzbenike and Dosije Studio, Belgrade, 2013.

⁹ This was discussed in the broader context in Zoja Bojić, 'Slikanje vremena: Filostrat Stariji o vremenu i predstavljanje filostratovskog koncepta vremena u evropskoj umetnosti,' ('Painting time: Philostratus the Elder on time and depictions of Philostratian concept of time in European art'), *Antiquity and the contemporary world: scientists, scholars and interpreters*, Serbian Society for Ancient Studies, Belgrade, 2014.

Reproduction 3. Still life from the Samnite House, Herculaneum, 1cAD, now in the Naples Archaeological Museum, Naples

Reproduction 4. Josefa de Obidos, *Still-life*, c. 1679, Municipal Library, Santarem, Portugal

XENIA: HOSPITALITY AND THE ACT OF SHARING

Within this interpretation of still life as the gifts of hospitality and adding to the construct described by Vitruvius, is the subcategory of the imagery representing hospitality as a shared meal and as banqueting, the popularity of which in Greek art is evidenced by a large number of surviving examples of Greek vase painting. Amongst such imagery are the feasts such as the symposium scene represented on the black figure vase painted by the so-called Eurytos Painter, 6 century BC (Reproduction 5). The Greek grave in Paestum called the *Tomb of the diver*, *Il Tuffatore*, from around 470 BC (Reproduction 6) includes a symposium scene on

the two opposing walls indicating the importance of the topic of a feast in funerary art. Yet another such example, in Roman art, is the mosaic, now in Switzerland, which shows the symposium scene around a semi-circular table in front of which can be seen the floor with the scattered food remnants. As previously mentioned, according to Pliny, this was one of the comparatively popular decorative motifs of the dining room floor mosaics since the Hellenistic times and called *asarotos oecos*.

Reproduction 5. Eurytos painter, *Heracles in the house of Eurytos and Iole*, 6c BC, export to Etruria, detail

Reproduction 6. The Tomb of the Diver, *The Symposium scene: N and S wall*, Paestum, c.470BC

The symposium scene popular in both secular and funerary art of the European antiquity became modified and morphed into the representation of the common Christian meal, agape, as can be seen on the Roman catacomb frescoes. Simultaneously to its representation in the early Christian art, a symposium scene can also be seen in connection to the Mithraic cult, such as in a relief from the 2nd or the 3rd century AD depicting Mithra dining with the Sun and the Moon (Reproduction 7). In the later Christian art the symposium scene acquired a deeper meaning as representations of the Last Supper such as the fresco on the south wall of the nave of the Church of Theotokos in Prizren from c 1309 (Reproduction 8) or a fresco from the Stavronikita monastery on Mount Athos, painted by Theophanes the Cretan with his sons Simeon and Neophytos in the 16th century.

Reproduction 7. Mithras in the banquet scene, Mithras and Sol, with Luna in the cloud, 2–3c

Reproduction 8. *Tajna večera/Mystery Supper/The Last Supper*, naos, southern wall, the church of Bogorodica Ljeviška, (Theotokos of Ljeviš), Prizren, c 1309

XENIA: OPULENT FRUITS OF NATURE

Philostratus' other description of still-life, the 2.26 *Xenia*, does not represent fruits on a tray in an interior but a similar composition set out in the garden of a rural villa. This still life includes a living rabbit and a dead one, plucked ducks and geese, a loaf of bread, fruit, pastries and a carafe of sweet new wine. Philostratus described this picture as showing the gifts of nature, the construct which is still in harmony with Vitruvius'

description of the origin of the genre as the host would put in front of his guests the products of his own estate. However, Philostratus further wrote that the master of the villa could, if he so desired, drink wine, and upon returning to the city he would still smell of pressed grapes and leisure and could burp in the face of the city residents. Here *xenia* ceases to represent the (Greek) host's gifts to the guest, and becomes a symbol of the host's enjoyment in leisure and pride in his property, and morphs into an image of the abundance of the rich fruits of nature in general.

This is a concept that corresponds to the construct brought out by the cornucopia imagery and which can also be seen as a series of separate motifs executed as a number of floor mosaics, mostly from the Roman wealthy villa dining rooms. These floor mosaics are usually set as a grid of frames showing individual motifs of grapes and other fruit, vases, as well as game such as deer and hares. Among such examples are the floor mosaics found in Tisdrus, today El Djem, the 2nd century AD (Reproduction 9) and Dougga, the 3rd or 4th century AD, now in the Bardo Museum in Tunis (Reproduction 10). The latter example includes the self-explanatory inscription *Omnia tibi felicia*.

Reproduction 9. Roman house triclinium floor mosaic medallions with *xenia* (still life) motif from a villa in Thysdrus (El Djem), Tunisia, 2cAD, now in Bardo National Museum, Tunis

Reproduction 10. Roman floor mosaic from Dougga, 3/4cAD, the Bardo National Museum, Tunis

Examples of such imagery of still life as representing the abundance of nature in the later European art are many and include the work Michelangelo Caravaggio Merisi, *Bacchus*, 1595, now in the Uffizi Gallery in Florence (REPRODUCTION 11) and Mikhail Larionov, *Still Life*, 1906–1907, now in the State Museum in St. Petersburg (Reproduction 12).

Reproduction 11. Michelangelo Merisi da Caravaggio, *Bacchus*, 1595, oil on canvas, Uffizi, Florence

Reproduction 12. Mikhail Fyodorovich Larionov, *Still Life With Pears*, 1906–1907, oil on canvas, The State Russian Museum, St. Petersburg

The rich fruits of nature as a subject of still life as described in Philostratus' 2.26 *Xenia* gained additional meaning by those representations of the genre depicting neatly displayed fruits. Among such examples in Roman art is a still life that shows the peaches stacked up on shelves with a glass vase, Herculaneum, about 50 AD, now in the Archaeological Museum in Naples (Reproduction 13), and a mosaic representing vegetables and fish hanging in the cupboard from the rustic villa in Tor Maranci near Rome, the 3 century AD, today in the Vatican Museums (Reproduction 14). This kind of representation of still life in the later European art became category of its own and acquired the Spanish name of *bodegón* originally indicating the still life as a scene from a grocery shop. *Bodegón* genre painting spread to the representation of various genre scenes with one such example being Diego Velazquez' *Christ in the house of Martha and Mary*, 1618, today in the National Gallery in London (Reproduction 15).

Reproduction 13. Artist Unknown,
Still life painting of peaches and water jar,
Herculaneum, c50AD

Reproduction 14. Artist unknown,
*Still life: fish and vegetables hanging
up in a cupboard*, roman floor mosaic
from a rustic villa at Tor Marancia,
near the Catacombs of Domitilla,
Rome, 3cAD, the Vatican museum

Reproduction 15. Diego Velazquez, *Christ in the House of Martha and Mary*, 1618, oil on canvas, 63×103.5 cm, National Gallery, London

XENIA: *NATURE MORTE*

As mentioned previously, Philostratus' description 2.26 Xenia also contains a deeper idea, the construct of time. The central place of this composition is occupied by the doublet description of a living hare in contrast to the description of a dead hare. Seen in this context, the same ideas about the game of life and death and the passage of time can be detected in Philostratus' previous Xenia, 1:31 as it represented the fruit as it ripens. These two different ideas of the genre, the one of still life meaning hospitality and the other one meaning the passage of time, were further developed by many artists.

XENIA AS THE CONSTRUCT OF TIME: *VANITAS*

One such example is a wall painting of still life with birds, a plate of eggs, wine jug and other vessels, from the 1century AD, House of Julia Felix, now in the Archaeological Museum in Naples (Reproduction 16). This type of still life containing the direct allusions to the passing of time was later incarnated in a large number of works under the name of *vanitas* by the Dutch masters and other painters. The transience of time is often symbolized by the objects such as a scull or a music instrument painted with a still life. Among such paintings is the work Cornelia de Ham, *Still life with musical instruments*, 1695, today in the Rijksmuseum

in Amsterdam (Reproduction 17). This very tradition has produced many later works including Georges Braque's *Still Life, newspapers and lemon*, 1913 from the Philadelphia Art Museum and Pablo Picasso's *Still Life with guitar*, 1912/3, today at MOMA in New York. (Reproduction 18 and 19).

Reproduction 16. Artist Unknown, *Still life with game birds, a dish of eggs, a wine jug and other utensils*, Pompeii, from the House of Julia Felix, 1c AD, Archaeological Museum of Naples

Reproduction 17. Cornelis de Heem, *Vanitas type Still-Life with Musical Instruments*, before 1695, Rijksmuseum, Amsterdam

Reproduction 18. Georgette Braque,
Still life, newspapers and a lemon,
1913, oil, graphite and coal on paper,
Philadelphia Art Museum

Reproduction 19. Pablo Picasso,
Still life with a guitar, 1912/3,
paper, cardboard and strings,
MOMA, New York

XENIA: *NATURE MORTE* AS A SYMBOL

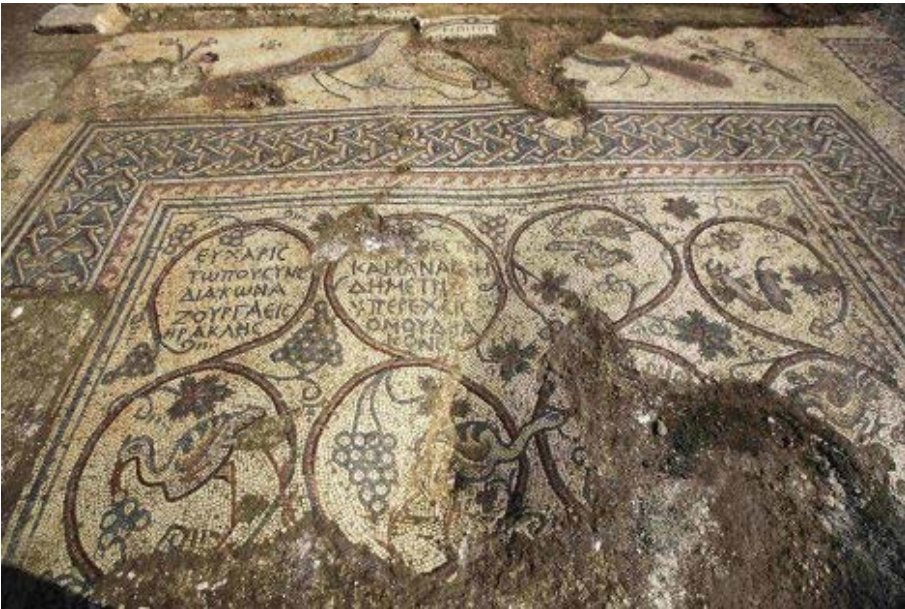
The genre of *xenia* as a symbol of the construct of time represents not only its passing but also the construct of eternity. Perhaps the most striking relatively early use of the genre as a symbol of eternity in the arts of Europe is the mosaic motifs in the upper register of the Santa Constanza in Rome, 4c (Reproduction 20).

The later Christian floor mosaics from the usually small single-nave churches of the fifth and the sixth century located around the Middle East Mediterranean coast also feature the images of still life understood as symbols. Among such examples is the floor mosaic of the Byzantine single-nave basilica recently excavated near the main road between Jerusalem and Ashkelon, dated to the fifth or sixth century (Reproduction 21), as well as the so-called Shellal floor mosaic from the Byzantine church, 561 AD, now in collection of the Australian War Memorial, Canberra, Australia (Reproduction 22). These mosaics include the imagery of grapes and vases within interconnected medallions forming a floor grid-like pattern. Although the significance of these images in medallions is undoubtedly symbolic, their origin can be traced back to

Reproduction 20. Sta Constanza, Rome, ambulatory mosaic, upper register, detail, 4c

the dining rooms floor mosaics such as those from Thysdrus and Dougga (Reproduction 9 and 10) from the 2nd and the 3rd–4th centuries. The Christian imagery with the motifs of still life, simultaneous to the aforementioned floor mosaic of the Middle Eastern and Mediterranean Byzantine churches, also appears in the wall mosaic decoration of the Justinian era in Ravenna, primarily in the Basilica of San Vitale, the 6c (Reproduction 23). Among the motifs common to all of the above mosaics are grapes, bowls and vases, and birds shown resting on the edges of vases or baskets as well as captured in cages. It is important to note that these very motifs appear in some representative examples of the Umayyad art in Jordan and in some Islamic mosaics of the late seventh century in Jerusalem. If Philostratus' 2.26 *Xenia* described the construct of still life as a symbol of the passage of time in Greek and Roman art, the early Christian art adopted this secular philosophical construct and adapted it in its religious context as a symbol of eternity.

Reproduction 21. A newly excavated church floor mosaic next to the main road running between Ashkelon and Jerusalem, c. 5–6cAD

Reproduction 22. The *Shellal Mosaic*, church floor mosaic, 561 AD, brought from Palestine during the WWI, The Australian War Memorial, Canberra

Reproduction 23. Basilica di San Vitale, Ravenna, wall mosaic, mid-6 c. details

XENIA: NATURE MORTE AS A METAPHOR

The genre of still life in the later Eurocentric art appears not only as a symbol of time and eternity but also as a metaphor for eternity. One such example is the appearance of this genre as a central motif in the imagery depicted on an icon, Andrei Rublev's *Holy Trinity/ Abraham's Hospitality*, 1425–1427, now in Tretiakovska Gallery in Moscow (Reproduction 24) where the still life is devoid of any physicality and instead indicates a spiritual eternity.

Reproduction 24. Andrei Rublev, *Trinity (Троица)/Avraam's hospitality (Гос̑тейриимс̑во Авраамово)*, 1425–1427, tempera on wood, 141.5x114 cm, Tretyakov Gallery, Moscow

BIBLIOGRAPHY

- Bojic, Z, 'Slikanje vremena: Filostrat Stariji o vremenu i prikazivanje Filostratovog koncepta vremena u evropskoj umetnosti' ('Painting time: Philostratus the Elder on time and depictions of Philostratueian concept of time in European art'), *Antiquity and the contemporary world: scientists, scholars and interpreters*, Serbian Society for Ancient Studies, ed. V. Maricki Gađanski, Belgrade, 2014.
- Bojic, Z, 'Filostrati o slikarstvu,' in Filostrat Stariji, Filostrat Mladji, *O slikarstvu (Philostratus the Elder and Philostratus the Younger on Painting)*, introductory essay, reproductions selection, translation of *Eikones (Imagines)* from Ancient Greek into Serbian, commentaries and indices Zoja Bojić, Zavod za udžbenike and Dosije Studio, Belgrade, 2013.
- Callistratus, *Statuarum Descriptiones, Flavii Philostrati Opera*, Vol 2, Carl Ludwig Kayser ed. in aedibus B. G. Teubneri. Lipsiae. 1871, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0594>
- Filostrat Stariji, Filostrat Mladji, *O slikarstvu (Philostratus the Elder and Philostratus the Younger on Painting)*, introductory essay, reproductions selection, translation of *Eikones (Imagines)* from Ancient Greek into Serbian, commentaries and indices Zoja Bojić, Zavod za udžbenike and Dosije Studio, Belgrade, 2013.
- Plinije Stariji *O Umetnosti (Pliny the Elder on the Arts)*, selection of the texts, translation from Latin, introductory essay, reproductions selection, commentaries and indices Zoja Bojić, Zavod za udžbenike and Dosije Studio, Belgrade, 2011.
- Vitruvije, *O Arhitekturi (Vitruvius, De Architectura)*, translation from Latin, introductory essay, reproductions selection, commentaries and indices Zoja Bojić, Zavod za udžbenike and Dosije Studio, Belgrade, 2009.

Зоја Бојић

Универзитет Новог Јужног Велса

Сиднеј

ПОЈАМ МРТВЕ ПРИРОДЕ У ОПИСИМА ВИТРУВИЈА И ФИЛОСТРАТА СТАРИЈЕГ

Резиме

Витрувије (1. век пре нове ере) у својој *De architectura* и Филострат Старији (2–3. век) у својим описима *Eikones / Imagines* дали су дефиниције појма *xenia* као слику мртве природе. Њихове дефиниције се суштински подударају, али се унеколико и разликују, посебно у томе што Филостратова дефиниција садржи и појам протицања времена оличен у представи мртве природе. Праћење сличности и разлике њихових дефиниција овог жанра омогућава да се открију корени неколико различитих категорија жанра мртве природе у европској секуларној и сакралној уметности.

Прва таква категорија је представа мртве природе као симбола гостољубља, већ према Витрувијевој дефиницији а са којом је у сагласју један од описа овог жанра из пера Филострата Старијег, 1.31 Xenia. Као врста поткатегорије у оквиру ове дефиниције може да се идентификује представљање сцена гозбе у грчкој и римској ликовној уметности што је затим нашло своја другачија значења у култним представама митраизма, и у хришћанској уметности у представама заједничког обеда, агапе, и тајне вечере. Ова категорија мртве природе као гостољубља проширује се да такође укључи и ону поткатегорију где мртва природа представља плодове имања и дарове природе у ширем смислу. Такво значење мртве природе оличено је са једне стране у представама корнукопије а са друге стране у појединачним представама тих плодова природе приказаних у медаљонима на више подних мозаика трпезарија римских вила, посебно оних на јужној обали Медитерана. Најзад, овој категорији припада и група ликовних дела овог жанра која у помпејанској уметности приказује уредно наслагано воће на полицама, што може да се схвати и као полазна тачка за приказивање пиљарница, често са жанр сценама, у каснијој уметности, посебно популарних у шпанској уметности 17. века и које су овом жанру дале и име, *bodegón*.

Друга категорија за полазну тачку има значење појма мртве природе које се појављује у опису Филострата Старијег 2.26 Xenia и који у себи садржи идеју протока времена. За ово такође постоје примери у помпејанском сликарству, где се у једној композицији мртве природе налазе представе онога што је живо, онога што је умрло и онога што ће се тек родити. Ово значење жанра мртве природе у каснијој европској уметности појављује се под именом *vanitas*, а представе мртве природе које у себи укључују уметничково снажно подсећање на пролазност живота често додавањем предмета са таквим значењем као што је мртвачка глава или музички инструмент биле су посебно популарне у холандској уметности 17. века и могу да се идентификују и у неким делима каснијих уметника, у раном 20. веку. Када се посматра из овакве перспективе, жанр мртве природе је у античкој уметности могао да представља и симбол протока времена као што то сведоче неки од мозаика свода амбулаторијума Санта Костанце у Риму из 4. века нове ере. Хришћанска уметност 5. и 6. века, посебно подни мозаици једнобродних цркава медитеранског Блиског истока, као и зидни мозаици Јустинијановог доба у Равени, обилује представама мртве природе изведених у појединачним медаљонима. У ликовном смислу ове представе призивају сећање на помињање медаљоне подних мозаика триклинција римских вила, али у новом, сакралном контексту, оне стичу сасвим другачије, симболичко значење. У таквом контексту мртва природа као представа протока времена може да се схвати као симбол времена по себи, односно као симбол вечности. У каснијој европској уметности такво значење очигледно досеже мртва природа као централна представа композиције ремек-дела Андреја Рубљова (15. век), руске иконе *Светиа Тројица*, такође познате по називу *Аврамово ѓоспољубље*.

Snežana Ferjančić

Filozofski fakultet

Univerzitet u Beogradu

REGRUTACIJA PODUNAVSKIH LEGIJA: XIV GEMINA

APSTRAKT: Ovaj rad je zamišljen kao četvrti u nizu članaka posvećenih regrutaciji podunavskih legija u doba principata. Legija XIV Gemina je od poslednje decenije I veka bila stacionirana u Panoniji. U njoj su, na početku boravka na srednjem toku Dunava, u najvećem broju posvedočeni vojnici iz severne Italije i Narbonske Galije. Ovi podaci uklapaju se u opštu sliku sastava legije XIV Gemina tokom druge polovine I veka. Kada je reč o II i III veku, epigrafski izvori ukazuju da je glavni izvor novih legionara bila Gornja Panonija, te da je legija popunjavana i regrutima iz susednih provincija (Dalmacija, Norik).

KLJUČNE REČI: legija XIV Gemina, regrutacija, Gornja Panonija, Dalmacija, Norik.

Posadu podunavskih provincija činile su, tokom II i III veka, brojne legije. One su neprekidno popunjavane vojnicima iz različitih krajeva Rimskog carstva – iz matičnih i susednih provincija, ali i iz udaljenih oblasti. Proces njihove regrutacije, o kojem svedoče epigrafski izvori, tesno je povezan sa širenjem rimske civilizacije i akulturacijom domaćeg stanovništva.

Legija XIV Gemina je tokom I veka činila posadu nekoliko provincija. Najpre je bila u Germaniji, zatim u Britaniji, pa ponovo u Germaniji. Na izmaku stoleća, početkom 97. godine, prekomandovana je u Panoniju, kako bi učestvovala u trećem Domicijanovom pohodu protiv Kvada i Markomana. Lokacija njenog prvog logora nije poznata. Neki istraživači pomišljali su na utvrđenje *Ad Flexum*, istočno od Karnuntuma. Legija XIV Gemina je 100. ili 101. godine dovedena u Vindobonu, da zameni legiju XIII Gemina, koja je sa Trajanom učestvovala u pohodu

protiv Dačana. Ona u pomenutom logoru nije dugo boravila. Kada je XV Apollinaris 118/119. godine prekomandovana u Kapadokiju, njeno mesto u Karnuntumu zauzela je XIV Gemina i tu je ostala sve do pozne antike.¹

Sastav legije XIV Gemina na početku njenog boravka u Panoniji, krajem I veka i u prvim decenijama II veka, razlikovao se od sastava u potonjem razdoblju, koje otprilike započinje prelaskom jedinice u Karnuntum. U prvom periodu su posvedočeni Italici i regruti iz Narbonske Galije, te jedan vojnik iz alpskih zajednica. Kada je reč o Italicima, najveći broj vojnika, ukupno njih petorica, unovačen je u severnoj Italiji. Dvojica su na panonski limes došla iz Mediolanuma (*MiCarn* 50), odnosno Ticinuma (*MiCarn* 105) u Transpadani, a još dvojica iz Briksije (*MiCarn* 95), odnosno Verone (*MiCarn* 102) u Veneciji i Histriji. Redovima vojnika iz severne Italije trebalo bi pridružiti i veterana Marka Licinija Sekunda. Ovaj nekadašnji pomoćnik centuriona (*optio*) živeo je u Hasti u Liguriji. Sva je prilika da je u tom gradu i regrutovan i da se posle časnog otpusta vratio u zavičaj (*CIL* V 7561). Italskim regrutima pripada i Lucije Lukej Blez iz Firmuma u Picenumu (*MiCarn* 93).

U legiji XIV Gemina posvedočeni su, početkom njenog boravka u Panoniji, i provincijalci. Četvorica vojnika regrutovana su u Narbonskoj Galiji. Dvojica su bila iz Aveniona (*MiCarn* 90) i Tolose (*MiCarn* 96). Kao *origo* veterana Gaja Julija Verana naveden je *Lucus Vocontiorum* (*MiCarn* 108). Reč je o naseobini *Lucus Augusti* na teritoriji galskog plemena Vokontija, koja se u doba ranog carstva često pojavljuje kao *origo* legionara.² Vojnicima iz Narbonske Galije treba pridružiti i Gaja Lukrecija Suadula. Sa njegove nadgrobne stele, nađene u Karnuntumu, saznajemo da je bio iz Albe (*MiCarn* 94). Reč je, po svoj prilici, o gradu *Alba Helviorum* u Narbonskoj Galiji, čiji su građani, kao i naš vojnik, bili upisani u tribu *Voltinia*.³ Ostali gradovi sa nazivom *Alba* pripadali su drugim tribama: *Alba Fucens* (Samnijum) tribi *Fabia*,⁴ *Alba Pompeia*

¹ Za istoriju i pokrete legije XIV Gemina vidi: T. Franke, Legio XIV Gemina, u: Y. le Bohec, C. Wolff (ed.), *Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17–19 septembre 1998)*, Lyon 2000, 191–202. Za datovanje prelaska u Panoniju vidi: K. Strobel, Zur Dislozierung der römischen Legionen in Pannonien zwischen 89 und 118 n. Chr., *Tyche* 3, 1988, 218 sq. Za utvrđenje *Ad Flexum* kao prvi logor legije u Panoniji vidi: Domaszewski, *CIL* III p. 2191; E. Ritterling, *RE* XII/2, 1737; G. Alföldy, Die Truppenverteilung der Donaulegionen am Ende des 1. Jahrhunderts, *AArchH* 11, 1959, 137–138; J. Fitz, *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit I*, Budapest 1993, 344, n° 251; R. Pusztai, *Ad Flexum castellum*, u: Zs. Visy (ed.), *Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the ripa Pannonica*, Pécs 2003, 65.

² J. C. Mann, City-Names in the Western Empire, *Latomus* 22, 1963, 779–780.

³ W. Kubitschek, *Imperium Romanum tributim descriptum*, Pragae–Vindobonae–Lipsiae 1889, 205.

⁴ Kubitschek, *Imp. Rom.* (n. 3), 48.

(Ligurija) tribi *Camilia*,⁵ dok su u Alba Longi (Lacijum) posvedočene tribe *Fabia*, *Galeria*, *Horatia*, *Palatina* i *Quirina*.⁶ Treba napomenuti da je Lukrecije nosio keltski kognomen *Suadullus*, izveden od reči *suadus*, što znači „sladak, mekan, nežan”.⁷ Sekst Aponije Valens bio je regrutovan među Kamunima (*MiCarn* 84). Ovo alpsko pleme pokoreno je 16. godine pre n.e. Dobilo je latinsko pravo (*ius Latii*), a njegova teritorija priključena je koloniji Briksiji. Autonomna *res publica* Kamuna osnovana je pod Flavijevcima ili, možda, pod Klaudijem.⁸ Poreklo Tita Atija Vegeta nije moguće precizno odrediti. *Origo* na njegovoj nadgrobnoj steli glasi *Lucus* (*MiCarn* 85). U obzir dolaze gradovi *Lucus Feroniae* u Etruriji ili već pomenuti *Lucus Augusti* na teritoriji Vokontija u Narbonskoj Galiji. Njihovi građani bili su, kao i Veget, upisani u tribu *Voltinia*.⁹ Treća mogućnost bio bi *Lucus Augusti* u Tarakonskoj Hispaniji. Ona se čini manje verovatnom, jer je ovaj grad pripadao tribi *Galeria*.¹⁰

U legiji XIV Gemina su krajem I veka i u prvim decenijama II veka, tj. na početku njenog boravka u Panoniji, u najvećem broju posvedočeni vojnici iz Italije (petorica iz severnih oblasti i jedan iz Picenuma) i Narbonske Galije. Ovi podaci uklapaju se u opštu sliku o regrutaciji jedinice u drugoj polovini I veka. Ona je u tom periodu prvenstveno popunjavana Italicima i regrutima iz Narbonske Galije.¹¹

Sastav legije XIV Gemina tokom II i III veka prilično se izmenio u odnosu na prve decenije njenog boravka u Gornjoj Panoniji. Epigrafski izvori ukazuju da je baš ta provincija bila jedan od glavnih izvora svežih regruta. Legionari su novačeni u civilnim naseljima oko Karnuntuma, matičnog logora legije, te u gradovima u njegovom zaleđu. Četvorica vojnika bila su rođena u kanabama Karnuntuma ili naselju koje je pod Hadrijanom uzdignuto na rang municipijuma, a pod Septimijem Severom na rang kolonije (verovatno 194. godine).¹² Braća Septimije Ingenuo i

⁵ Kubitschek, *Imp. Rom.* (n. 3) 100; G. Forni, *Epigraphica I*, u: *Le tribù romane IV. Scripta minora*, Roma 2006, 327.

⁶ Kubitschek, *Imp. Rom.* (n. 3), 266.

⁷ X. Delamarre, *Dictionnaire de la langue gauloise. Une approche linguistique du vieux-celtique continental*, Paris 2003, 284. Za imena na *Suadu*- vidi: M. E. Raybould, P. Sims-Williams, *Introduction and Supplement to the Corpus of Latin Inscriptions of the Roman Empire Containing Celtic Personal Names*, Aberystwyth 2009, 12, 17, 232.

⁸ M. Šašel Kos, A Latin Epitaph of a Roman Legionary from Corinth, *JRS* 68, 1978, 23.

⁹ Kubitschek, *Imp. Rom.* (n. 3), 86 (*Lucus Feroniae*), 209 (*Lucus Augusti*); Forni, *Epigraphica III*, u: *Le tribù romane IV* (n. 5), 497. Idem, G. Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano–Roma 1953, 180 i A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest 1959, 233, n° 153/35 smatrali su da je reč o gradu *Lucus Augusti*, tj. *Lucus Vocontiorum*.

¹⁰ Kubitschek, *Imp. Rom.* (n. 3), 197.

¹¹ Forni, *Reclutamento* (n. 9), 231; J. C. Mann, *Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate*, London 1983, 104, Table 13.

¹² O naseljima oko Karnuntuma i njihovom statusu vidi: Mócsy, *Bevölkerung* (n. 9), 49–51; idem, *Pannonia and Upper Moesia: A History of the Middle Danube Provinces of the*

Italia – 6	<i>Brixia</i>	1	MiCarn 95: Kraj I veka.
	<i>Firmum</i>	1	MiCarn 93 Početak II veka: Mócsy, <i>Bevölkerung</i> (n. 9), 234, n° 153/41.
	<i>Hasta</i>	1	CIL V 7561 Kraj I veka: Mann, <i>Recruitment and Settlement</i> (n. 11), 119, Table 17. 2.
	<i>Mediolanum</i>	1	MiCarn 50=CBFIR 294 Početak II veka: Mócsy, <i>Bevölkerung</i> (n. 9), 233, n° 153/33.
	<i>Ticinum</i>	1	MiCarn 105=CIL III 11209 Početak II veka: Mócsy, <i>Bevölkerung</i> (n. 9), 233, n° 153/31.
	Verona	1	MiCarn 102: Kraj I veka.
Gallia Narbonensis – 4	<i>Alba Helviorum</i>	1	MiCarn 94: Kraj I veka.
	<i>Avennio</i>	1	MiCarn 90 Početak II veka: Mócsy, <i>Bevölkerung</i> (n. 9), 233, n° 153/34.
	<i>Lucus Vocontiorum</i>	1	MiCarn 108=CIL III 11223 Početak II veka: Mócsy, <i>Bevölkerung</i> (n. 9), 234, n° 153/40.
	<i>Tolosa</i>	1	MiCarn 96 Početak II veka: Mócsy, <i>Bevölkerung</i> (n. 9), 236, n° 154/45.
Alpes – 1	<i>Camunni</i>	1	MiCarn 84 Početak II veka: Mócsy, <i>Bevölkerung</i> (n. 9), 233, n° 153/32.

Septimije Julijan, konjanici legije XIV Gemina, počivali su na nekoj od nekoliko karnuntinskih nekropola.¹³ Iako ime osobe koja ih je sahranila nije sačuvano, jer je gornji deo nadgrobne stele odlomljen, pretpostavljamo da je reč o njihovoj majci. Na početku prvog sačuvanog reda natpisa čitamo epitet *miserissima*, koji se najpre može odnositi na majku naših

Roman Empire, London–Boston 1974, 218; Zs. Mráv, Septimius Severus and the cities of the middle Danubian provinces, u: W. Eck, B. Fehér, P. Kovács (ed.), *Studia epigraphica in memoriam Géza Alföldy*, Bonn 2013, 209.

¹³ O nekropolama municipijuma/kolonije i kanaba vidi: M. Kandler, F. Humer, H. Zabehlicky, Carnuntum, u: M. Šašel Kos, P. Scherrer (ed.), *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia / Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien. Pannonia II*, Ljubljana 2004, 49–53.

vojnika (*MiCarn* 75).¹⁴ Iz jednog od dva civilna naselja kod logora Karnuntuma bio je i Aurelije Magno. Na to ukazuje nadgrobna stela podignuta za njega i njegove roditelje, nađena u Petronelu (*MiCarn* 86). Otac Aurelije Valentin služio je u legiji XIV Gemina. Majka Aurelija Sekstina je na dunavski limes došla iz Gornje Germanije. Redovima regruta iz kolonije Karnuntum pripada po svojoj prilici i Ulpije Amandijan (*MiCarn* 83). Ulpije Amando, veteran legije XIV Gemina, sa kojim je posvetio žrtvenik Jupiteru Dolihenu za spas i zdravlje Maksimina Tračanina (235–238. godine), verovatno je bio njegov otac. Na to ukazuju imena *Amandus* i *Amandianus* – sin je nosio kognomen izveden od očevog. Ulpije Amando se posle časnog otpusta nastanio u Karnuntumu, gde je regrutovan njegov sin Ulpije Amandijan.

Značajan izvor regruta za legiju XIV Gemina bile su Savarija i Skarbantija, južno od Karnuntuma. Savarija je Klaudijeva veteranska kolonija,¹⁵ dok je Skarbantija status municipijuma stekla pod Flavijevcima, verovatno pod Domicijanom.¹⁶ Iz Savarije su bila četvorica vojnika legije XIV Gemina. U slučaju Valerija Ingenua na to nedvosmisleno ukazuje okolnost da je njegovu nadgrobnu stelu (na kojoj se pominju još sestra Valerija Restuta, koja je u trenutku podizanja spomenika već bila pokojna, i majka Bilijenija Donata, koja je bila živa) u Klaudijevoj koloniji podigao njegov otac Kvint Valerije Restut (*RIU* 67). Roditelji još dvojice vojnika legije XIV Gemina živeli su u Savariji ili na njenoj teritoriji. Na to ukazuju njihovi nadgrobni spomenici, nađeni u Sombatelju. Nadgrobni spomenik Emiliju Venatoru, te njegovim sestrama Emiliji Ursi i Emiliji Digni, kao i svojoj ženi Sentiji Sisijati, podigao je Marko Emilije Marcellin (*RIU* 49). Dvojica vojnika legije XIV Gemina pominju se i na nadgrobnoj steli koju je postavila Kominija Valagenta. Njen sin, dvadesetpetogodišnji Tartonije Finitijan, poginuo je u nekom pohodu. Drugi legionar, po imenu Kominije Optat, mogao bi biti njen brat (*RIU* 89). Tartonije Finitijan i Emilije Venator možda su pripadali keltskom plemenu Boja, na čijoj je teritoriji ležala Savarija.¹⁷ Na tu mogućnost ukazuju imena njihovih roditelja. Gentilno ime *Tartonijs* svrstava se u galski onomastikon. Izvedeno je od reči *tartos*, što znači „suv, žedan”.¹⁸

¹⁴ Cf. e. g. *CIL* IX 3729 (*Marruvium*); XIII 1980 (*Lugdunum*) sa formulom *mater miserrima*.

¹⁵ С. Ферјанчић, Насељавање легијских ветерана у балканским провинцијама (I–III век н.е.), Београд 2002, 21–26; P. Scherrer, Savaria, u: M. Šašel Kos, P. Scherrer (ed.), *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia / Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien. Pannonia I*, Ljubljana 2003, 53.

¹⁶ J. Gömöri, Scarbantia, u: *The Autonomous Towns* (n. 15), 82; L. Gregoratti, North Italic Settlers along the “Amber Route”, *Studia Antiqua et Archaeologica* 19, 2013, 146.

¹⁷ Plin. *HN* III 146.

¹⁸ Delamarre, *Dictionnaire de la langue gauloise* (n. 7), 291.

Kognomen Finitijanove majke *Valagenta* takođe bi mogao biti keltski, povezan sa rečju *vallos*, koja znači „vladar, poglavar”.¹⁹ Istog porekla možda je i kognomen Venatorove majke – *Sisiata*. U galskom onomastikonu posvedočena su slična imena *Sisimirus*, *Sisiu*, *Sisius/Sisia*.²⁰ Iz Savarije je možda bio i konjanik Liberal. U Sombatelju je pronađen donji deo žrtvenika koji je posvetio nepoznatom božanstvu (*RIU* 34). Čini se da bi ga trebalo identifikovati sa istoimenim veteranom legije XIV Gemina iz vremena Septimija Severa ili Karakale, koji se posle časnog otpusta verovatno vratio u rodnu Savariju.²¹ Porodica Lucija Atilija Priska živela je u Skarbantiji ili na njenoj teritoriji. Njegov nadgrobni spomenik, koji su podigli roditelji, nađen je u Kloster Marijengeru, na krajnjem jugu gradskog agera (*CIL* III 10936=4225).²² Priskov otac Lucije Atilije Saturnin bio je, izgleda, imućan čovek. Održavao je poslovne, možda trgovačke, veze sa Akvilejom. U pomenutom gradu počivao je bivši rob po imenu Lucije Atilije Saturnin iz Skarbantije, koji je stradao u upadu Kvada i Markomana u severnu Italiju oko 170. godine.²³ On je verovatno bio oslobođenik Lucija Atilija Saturnina, oca našeg legionara.²⁴ U Akvileji je boravio nekim poslom, zastupajući svog nekadašnjeg gospodara.

Legija XIV Gemina popunjavana je i regrutima iz drugih oblasti Panonije, prilično udaljenih od matičnog logora Karnuntuma. Porodica Kokeja Honorata živela je u vikusu rimskog utvrđenja kod Tokoda, između Brigetiona i Akvinkuma.²⁵ Na to ukazuje porodični nadgrobni spomenik, nađen u sekundarnoj upotrebi u poznorimskom kastelu (*RIU* 764). U natpisu se, pored Honorata, pominju njegovi roditelji Kokej Moderat i Grata, čije gentilno ime nije sačuvano, kao i njegova tridesetogodišnja sestra Kokeja Kvarta, udata za Julija Marcijala, vojnika legije II Adiutrix. Treba napomenuti da je Honorat sledio svoga oca služeći u rimskoj vojsci. Kokej Moderat je bio konzularski beneficijar nepoznate jedinice. Lucije Lukanije Fest bio je rođen u Sisciji, na jugu Gornje Panonije (*RIU* 566). Građani ovog grada pripadali su tribi *Quirina*,²⁶ dok

¹⁹ Delamarre, *Dictionnaire de la langue gauloise* (n. 7), 306. Cf. A. Holder, *Alt-celtischer Sprachschatz* III, Graz 1962, 97, s. v. *valo-*.

²⁰ Holder, *Sprachschatz* II (n. 19), 1587–1588; G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969, 298.

²¹ *CIL* III 4173. Cf. Ферјанчић, *Насељавање легијских вејерана* (n. 15), 28.

²² Za teritoriju Skarbantije vidi: Mócsy, *Bevölkerung* (n. 9), 44–45.

²³ *ILS* 8507=AE 2007, 582. Za datovanje spomenika vidi: P. Kovács, *Interfectus a latro-nibus intrusis*. Megjegyzések egy skarbantiai libertus halálához, *Soproni Szemle* 61, 2007, 324–334.

²⁴ Cf. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia* (n. 12), 78.

²⁵ O kastelu i vikusu vidi: M. Kelemen, *Tokod Fortress*, u: Roman Army in Pannonia (n. 1), 82–84; J. J. Wilkes, *The Roman Danube: An Archaeological Survey*, *JRS* 95, 2005, 200.

²⁶ Kubitschek, *Imp. Rom.* (n. 3), 229.

je kao Festova triba navedena *Flavia*. Reč je o pseudotribi koja je posveđočena i na drugim spomenicima iz Siscije.²⁷ Njenu pojavu treba povezati sa uzdizanjem grada na rang kolonije pod Flavijevcima, verovatno Vespazijanom.²⁸ Redovima panonskih legionara pripadaju i Publije Elije Justin i Valerije Martin. Veteran Publije Elije Justin regrutovan je u Gornjoj Panoniji, u Mogetijani ili na njenoj teritoriji. Njegov *origo* je zabeležen u skraćenom obliku i glasio je *Mog()* (*AE* 2010, 1258). Izdavači Justinovog nadgrobnog spomenika predložili su dve mogućnosti za razrešenje ove skraćenice – *Mog(etiana)* ili *Mog(ionibus)*.²⁹ Mogetijana je Hadrijanov municipijum severno od jezera Pelson (današnji Balaton), u okolini današnjeg Tuškevara ili Somlovašarhelja.³⁰ Njeni građani bili su upisani u tribu *Sergia*, kao i naš veteran.³¹ Toponim *Mogiones* posveđočen je kao *origo* jednog pretorijanca, na diplomi izdatoj 206. godine.³² Gaj Julije Pasar se posle časnog otpusta vratio u zavičaj, pa se može pretpostaviti da se naselje *Mogiones* nalazilo u blizini Bakonjičernja, mesta nalaza njegove doplome. Savremeni lokalitet leži pak na krajnjem istoku teritorije Mogentijane. Ager Hadrijanovog municipijuma zahvatao je veliku površinu, što nije bilo uobičajeno u poređenju sa drugim gradovima u unutrašnjosti Panonije. Granica između Mogetijane i Brigetiona poklapala se sa granicom između Gornje Panonije i Donje Panonije, a ona je prolazila preko planine Verteš, istočnije od Bakonjičernja.³³ Stoga se čini da bi naselje *Mogiones* moglo biti *vicus* na teritoriji Mogetijane.³⁴ Na nadgrobnom spomeniku Valerija Martina stoji *natione Pannonius*. On je iz legije XIV Gemina prekomandovan u desetu pretorijansku kohortu. U Rimu ga je sahranio njegov sunarodnik i saborac iz centurije, *optio* Valerije Januarije (*CIL* VI 2758). Martin je u devetom redu epitafa okarakterisan kao *civis*, što u ovom slučaju znači „zemljak”.³⁵

²⁷ G. Forni, G. Forni, *Le tribù Romane* III/1: *Le pseudo-tribù*, Roma 1985, 56, n° 38–40; 83, n° 201–210.

²⁸ O osnivanju kolonije vidi: Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia* (n. 12), 112–113; J. Šašel, *RE Suppl.* XIV 1974, 736, s. v. *Siscia*; Ферјанчић, *Насељавање леђијских ветерана* (n. 15), 46–48.

²⁹ P. Kovács, B. Lőrincz, *Neue lateinische Inschriften aus Komitat Komárom-Esztergom I*, *ZPE* 174, 2010, 285.

³⁰ Mócsy, *Bevölkerung* (n. 9), 75; M. Nagy, *Mogetiana*, u: *Autonomous Towns* (n. 13), 75–83; P. Kovács, *Mogetiana und sein Territorium*, u: A. Szabó, E. Tóth (ed.), *Pannonica Provincialia et Archaeologia*, Budapest 2003, 277–306.

³¹ Forni, *Die römischen tribus in Pannonien*, u: *Le tribù romane IV* (n. 5), 14

³² *RMD* 303: *Mogionibus*.

³³ O teritoriji Mogetijane vidi: Kovács, *Mogetiana* (n. 30), 292–293.

³⁴ Cf. Kovács, *Mogetiana* (n. 30), 284, 292. E. Tóth, *Zur Frage der Stadt „Mogetiana”*, u: *Pannonica Provincialia et Archeologia* (n. 30), 307–330 povezuje *Mogiones* sa municipijumom skraćenog naziva *Mog()* ili *Moget()*, posveđočenim na natpisima iz Panonije i Rima, i zaključuje da ga treba tražiti u okolini Časara i Saksenda, na putu Sopijane–Brigetio.

³⁵ *Oxford Latin Dictionary, Fascicle II: Calcitro–Demitto*, Oxford 1969, s. v. *civis*.

Epigrafski izvori ukazuju da je legija XIV Gemina tokom II i III veka popunjavana i regrutima iz provincija u susedstvu Panonije. Trojica vojnika unovačena su u Dalmaciji – dvojica u Saloni, a jedan u Ekvumu. *Colonia Martia Iulia Salona*, u kojoj je bilo sedište provincijskog nameznika, osnovana je na samom kraju republikanskog perioda, između 47. i 27. godine pre n.e.³⁶ Ekvum je Klaudijeva ili Neronova veteranska kolonija.³⁷ Iz Salone su bili Atrektije Cezijan i Tiberije Klaudije Januarije. Cezijanov nadgrobni spomenik podigla je njegova majka Atrektija, zajedno sa njegovom ženom Aurelijom Festom (*CIL* III 12896). Poreklo njihove porodice seže do oblasti naseljenih keltskim stanovništvom. Ime *Atrectius* pripada galskoj onomastici. Osim u Dalmaciji, posvedočeno je u Belgijskoj Galiji, Germaniji i severnoj Italiji.³⁸ Iz Salone je bio i *commentariensis* u službi namesnika Dalmacije po imenu Tiberije Klaudije Januarije. I njegov nadgrobni spomenik postavile su majka Gaja Ebutija Januarija i žena Viselija Julija (*CIL* III 2015). Lucije Granije Proklin, *beneficiarius consularis* u oficijumu provincijskog namesnika u Saloni, bio je rođen u Ekvumu (*CBFIR* 484). Pošto je stupio u legiju XIV Gemina, služio je u provinciji iz koje je potekao. Proklin je s majčine strane možda pripadao domaćem stanovništvu Dalmacije. N. Cambi i Ž. Rapanić smatraju da se porodica njegove majke Epidije Prokule u Dalmaciju verovatno doselila iz Italije.³⁹ Međutim, *Epidius* u Dalmaciji može biti i ilirsko ime. Na jugu provincije, u Dokleji i Epidaurumu, kao i u Saloni posvedočeno je kao *nomen gentile* i kognomen.⁴⁰ Stoga ne treba odbaciti mogućnost da je Granijeva majka bila domaćeg porekla, iz Dalmacije. Primeri Tiberija Klaudija Januarija iz Salone i Lucija Granija Proklina iz Ekvuma ukazuju na zaključak da su vojnici legije XIV Gemina, na službi u Dalmaciji, jednim delom regrutovani u toj provinciji. U legiji XIV Gemina srećemo i jednog vojnika iz Norika. Reč je o Flaviju Maksimu, čija je porodica živela na teritoriji Solve. Nadgrobni spomenik, koji su podigli njegovi roditelji, nađen je u Hajnersdorfu, na severoistoku gradskog agera (*CIL* III 5497). Teritorija Solve protezala se od mesta nalaza spomenika ka istoku, do reke Lafnic, koja je ujedno predstavljala i granicu između

³⁶ G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft in der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965, 103; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, 221.

³⁷ Alföldy, *Dalmatien* (n. 36), 119–121; Wilkes, *Dalmatia* (n. 36), 242; Ферјанчић, *Насељавање легијских ветерана* (n. 15), 46–48.

³⁸ Raybould, Sims-Williams, *Introduction and Supplement* (n. 7), 134; Delamarre, *Dictionnaire de la langue gauloise* (n. 7), 255. Alföldy, *PND* (n. 20), 63 smatra da se Atrektijina porodica u Salonu doselila iz Norika.

³⁹ N. Cambi, Ž. Rapanić, Ara Lucija Granija Proklina, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 72–73, 1979, 98.

⁴⁰ R. Katičić, Illyrische PN in ihrem südöstlichen Verbreitungsgebiet, *Živa Antika* 12/1, 1962, 103; Alföldy, *PND* 83 (n. 20), 194–195.

Norika i Gornje Panonije.⁴¹ Porodica Flavija Maksima mogla je pripadati domaćem stanovništvu Norika. Građanska prava je dobila od Vespazijana, koji je Solvu uzdigao na rang municipijuma.⁴²

Epigrafski izvori ukazuju da je legija XIV Gemina tokom II i III veka, za vreme svog boravka u Karnuntumu, popunjavana regrutima iz Gornje Panonije i susednih provincija. Pored toga, u njenom sastavu pojedinačno su posvedočeni i vojnici iz drugih krajeva Rimskog carstva. Tit Aurelije Silvan, veteran koji se posle časnog otpusta nastanio u Karnuntumu, došao je na panonski limes iz Tarakonske Hispanije. U drugom i trećem redu njegovog epitafa stoji *natione Hispan(us) Tarraconensis* (AE 2010, 1261). Silvan je bio Hispanac iz Tarakona, glavnog grada pomenute provincije, koji je kolonijalni status uživao još od Cezarovog vremena (45. godine pre n.e.).⁴³ Teserarije Flavije Mukatra, koji je 194. godine u Karnuntumu posvetio aru Cereri, Minervi i Geniju mesta, bio je tračkog porekla (AE 1979, 462). Kognomen *Mucatra* je dobro poznato tračko ime.⁴⁴ Istog porekla je možda bio i *beneficiarius consularis* Marko Aurelije Zenat, koji je 235. godine služio u Neviodunumu (AIJ 242). Njegov kognomen *Zenas* svrstava se među tračka imena.⁴⁵ Sufiks -ζενις/ζενης sastavni je deo brojnih tračkih imena.⁴⁶ S druge strane, ime Ζηνᾶς posvedočeno je u grčkoj onomastici.⁴⁷ Stoga ne treba odbaciti ni mogućnost da je Marko Aurelije Zenat bio iz neke od helenofonih provincija Rimskog carstva.

Do helenofonih ili istočnih provincija sezalo je poreklo još nekolicine vojnika legije XIV Gemina. Reč je, pre svega, o legionarima koji su nosili grčka *cognomina*: *Alcides* (AE 1973, 433),⁴⁸ *Anteros* (AE 1986, 570),⁴⁹ *Asmenus* (MiCarn 97),⁵⁰ *Diogenes* (AIJ 552)⁵¹ i *Trophimas* (MiCarn

⁴¹ O teritoriji Solve vidi: G. Alföldy, *Noricum*, London–Boston 1974, 99 i Fig. 11; M. Lehner, Die „grüne Grenze“ zwischen Noricum und Oberpannonien: Alte Meinungen und neue Indizien, *Studia Universitatis Babeş Bolyai. Historia* 1, 2012, 45.

⁴² O osnivanju municipijuma vidi: Alföldy, *Noricum* (n. 41), 82.

⁴³ A. Schulten, *RE* IV A 1932, 2399, s. v. *Tarraco* 1; NP XII/1, s. v. *Tarraco*.

⁴⁴ D. Detschew, *Die Thrakischen Sprachreste*, Wien 1957, 317; Alföldy, *PND* (n. 20), 249.

⁴⁵ Detschew, *Thr. Sprachr.* (n. 44), 181, 184.

⁴⁶ Detschew, *Thr. Sprachr.* (n. 44), 181; I. Duridanov, Thrakische und dakische Namen, u: E. Eichler et al. (ed.), *Namenforschung / Name Studies / Les noms propres. Ein internationales Handbuch zur Onomastik / A handbook of Onomastics / Manuel international d'onomastique* I, Berlin – New York 1995, 827.

⁴⁷ W. Pape, G. E. Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, Braunschweig 1911³, 444; <http://www.lgpn.ox.ac.uk/database/lgpn.php>, s. v. Ζηνᾶς (24. 07. 2015).

⁴⁸ Pape–Benseler, *GEN* (n. 47), 62; <http://clas-lgpn2.classics.ox.ac.uk/name/Ἀλκίδης> (24. 07. 2015).

⁴⁹ Pape–Benseler, *GEN* (n. 47), 94; *LGPNI* 43; II 33; III A 43.

⁵⁰ Pape–Benseler, *GEN* (n. 47), 160; <http://clas-lgpn2.classics.ox.ac.uk/name/Ἀσμενος> (24. 07. 2015).

⁵¹ Pape–Benseler, *GEN* (n. 47), 301; <http://clas-lgpn2.classics.ox.ac.uk/name/Διογένης> (24. 07. 2015).

62).⁵² Istog porekla verovatno je i Ulpije Kalija, koji je u Saloni sahranio svog druga iz legije Avitija Augurina (*CIL* III 6549). Muški kognomen *Callia*, u zapadnom delu carstva posvedočen još samo u Rimu i u Veroni na severu Italije,⁵³ trebalo bi povezati sa grčkim imenom Καλλίας.⁵⁴ Iz neke od istočnih provincija možda je bio i *beneficiarius consularis* Akutijan, na dužnosti u Novama u Dalmaciji (*CBFIR* 464). Kognomen *Acutianus* bio je relativno redak u zapadnom delu Carstva, dok je na istoku bio znatno češći.⁵⁵

Sudeći prema onomastičkim podacima, dvojica vojnika legije XIV Gemina bili su keltskog porekla, s tim što nije moguće precizno odrediti u kojoj su provinciji regrutovani ili kojem su plemenu pripadali. Marko Sulpicije, koga je u Karnuntumu sahranio naslednik Marko Ulpije Avgustin, nosio je galski kognomen *Vepitta* (*MiCarn* 101).⁵⁶ Ime je izvedeno od reči *vepos*, što znači „glas, reč” i možda je značilo „Glasić”.⁵⁷ Podaci o rasprostranjenosti gentilnog imena *Sulpicius* u zapadnom delu Carstva ukazuju pre svega na Iberijsko poluostrvo ili severnu Italiju kao oblast iz koje je mogao poteći naš legionar.⁵⁸ Keltskog porekla je bio i signifer Vindilije Kupit (*MiCarn* 56). Gentilno ime *Vindilius/Vindillius* je u zapadnim provincijama posvedočeno u Panoniji, Noriku, Belgijskoj Galiji i Germaniji.⁵⁹ U njegovom korenu nalazi se galska reč *vindos*, koja može značiti „beo” ili „srećan”.⁶⁰

Poreklo trojice vojnika legije XIV Gemina nije moguće precizno odrediti. Kao *origo* Tita Aurelija Marina, koji je u Karnuntumu služio u prvoj polovini II veka, navedena je *Elusa* (*MiCarn* 87). U Rimskom carstvu su posvedočena dva grada tog naziva. Jedan je bio središte plemena Elusata u Akvitaniji i rimska kolonija od početka III veka.⁶¹ Drugi je drevni grad u pustinji Negev, koji su osnovali još Nabatejci.⁶² Iako se u modernoj historiografiji pretpostavlja da je Marin bio iz akvitanske Eluse,⁶³

⁵² Pape–Benseler, *GEN* (n. 47), 1558; <http://clas-lgpn2.classics.ox.ac.uk/name/Τροφιμάς> (24. 07. 2015).

⁵³ *Roma*: *CIL* VI 32563, 16. *Verona*: *CIL* V 3730. Cf. *OPEL* II 23.

⁵⁴ Pape–Benseler, *GEN* (n. 47) 598–600; <http://clas-lgpn2.classics.ox.ac.uk/name/Καλλίας> (24. 07. 2015).

⁵⁵ Cf. *OPEL* I 18; Alföldy, *PND* (n. 20), 141.

⁵⁶ Holder, *Sprachschatz* III (n. 29), 177.

⁵⁷ Delamarre, *Dictionnaire de la langue gauloise* (n. 7), 313–314.

⁵⁸ Mócsy, *Bevölkerung* (n. 9), 159; Alföldy, *PND* (n. 20), 124; *OPEL* IV 99.

⁵⁹ *OPEL* IV 171.

⁶⁰ Delamarre, *Dictionnaire de la langue gauloise* (n. 7), 320–321. Za keltsko poreklo imena *Vindilius* vidi i W. Schulze, *Zur Geschichte lateinische Eigennamen*, Berlin 1904, 449.

⁶¹ Ihm, *RE* V 1903, 2457–2458, s. v. *Elusa* 2; NP III, s. v. *Elusa*.

⁶² Benzinger, *RE* V 1903, 2457–2458, s. v. *Elusa* 1; M. Sartre, *The Middle East under Rome*, Cambridge Mass. 2005, 21, 167.

⁶³ Forni, *Reclutamento* (n. 9), 181; Mann, *Recruitment and Settlement* (n. 11), 119, Table 17. 2.

ne treba sasvim odbaciti ni istoimeni grad na istoku. Na nadgrobnoj steli veterana Marka Aurelija Afika, koju je za života podigao sebi, svojoj ženi, ćerki i oslobođenici, u četvrtom redu čitamo domicil *Nicapolis* (*MiCarn* 107). Đ. Forni je smatrao da je reč o Nikopolisu na Istru u Donjoj Meziji,⁶⁴ ali u obzir treba uzeti i druge gradove istog naziva, u Trakiji, Epiru, Bitiniji, Kapadokiji, Siriji i Palestini.⁶⁵ Servilije Emerit, koji je 195. godine u Karnuntumu posvetio žrtvenik Jupiteru, regrutovan je u *vicus Gallorum* (*MiCarn* 100). Lokacija ovog naselja nije poznata. Možda se nalazilo u ageru Karnuntuma. Seoske zajednice Panonije, kao što je, na primer *Budalia* na teritoriji Sirmijuma, pominju se u epigrafskim i literarnim izvorima.⁶⁶ Trebalo bi, međutim, uzeti u obzir i mogućnost da je *vicus Gallorum* deo kanaba ili kolonije Karnuntum, jer je termin *vicus* mogao označavati i deo grada.⁶⁷

Epigrafski spomenici iz Panonije i drugih oblasti Rimskog carstva omogućavaju stvaranje opšte slike o regrutaciji legije XIV Gemina za vreme njenog boravka u Panoniji, počevši od poslednje decenije I veka. U najstarijem periodu, otprilike do dolaska u Karnuntum, u našoj jedinici su u prvom redu posvedočeni vojnici iz severne Italije i Narbonske Galije, što odgovara opštoj slici o njenoj regrutaciji u drugoj polovini I veka. Tokom II i III veka, sastav legije XIV Gemina znatno se razlikovao u odnosu na prethodni period. Epigrafski izvori ukazuju da je jedno od glavnih područja regrutacije bila upravo njena matična provincija Gornja Panonija. Vojnici su novačeni u civilnim naseljima oko Karnuntuma, logora legije XIV Gemina, ali i u gradovima u unutrašnjosti provincije (Savarija, Skarbantija, Siscija, Mogetijana) ili na njihovim teritorijama. Izgleda da su značajan izvor regruta bile i susedne provincije. U legiji XIV Gemina su služili ljudi iz Dalmacije i Norika.

⁶⁴ Forni, *Reclutamento* (n. 9), 197. Mann, *Recruitment and Settlement* (n. 11), 120, Table 17. 3 svrstava Afika među vojnike regrutovane u dunavskim provincijama.

⁶⁵ *RE* XVII/1, 1936, 511–538, s. v. *Nikopolis*, n° 1–8.

⁶⁶ Za spisak vikusa vidi: A. Mócsy, *RE* Suppl. IX 1962, 601, s. v. *Pannonia*.

⁶⁷ A. Schulten, *RE* VIII A/2, 1958, 2090, s. v. *vicus*; *Neue Pauly* XII/2, s. v. *vicus*.

REGRUTACIJA LEGIJE XIV GEMINA U II I III VEKU

Pannonia – 13	Carnuntum	4	MiCarn 86: II vek. Kao <i>terminus post quem</i> za datovanje natpisa treba uzeti vladavinu Marka Aurelija, zbog gentilnog imena <i>Aurelius</i>. MiCarn 83=CIL III 11135 Vladavina Maksimina Tračanina (235–238. godine). MiCarn 75=CIL III 4480 [2] Prva polovina III veka. Septimije Ingenuo poginuo je u parćanskom pohodu Septimija Severa (197–198. godine) ili Karakale (215–217. godine). Cf. Franke, <i>Legio XIV Gemina</i> (n. 1), 201.
	Savaria	4	RIU 89=CIL III 4184 Kraj II veka: A. Schober, <i>Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien</i>, Wien 1923, n° 239. RIU 67=CIL III 14066 II vek: Schober, <i>Grabsteine</i>, n° 71. RIU 34=CIL III 4172 Kraj II ili prve decenije III veka. Liberal je posle časnog otpusta, za vlade Septimija Severa ili Karakale, u Savariji podigao žrtvenik nepoznatom božanstvu (<i>CIL III 4173=RIU 35</i>). RIU 49=CIL III 4181 III vek: Mann, <i>Recruitment and Settlement</i> (n. 11), 120, Table 17. 3.
	Mogetiana	1	AE 2010, 1258 Druga polovina II veka: Kovács, Lőrincz, <i>ZPE</i> 174, 285.
	Siscia	1	RIU 566=CIL III 11029 II vek: Mann, <i>Recruitment and Settlement</i> (n. 11), 120, Table 17. 3.
	Scarbantia	1	CIL III 10936=4225 Druga polovina II veka, na osnovu pretpostavke da je Lucije Atilije Saturnin, sahranjen u Akvileji (<i>ILS 8507=AE 2007, 582</i>), oslobođenik vojnikovog oca.
	Tokod	1	RIU 764 Prva četvrtina III veka: <i>CBFIR</i> 276, n° 335.
	natione Pannonius	1	CIL VI 2758 III vek: Mann, <i>Recruitment and Settlement</i> (n. 11), 120, Table 17. 3.
	Salona	2	CIL III 12896 III vek: Šašel, <i>ILJug</i> III p. 189. CIL III 2015 III vek: Šašel, <i>ILJug</i> III p. 188.
	Aequum	1	CBFIR 484: Druga četvrtina II veka.
	Solva	1	CIL III 5497 II vek: Mann, <i>Recruitment and Settlement</i> (n. 11), 120, Table 17. 3.
Hispania Tarracensis – 1	Tarraco	1	AE 2010, 1261 Druga polovina II veka ili III vek, na osnovu gentilnog imena <i>Aurelius</i>.

Kelti – 2	---	2	MiCarn 101=CIL III 11234 Prva polovina II veka: Mócsy, <i>Bevölkerung</i> (n. 9), 234, n° 153/47.
			MiCarn 56=CIL III 11152 Vlada Septimija Severa ili Karakale, na osnovu počasnog epiteta <i>Antoniniana</i> u nazivu legije (za datovanje vidi: M. Mirković, Septimius Severus und die Legio VII Claudia Antoniniana, <i>Arheološki vestnik</i> 28, 1977, 183–186; B. Lőrincz, Zur Datierung des Beinamens Antoniniana bei Truppenkörpern, <i>ZPE</i> 48, 1982, 142–148.
Tračani – 1	---	1	AE 1979, 462 194. godine.

SPISAK SKRAĆENICA

AE = *L'année épigraphique*, Paris.

AIJ = A. Hoffiller – B. Saria, *Antike Inschriften Jugoslawiens I: Noricum und Pannonia Superior*, Zagreb 1938.

AArchH = *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Budapest.

CBFIR = E. Schallmayer et al., *Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiärer-Inschriften des Römischen Reiches. Der römische Weihebezirk von Osterburken I*, Stuttgart 1990.

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*.

ILJug = A. Šašel – J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL replertae et editae sunt*, Ljubljana 1986.

ILS = H. Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae I–III*, Berlin 1892–1916.

JRS = *The Journal of Roman Studies*, London.

LGPN = *A Lexicon of Greek Personal Names*.

MiCarn = E. Vorbeck, *Militärinschriften aus Carnuntum*, Wien 1954.

NP = *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*.

OPEL = *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum I–IV*.

RE = *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*.

RIU = *Die römische Inschriften Ungarns I–VI*, Budapest–Amsterdam–Bonn 1972–2001.

RMD = M. M. Roxan – P. Holder, *Roman Military Diplomas I–V*, London 1978–2006.

ZPE = *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bonn.

RECRUITMENT OF THE DANUBIAN LEGIONS: XIV GEMINA

Summary

Provinces on the middle and lower Danube were garrisoned by numerous legions from the time of their establishment. The continuous presence of soldiers hailing from various parts of the Roman Empire on the border and in the interior accelerated considerably the acculturation and romanisation of the indigenous population. The legion XIV Gemina was brought to Pannonia at the end of the first century AD. The site of its earliest fortress remains to be determined. From 100/101 AD to 118/119 AD it garrisoned Vindobona, and then Carnuntum, having replaced the XV Apollinaris.

Epigraphic evidence from Pannonia and other parts of the Roman Empire provides basic data concerning the recruitment of the legion XIV Gemina and the origins of its soldiers. Men from northern Italy (from the regions of Liguria, Transpadana, Venetia and Histria) and Gallia Narbonensis prevail at the beginning of the unit's sojourn on the middle Danube, roughly until its relocation to Carnuntum. This picture fits perfectly with the data on its recruitment during the second half of the first century AD. Prior to its transfer to Pannonia, the legion XIV Gemina was primarily enlisted in Italy and Gallia Narbonensis.

Epigraphic evidence from the second and third century AD reveals new major areas of recruitment for the XIV Gemina. It appears that the bulk of fresh conscripts came from various parts of Pannonia Superior. Legionaries were conscripted in the civil settlements in the vicinity of the legion's fortress of Carnuntum. It is impossible, however, to determine whether they were drafted in the *canabae* or in the Hadrianic municipium/Severan colony. Pannonian towns (or their territories) in the interior of the province, such as the Claudian colony of Savaria or the Flavian municipium of Scarbantia, should be considered as important sources of new recruits as well. Onomastic evidence implies that some of the recruits from Pannonia Superior actually belonged to the native population. It appears that Tartonius Finitianus and Aemilius Venator, both hailing from Savaria or its territory, were enlisted among the celtic tribe of Boii. Their parents bear Gaulish personal names: Tartonius (Finitianus' father), Valagenta (Finitianus' mother) and Sisiata (Venator's mother). Epigraphic evidence suggests that the legion XIV Gemina was replenished by conscripts from the provinces in the neighbourhood of Pannonia Superior. Several soldiers were born in the Dalmatian colonies of Salona and Aequum, established at the end of the republican period and under Claudius respectively. One man came to Carnuntum from the territory of the Flavian municipium of Solva in Noricum. Judging by onomastic evidence, i. e. by the Greek *cognomina* (Alcides, Anteros, Asmenus, Diogenes, Trophmas), the origin of some soldiers of the legion XIV Gemina or their families should be traced back to the hellenophonic or eastern provinces of the Roman Empire.

Немања Вујчић

Филозофски факултет

Универзитет у Београду

КАРАКАЛИН ЕДИКТ И ГРАДОВИ ЈОНИЈЕ

АПСТРАКТ: Каракалин едикт (*Constitutio Antoniniana*) обично се сматра једним од најзначајнијих правних аката у античкој историји. Иако су размере ове одлуке на први поглед изузетне (целокупно слободно становништво Царства добија римско грађанско право), она се ретко спомиње у наративним изворима и њене стварне последице остају нејасне. У овом раду се истражују могући ефекти Каракалиног едикта на једну конкретну област Римског царства. Градови Јоније су извор обиља епиграфских споменика, јавног и приватног порекла, и овај богат материјал дозвољава да се питање поближе размотри, поготово ако се у интерпретацију укључе и извори из других области Царства.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Каракала, Каракалин едикт, Јонија, грађанско право, римско право.

Приближно 212. године н.е. (тачан датум је споран) цар Марко Аурелије Север, познатији као Каракала, издаје едикт (*Constitutio Antoniniana*), којим је римско грађанско право додељено наводно целокупном слободном становништву царства, изузев једне групе која је искључена (*dedicicii*, али чак је и ово спорно). Импликације ове одлуке су очите. У доба Раног царства, римско грађанско право представљало је велику привилегију на коју је у провинцијама могла рачунати само одабрана мањина. Чак и у II веку н.е., када се број римских грађана веома увећао, они су чинили мањи и повлашћен део становништва. Каракалин едикт је све то изменио. Али, иако је привидно у питању грандиозна одлука, едикт је добио врло мало простора у античкој традицији. Већина наративних извора га прећуткује, док на новцу и званичним натписима нема ни помена о овој мери. Текст је сачуван само на једном тешко оштећеном папирусу

(*P. Giss.* I 40), коме недостају велике секције, што представља извор већине проблема у интерпретацији.

Чак и после једног века истраживања, може се рећи да је много тога у вези са овом одлуком и даље нејасно: мотиви, реализација, последице и историјски значај. Касије Дион, један од два извора који уопште објашњавају цареве мотиве, наводи да је позадина овог едикта била проста жеља за повећањем државних прихода: таксе на наслеђивање, ослобађање робова итд., које су плаћали искључиво римски грађани.¹ Сам цар у тексту истиче моралне и религијске разлоге – већи број људи обожаваће римске богове.²

Каракалин едикт је произвео огромну модерну литературу³ која се, додуше, знатно смањује од средине XX века.⁴ Парадоксално,

¹ Cass. Dio LXXVII 9, 5. Други извори: Ulp. Dig. I 5, 17; *Novellae* LXXVIII 5; Aug. Vic. *De Caess.* 16, 12. Алузију на Каракалин едикт прави и Aug. *De Civ. Dei* V 17, 1 где, оспоравајући важност световне власти, писац оспорава и корист и смисао ранијих римских ратова и освајања: „Praesertim si mox ferit, quod postea gratissime atque humanissime factum est, ut omnes ad Romanum imperium pertinentes societatem acciperent civitatis et Romani cives essent...”

² *P. Giss.* I 40, I 1–4. Издања овог документа: F. F. Abbot, A. Ch. Johnson, *Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton 1926, 547–550, бр. 192; F. M. Heichelheim, The Text of the ‘Constitutio Antoniniana’ and the Three Other Decrees of the Emperor Caracalla Contained in the Papyrus Gissensis 40, *JEA* 26 (1941), 10–22; E. Kornemann, O. Eger, P. M. Meyer, *Griechische Papyri im Museum des Oberheissischen Geschichts-vereins zu Giessen I*, 1910–1912; J. H. Oliver, *Greek Constitutions of Early Roman Emperors from Inscriptions and Papyri*, Philadelphia 1989, бр. 260; A. Wilhelm, Die *Constitutio Antoniniana*, *AJA* 38-1 (1934), 178–181; H. Wolff, *Die Constitutio Antoniniana und Papyrus Gissensis 40 I I*, Köln 1976.

³ Важнија старија литература: F. F. Abbot, A. Ch. Johnson, op. cit., 76, 191–193; H. I. Bell, The *Constitutio Antoniniana* and the Egyptian Poll-Tax, *JRS* 37 1–2 (1947), 17–23; id., *P. Giss* 40 and the *Constitutio Antoniniana*, *JEA* 28 (1942), 39–49; E. J. Bickermann, *Das Edict des Kaisers Caracalla in P. Giss.* 40, Berlin 1926; T. R. S. Broughton, *Asia Minor under the Empire 27 B.C. – 337 A. D.*, у: T. Frank (ed.), *An Economic Survey of Ancient Rome* IV–2, Baltimore 1938, 906; A. H. M. Jones, Another Interpretation of the ‘*Constitutio Antoniniana*’, *JRS* 26-2 (1936), 223–235; id., *The Greek City from Alexander to Justinian*, Oxford 1966.², 134, 173–175, 190, 270–271; D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor I*, Princeton 1950, 687; ibid. II, 1555–1556, нап. 48; S. N. Miller, *The Army and the Imperial House*, у: *CAH* XII, 45–47; A. Segrè, Note sull’editto di Caracalla, *Rend. d. Pontif. Accad. Rom. di Arch.* 16 (1940), 181–214; id., A Reply to H. I. Bell: *P. Giss.* 40 and the ‘*Constitutio Antoniniana*’, *JEA* 30 (1944), 69–72; W. Schubart, Zur *Constitutio Antoniniana*, *Aegyptus* 20 1–2 (1940), 31–38; C. L. Sherman, The *Constitutio Antoniniana* in the Light of Γνώμων τοῦ Ἰδίου Λόγου, *TAPA* 59 (1928), 33–47.

⁴ Основни разлог за ово, поред замора саме дискусије и пада интересовања за ово питање, јесте објављивање кључне дисертације о Каракалином едикту: C. Sasse, *Die Constitutio Antoniniana: Eine Untersuchungen über den Umfang der Bürgerrechtsverleihung auf Grund des Papyrus Giss.*, Wiesbaden 1958. Sasse је дао темељан преглед целог проблема и указао на застарелост многих мишљења; такође се негативно одредио према већини предложених допуна текста. Већи помак донело је откриће тзв. Таблице из Банасе (Tabula Banasitana), о чему ће бити речи у даљем тексту. Полемику је накратко оживео Хартмут Волф у својој дисертацији (иначе, најобимнијој студији икада написаној овим поводом): H. Wolff, *Die Constitutio Antoniniana und Papyrus Gissensis 40 I I–II*, Köln 1976. Поред врло темељног новог издања и критичког коментара текста (цео први том), Волф је пажњу скренуо својим коментарима у другом тому а пре свега снажно изреченом тврдњом да *P. Giss.* 40 I уопште није *Constitutio Antoniniana* (што нико није покушао да тврди још од Бикермана) и да његов аутор није Каракала (Волф га приписује Марку

велики број текстова написаних о овој теми није довело до значајног помака у научном знању – основна питања су и даље отворена.⁵ У већини радова се говори о царевим мотивима у издавању едикта или формалном карактеру овог документа, а тек у понеком и о стварним последицама. У модерној литератури налазимо широку лепезу објашњења која на овом месту могу бити размотрена само укратко. Многи истраживачи су се, сасвим природно, повели за објашњењима која налазимо готова у изворима, пре свега Дионовим, које одлуци приписује чисто утилитарне, фискалне мотиве. Други су ову одлуку видели као пропагандну меру владара који је тражио популарност и одобравање провинцијског становништва. Сујета је такође истицана као разлог: милиони нових грађана ће свом имену придодати царство. Помишљало се и да је цар заиста желео да пружи царству нови вид јединства, можда преко ширења римског права на све заједнице у царству (идеја која води порекло још од Момзена) и заједничког, „римског” идентитета.⁶ Понеки историчар је озбиљно схватио споменути култни моменат.⁷

Очигледно да се питање мотива и намера не може одвојити од последица које је едикт могао имати. Ако је цар заиста намеравао да темељно промени односе у римском свету, онда последице његове мере морају бити видљиве и у локалним оквирима. Али пре даље дискусије, потребно је осврнути се на хронолошку недоумицу. Већ је речено да, мада се обично смешта у 212. годину н.е., тачан датум објављивања едикта заправо није познат. Извори га не наводе, до њега се дошло посредно, на основу контекста у који га Касије Дион смешта и на основу алузије из *P. Giss. 40* да је Каракала захвалан боговима јер су му сачували живот (можда алузија на наводни покушај атентата од стране Гете). Ови показатељи нису неоспорни, тумачење *P. Giss. 40* се ослања на допуне. Први их је критиковао још Бикерман (E. J. Bickermann), залажући се за 213. годину (и оспоравајући да је *P. Giss. 40* уопште текст *Constitutio Antoniniana*),⁸ али овај покушај је убедљиво критиковао Ројш (W. Reusch) и година 212. је

Аурелију). Ово мишљење је критиковао и углавном није наишло на прихватање (уп. J. Lemaerts, *Latomus* 39-2 (1980), 545–547; J. H. Oliver, *AJPh* 99-3 (1978), 403–408).

⁵ Важнија новија литература (пored дела наведених у претходној напомени и оних у којима се бави чисто хронолошким аспектом проблема, нап. 10–13): B. Campbell, *The Severan Dynasty*, у: *САХХП*, 17–18; J.-M. Carrié, *Developments in the Provincial and Local Administration*, у: *САХХП*, 271–275; J. F. Gilliam, *Dura Rosters and the Constitutio Antoniniana*, *Historia* 14–1 (1965), 74–92; J. H. Oliver, op. cit., коментар на стр. 500–505; D. S. Potter, *The Roman Empire at Bay AD 180–395*, London – New York 2004, 138–139; A. N. Sherwin-White, *The Roman Citizenship*, Oxford 1996. (прештампано друго издање: Oxford 1973.²), 380–396; H. Wolff, op. cit., 17–18.

⁶ Сажетак актуелних мишљења: D. S. Potter, loc. cit.

⁷ R. Turcan, *Le culte impérial au IIIe siècle*, *ANRWI* 16–2 (1978), 1065–1066.

⁸ E. J. Bickermann, *Das Edict des Kaisers Caracallain P. Giss. 40*, Berlin 1926, 25.

потом дуго прихватана без дискусије.⁹ Тек је Фергус Милер (F. Millar) изнео снажне, мада посредне, аргументе за лето 214. године.¹⁰ Полазне идеје Милера су прихватили Гилијам¹¹ (J. F. Gilliam) и Херман (P. Hermann),¹² али не и његове закључке. Уводећи у дискусију спољашње доказе (војне спискове из Дура-Еуропоса и надгробне споменике из Саите у Лидији), они се враћају на 212. годину. Рубин (Z. Rubin) је одбацио све покушаје датирања на основу спољних извора, чиме је довео у питање и закључке Гилијама и Хермана. Уместо тога, понудио је своју интерпретацију документа и контекста, која иде у прилог 213. години н.е.¹³ Међутим, и његов закључак је условљен исправношћу допуне коју предлаже. Већина историчара и даље прихвата 212. годину и од тог датума полазимо и у овом раду.

Од тачног датума, важније питање је: како се овај чин одразио на провинцијско становништво? Да ли је у питању био велики потрес за целокупан концепт локалног грађанског права и, уопште, систем аутономних градова? Или је реч о догађају од симболичне важности, чије домете и последице савремена наука јакo прецењује? Јонија, као део провинције Азије, може да послужи као студија случаја на којој ће бити испитане могуће последице овог едикта. Ако је римско грађанско право и даље било несумњива привилегија и у односу на локална грађанска права, како су, онда, грчки градови функционисали у ситуацији када су сви њихови грађани уједно били и римски грађани? И не само грађани, већ и готово сва слободна популација: странци, досељеници, ослобођеници.¹⁴

Три врсте промена бисмо очекивали да се одразе у локалним изворима после 212. године: 1) појаву мноштва нових грађана у натписима; 2) промене у статусу самих градова; и 3) промене у форми и раду локалних институција, поготову оних које су носиоци власти.

⁹ W. Reusch, Zur Datierung des Papyrus Giessensis 40, I, *Hermes* 67 (1932), 473–477.

¹⁰ F. Millar, The Date of the Constitutio Antoniniana, *JEA* 48 (1962), 124–131. Није ми био на располагању W. Seston, *Marius Maximus et la date de la 'Constitutio Antoniniana'*, у: J. Heurgon, W. Seston, G. Charles-Picard, *Mélanges d'archéologie, d'épigraphie et d'histoire offerts à Jérôme Carcopino*, Paris 1966, 877–888, рад који спомиње P. Hermann, Überlegungen zur Datierung der „Constitutio Antoniniana“, *Chiron* 2 (1972), 519–520.

¹¹ J. F. Gilliam, Dura Rosters and the Constitutio Antoniniana, *Historia* 14-1 (1965), 90–92.

¹² P. Hermann, Überlegungen zur Datierung der „Constitutio Antoniniana“, *Chiron* 2 (1972), 519–530.

¹³ Z. Rubin, Further to the Dating of the „Constitutio Antoniniana“, *Latomus* 34-2 (1975), 430–436.

¹⁴ Група обележена термином *dediticii* (ако је то уопште исправна допуна) свакако није од већег значаја за разматрање последица едикта у Јонији. О овој правној категорији у контексту едикта в. Н. W. Benario, The Dediticii of Constitutio Antoniniana, *TAPA* 85 (1954), 188–196; A. H. M. Jones, Another Interpretation of the „Constitutio Antoniniana“, *JRS* 26-2 (1936), 229–235; A. N. Sherwin-White, op. cit., 380–386.

Прву промену је најлакше проверити, она се јавља широм царства.¹⁵ И заиста, у градовима Јоније се јавља мноштво нових римских грађана са царским *cognomen* Аурелија. Он се јавља у Јонији на много стотина натписа, од којих велики део потиче из III века, или је каснији.¹⁶ Чак и они међу овим натписима који се не могу датирати прецизније, свакако у великој већини долазе после 212. године пре н.е.¹⁷ Ако је то био случај са епиграфским споменицима, који су углавном, мада не искључиво, били медиј локалне елите, онда је лако претпоставити да је број нових римских грађана био огroman. Нема разлога да се мисли да све слободно становништво Ефеса и других градова Јоније није добило римско грађанско право у III веку.

Али шта је толики број нових римских грађана значио у пракси? Према традиционалном схватању, уколико постојећа заједница добија римско грађанско право у целини (што је, очигледно, после 212. био случај са свим градовима Јоније) тада она постаје *municipium*.¹⁸ О таквој трансформацији нема ни помена: у Јонији у III веку н.е. нових *municipia* нема. Едикт је свакако могао допринети брисању разлика између разних статуса које су имали градови у царству, али то је био само мали део већ давно започетог процеса: практичне разлике између *coloniae*, *municipia* и *civitates* су до почетка III века увелико изгледале.¹⁹ С друге стране, текст едикта садржи чланове који се могу тумачити као гаранције у прилог одржања постојеће

¹⁵ A. H. M. Jones, *The Greek City from Alexander to Justinian*, Oxford 1966.², 134.

¹⁶ *I. Smyrna* 566, 640, 666–667, 713; *I. Erythrai* 63; E. Varinlioglu, *Inscriptions from Erythrae*, *ZPE* 44 (1981), 49, бр. 3; *I. Ephesos* 298–300, 432, 616, 625, 659, 679, 970, 971, кол. 1–2, 974, 1104, 1107, 1110–1113, 1066, 1071–1072, 1106A, 3018, 3030, 3051, 3059, 3071, 3081, 3091, 4343, 4361; *Milet* 19, 344; *Didyma* 136–137, 163–169, 174–176, 179–182, 186–187, 243, 310, 315, 332, 363A, 370–371, 375, 500, 570; *I. Priene* 246; *SEG XXVII* 731; *XXX* 1345; *MDAI(A)* 1893, 269, бр. 3. Sakkellion, *Арх. Еф.* (1862), бр. 236, кол. 264.

¹⁷ *I. Smyrna* 202, 232, 243, 247, 258, 260, 283, 355–356, 385–386, 427, 503, 566, 596, 645, 661, 679, 790–792, 798B, 795; *I. Erythrai* 64–65; *I. Ephesos* 501, 525, 624, 627A–B, 629, 635A, 660, 743, 790, 801, 821, 823, 845, 907, 920–A, 951, 957, 991, 1055B, 1061, 1069, 1104, 1114 (хоноранд је Атињанин), 1121, 1134, 1138, 1149, 1154, 1159, 1507 (фрагмент, контекст се не види), 1509, 1548, 1573, 1575, 1577, 1578b, 1581, 1617, 1634, 1765, 1857.1–2, 1919.5, 1935A, 1967 (такође фрагмент), 1972, 1984A, 2115, 2214.1–2, 2200B, 2216C, 2217, 2217A, 2217C–D, 2218–B, 2218D, 2218E, 2219, 2220, 2220–A, 2221–A, 2222A, 2223A.3, 2222D, 2223.1, 2224, 2225, 2226, 2227A, 2227.1–2, 2227.4, 2228–B, 2229–B, 2236C, 2247B, 2254, 2254B, 2306F, 2329B, 2421, 2455, 2446.2, 2469, 2527, 2537, 2540, 2543, 2544A, 2547B, 2550B, 2559, 2907, 2928, 2933, 2948B (фрагмент), 2950A (фрагмент), 3011, 3013, 3039, 3055, 3058, 3070, 3130, 3416, 3442, 3452–3457A–B, 3481, 3491, 4124, 4218, 4286.4, 4229, 4330, 4344, 4357, 4359; *Milet* I 3, 176; I 7 200, 267; *JÖAI* 53, 124–125, бр. 121–122, 136, бр. 145; 55, 116, бр. 4194; *Didyma* 162, 196, 316, 529; *CIG* 2883; *I. Priene* 246; *SEG XVII* 515; *XXXIV* 1108, 1125, 1148, 1157. Натписи наведени у овој и претходној напомени никако не чине исцрпан списак.

¹⁸ A. H. M. Jones, loc. cit.

¹⁹ Gel. *Noctes Atticae* XVI 13, 6–9 (вероватно средина II века н.е.). Cf. J.-M. Carrié, op. cit., 272–273.

форме градских заједница.²⁰ Ова могућност добија на значају када се аргументација прошири подацима из неких извора ван Јоније.

Анализа постојећих јавних докумената из III века који су извесно или вероватно млађи од 212. године н.е. појачава закључак о континуитету јавних установа. Не само да институције латинског типа нису уведене у Јонији већ, по свему што можемо да видимо, локалне *ἑρчке* институције настављају да постоје и делују на стари начин. У јавним натписима разлика у односу на период пре 212. године се и не примећује. Скупштина и веће и даље доносе одлуке карактера, изборни магистрати и даље управљају градом и обављају се разноврсне литургије. У старијој литератури изнета је сугестија да је ширење римског грађанског права на све слободне људе обезвредило концепт локалног грађанског права а тиме и цео систем који је на њему почивао.²¹ У Јонији се ни ова појава не уочава. Истина, од средине III века н.е. нагло опада број одлука већа и скупштина, као и јавних докумената свих врста (и епиграфских докумената, уопште). Међутим, тешко је ову појаву довести у везу са Каракалиним едиктом, донетим четири деценије раније, мада је у науци било и таквих покушаја. Много шири и важнији процеси су били на делу, процеси који заједно чине тзв. „кризу III века”.

Зашто последице ове одлуке нису биле далекосежније? У време Севера низ привилегија које су имали римски грађани су ограничене на једну посебну ужу групу (*honestiores*). Уместо некадашњег акцента на разлику између грађана и неграђана, сада много већи значај добија подела (правна али, у својој суштини, социјална) на *honestiores* и *humiliores*. Постепено, грађанско право престаје да буде значајна привилегија и едикт из 212. године просто формализује ову чињеницу.

У извесном смислу, одговор може да пружи сравњивање података из Јоније са онима које дају документи из западног дела царства,

²⁰ P. Giss. I 40 I, 8–9. И овде препреку тумачењу поставља лакуна у тексту и њена допуна.

²¹ У неким градовима Азије јавља се подела на грађане и једну ужу, привилеговану групу, која има право да присуствује заседањима скупштине. Изнета је претпоставка да је део градова покушао да реши новонасталу ситуацију увођењем нове привилеговане категорије, али ови примери су малобројни, њихов значај је под знаком питања и ниједан није из Јоније. У старијој историографији поједини истраживачи су отишли и много даље од овог закључка, тврђом да *Constitutio Antoniniana* уклања два суштинска елемента полисне организације, локално грађанско право и народне скупштине, и на тај начин дефинитивно започиње разградњу античког грчког полиса: F. F. Abbot, A. Ch. Johnson, op. cit., 76: “The edict of Caracalla, however, swept away the distinctions between the various classes in the community, and after the beginning of the third century the assembly disappeared as a legislative body.” Cf. ibid., 193; A. H. M. Jones, op. cit., 173: “The while concept of local citizenship was revolutionized by the *Constitutio Antoniniana* of A.D. 212, whereby all free inhabitants of the empire were given the Roman citizenship.”

пре свега са Таблицом из Банасе.²² Овај текст на латинском језику, откривен у Банаси у Мароку 1957. године, садржи одељак који савршено разјашњава нека спорна места у Каракалином едикту. Текст обухвата три документа: два су заједничка писма Марка Аурелија и Комода, трећи је извод из *commentarius civitate Romana donatorum*. Прво писмо је датирано у 161–162. годину н.е. а друга два документа су из 177. године н.е. Оба писма су упућена намесницима, прво се тиче доделе грађанског права поглавару Јулијану из племена Зегрењана а друго је сличне садржине, у корист његовог наследника Јулијана Млађег. Користећи језик који несумњиво подсећа на онај из Каракалиног едикта, цареви у првом писму додељују грађанско право поглавару и његовој породици али се изричито наглашава да то ни у чему не мења локалне племенске законе (тима и права и обавезе) – *salvo iure gentis*.²³ Аналогија са Каракалиним едиктом је потпуно јасна и сасвим на месту, што су уочили већ први коментатори. Додела грађанског права градовима широм царства пола века касније није утицала на локалне законе и институције.²⁴

Још једно место у изворима треба истаћи. Каракала је, у току припрема за велики поход против Парта, доделио Антиохији статус римске колоније. Ако је традиционално датирање *Constitutio Antoniniana* исправно, Антиохија је добила нови статус свега неколико месеци пре издавања едикта. У *Диџесџама* се, међутим, изричито наводи да нови статус Антиохије не мења постојеће пореске обавезе: основни порез који је плаћало локално становништво, *tributum capitis*, остаје на снази.²⁵ Закључак је неизбежан: ни заједнице обухваћене Каракалиним едиктом нису добиле сва она права, пре свега пореска изузећа, која су пре 212. године имали римски грађани.

Преглед расположивих извора из Јоније потврђује став оних историчара који сматрају да је значај Каракалиног едикта у модерној историографији прецењен. Мноштво натписа из Јоније III века н.е. искључује могућност да је овај утисак погрешан, односно формиран на малом и нерепрезентативном узорку. Стварне последице едикта биле су ограничене историјским околностима које су већ јако умањиле значај римског грађанског права али и правним оградама садржаним или подразумеваним у самом едикту, које су спречиле да широка додела грађанског права угрози функционисање

²² Издања таблице: J. H. Oliver, Text of the Tabula Banasitana, A. D. 177, *AJPh* 93-2 (1972), 336–340; W. Seston, M. Euzennat, Un dossier de la chancellerie romaine, la Tabula Banasitana: étude de diplomatique, *CRAI* 1971 (1972), 468–490.

²³ Ред. 13.

²⁴ A. N. Sherwin-White, op. cit. 336, 386–388.

²⁵ Paul. *Dig.* L 15, 8, 5–6.

локалних заједница и виталне интересе царства. Каракалин едикт није имао епохалне последице, у Јонији, или другде.²⁶

БИБЛИОГРАФИЈА

Извори:

Aurelije Augustin, *O državi božijoj = De Civitate Dei I–II*, prev. T. Ladan, Zagreb 1982.

S. Aurelius Victor, *Die römischen Kaiser. Liber de Caesaribus*, heraus. K. Groß-Albenhausen, M. Fuhrmann, Düsseldorf 1997.

Corpus Iuris Civilis I: Institutiones, rec. P. Krueger; *Digesta*, rec. Th. Mommsen, Berlin 1882.

Corpus Iuris Civilis III: Novellae, rec. R. Schoell, Berlin 1895.

Dio's Roman History I–IX, trans. E. Cary, H. B. Foster, London – Cambridge MA 1968–1970.

H. Engelmann, R. Merkelbach, *Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai*, Bonn 1972.

H. F. von Gaertringen, *Inschriften von Priene*, Berlin 1906.

A. Gellius, *Attic Nights I–III*, trans. J. C. Rolfe, London 1927.

F. M. Heichelheim, The Text of the 'Constitutio Antoniniana' and the Three Other Decrees of the Emperor Caracalla Contained in the Papyrus Gissensis 40, *JEA* 26 (1941), 10–22.

G. Kawerau, A. Rehm, *Milet: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen I–3: Delphinion in Milet*, Berlin 1914.

E. Kornemann, O. Eger, P. M. Meyer, *Griechische Papyri im Museum des Oberheissischen Geschichts-vereins zu Giessen I*, 1910–1912.

R. Meric, R. Merkelbach, J. Nollé, S. Şahin, *Die Inschriften von Ephesos I–VII*, Bonn 1979–1982.

J. H. Oliver, *Greek Constitutions of Early Roman Emperors from Inscriptions and Papyri*, Philadelphia 1989.

J. H. Oliver, Text of the Tabula Banasitana, A. D. 177, *AJPh* 93-2 (1972), 336–340.

G. Petzl, *Die Inschriften von Smyrna I–II*, Bonn 1987.

W. Seston, M. Euzennat, Un dossier de la chancellerie romaine, la Tabula Banasitana: étude de diplomatie, *CRAI* 1971 (1972), 468–490.

E. Varinlioglu, Inscriptions from Erythrae, *ZPE* 44 (1981), 45–50.

T. Wiegand, *Didyma. Zweiter Teil: Die Inschriften von Albert Rhem*, Berlin 1958.

A. Wilhelm, Die Constitutio Antoniniana, *AJA* 38-1 (1934), 178–181.

²⁶ У краткој белешци на крају целине 4.1 у *Градовима Јоније под римском влашћу*, Београд 2014, 112, поводом Каракалиног едикта сам закључио: „Питање утицаја *Constitutio Antoniniana* на локалне прилике остаје отворено.” Дата реченица је написана пре више од две године; поновна анализа извора и читање литературе која ми у оно време није била на располагању, довели су до тога да дати закључак сматрам превазиђеним. Мислим да се одређенији суд најзад може донети, иако је више битних појединости и даље подложно дискусији.

Литература:

- F. F. Abbot, A. Ch. Johnson, *Municipal Administration Administration in the Roman Empire*, Princeton 1926.
- H. I. Bell, The Constitutio Antoniniana and the Egyptian Poll-Tax, *JRS* 37 1–2 (1947), 17–23.
- Id., P. Giss 40 and the Constitutio Antoniniana, *JEA* 28 (1942), 39–49.
- H. W. Benario, The Dediticii of Constitutio Antoniniana, *TAPA* 85 (1954), 188–196.
- E. J. Bickermann, *Das Edict des Kaisers Caracalla in P. Giss. 40*, Berlin 1926.
- T. R. S. Broughton, *Asia Minor under the Empire 27 B.C. – 337 A.D.*, y: T. Frank(ed.), *An Economic Survey of Ancient Rome* IV-2, Baltimore 1938.
- B. Campbell, *The Severan Dynasty*, y: A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (edd.), *Cambridge Ancient History XII*², Cambridge 2007, 1–27.
- J.-M. Carrié, *Developments in the Provincial and Local Administration*, y: A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (edd.), *Cambridge Ancient History XII*², Cambridge 2007, 269–312.
- J. F. Gilliam, Dura Rosters and the Constitutio Antoniniana, *Historia* 14-1 (1965), 74–92.
- P. Hermann, Überlegungen zur Datierung der “Constitutio Antoniniana”, *Chiron* 2 (1972), 519–530.
- A. H. M. Jones, Another Interpretation of the ‘Constitutio Antoniniana’, *JRS* 26-2 (1936), 223–235.
- Id., *The Greek City from Alexander to Justinian*, Oxford 1966.²
- D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor* I–II, Princeton 1950.
- S. N. Miller, *The Army and the Imperial House*, y: S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth, N. H. Baynes, *Cambridge Ancient History XII*, Cambridge 1939, 1–56.
- D. S. Potter, *The Roman Empire at Bay AD 180–395*, London – New York 2004.
- Z. Rubin, Further to the Dating of the “Constitutio Antoniniana”, *Latomus* 34-2 (1975), 430–436.
- C. Sasse, *Die Constitutio Antoniniana: Eine Untersuchungen über den Umfang der Bürgerrechtsverleihung auf Grund des Papyrus Giss.*, Wiesbaden 1958.
- A. Segrè, Note sull'editto di Caracalla, *Rend. d. Pontif. Accad. Rom. di Arch.* 16 (1940), 181–214.
- Id., A Reply to H. I. Bell: P. Giss. 40 and the ‘Constitutio Antoniniana’, *JEA* 30 (1944), 69–72.
- W. Schubart, Zur Constitutio Antoniniana, *Aegyptus* 20 1–2 (1940), 31–38.
- C. L. Sherman, The Constitutio Antoniniana in the Light of Γνώμων τοῦ Ἰδίου Λόγου, *TAPA* 59 (1928), 33–47.
- A. N. Sherwin-White, *The Roman Citizenship*, Oxford 1996.
- R. Turcan, Le culte impérial au IIIe siècle, *ANRW* 16-2 (1978), 996–1084.
- H. Wolff, *Die Constitutio Antoniniana und Papyrus Gissenis 40 I I–II*, Köln 1976.

THE EDICT OF CARACALLA AND THE CITIES OF IONIA

Summary

The question of actual effects and the significance of the Edict of Caracalla (*Constitutio Antoniniana*) has been a subject of scholarly debate for a very long time. Early enthusiasm about possible implications of the Edict slowly gave way to realization that there was no immediate and spectacular result. Once lively, this debate lost its vigor long ago and went back to the technical issues of date and form of the document. Ancient authors barely mention the Edict while documentary evidence shows no drastic changes, legal or social, after 212 AD, although citizens with the imperial *cognomen* Aurelius evidently are more numerous after this time.

Is there anything to be gained from search for the effects of the Edict in the local context? The bounty of epigraphic documents from Ionia, one of the most developed and urbanized regions of the Roman world, can possibly offer clues and insight into the question of the real-life consequences of the Edict. The results are disappointing: even the thorough examination of the epigraphic sources (still very plentiful in the first half of the 3rd century) does not discover much in the way of actual changes apart from the expected increase of free individuals carrying the emperor's name. Multitude of new Roman citizens apparently brought no changes into the status of the cities nor are there any visible alterations regarding the shape of the local civic institutions or the way they functioned. Social changes are, of course, much harder to spot but there seem not to be any that can be connected with the year 212 AD. Civic communities suffered much greater changes from the middle of the same century but this was for entirely different reasons.

In summary, the actual effects of the *Constitutio Antoniniana* in Ionia are, so far as we can see, negligible. This disappointing conclusion (that is, disappointing from the perspective of the modern interpretations and expectations) can best be explained using analogous cases from other times and other parts of the Empire. Documents such as *Tabula Banasitana* (161/177 AD) show quite clearly that massive grants of the Roman citizenship were only conditional and were not meant to change either existing local laws or obligations of the local communities toward the Roman state. In fact, there is a separate evidence (Paul. *Dig.* L 15, 8, 5–6.) that this was exactly the case in Syrian Antioch after 212 AD and, by implication, it must have been in the cities of Ionia as well.

РЕЦЕПЦИЈА АНТИКЕ И НАСЛЕЂЕ
HERITAGE

СРЂАН ДАМЊАНОВИЋ
ДАНИЈЕЛА КОВАЧЕВИЋ

Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду

ФИЛЕМОНОВ ФРАГМЕНТ И ЛИБЕРТАРИЈАНСКИ АРГУМЕНТ*

АПСТРАКТ: Прилог расправи о легализацији проституције заснован је на фрагменту Филемонове комедије *Браћа*, у којој говорник апострофира Солона као демократског законодавца који је установио јавне куће под контролом полиса. Тиме јавна кућа постаје део државно идеолошког апарата, чија се функција може разумети као акомодативно уписивање идеологије посредством закона у тело субјекта. Дефинисана жељом мушкарца, проститутка је на путу да постане роба, а мушкарац грађанин. Либертаријанска аргументација заснива своју снагу на спасоносној легализацији, а уговорно дефинисана, настоји да избегне међусобно оштећење. Задржавајући своје упориште на тврдњи да учесници поседују основне способности које су неопходне за аутономан избор, либертаријанско становиште изложено је марксистичкој критици, која у робном односу не види извор аутономије и слободе, него присиле и експлоатације.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: легализација проституције, жеља, употребна вредност, роба, марксизам, либертаријанизам, Дракон, Солон, Филемон, Алтисер, Маркс.

ЛЕГАЛИЗАЦИЈА КАО „СПАСАВАЈУЋА СТВАР”

Покушаћемо да осветлимо однос законодавца према проституцији у античкој Грчкој као и однос законодавства према проституцији у 21. веку, позивајући се на фрагмент из Филемонове¹ коме-

* Рад саопштен на 9. међународном скупу Друштва за античке студије Србије „Антика и савремени свет данас”, Београд, Нови Сад, 25. 9. 2015.

¹ Филемон из Сиракузе (361–262) на глас је дошао у Атини, а неко време је боравио на александријском двору. Када је извргао руглу краља Магаса у Кирени, осуђен је на

дије *Браћа*. Термин проституција води порекло од латинске речи *prostituire* што значи *јавно излагајти*, а под овим термином се подразумева продавање сексуалних услуга за новац или неку другу противуслугу. Према фрагменту из Филемонове комедије, легендарни законодавац Солон „спасоносним делом” (πρᾶγμα σωτήριον) установљава јавну проституцију. Солону се приписивало отварање јавних кућа под државном контролом, као спасавајућа мера, која чудесно решава проблем оштећења домаћинства другог грађанина. Међутим, та „чудесна мера” указује на концептуалну везу између демократске идеологије и проституције, односно наводи на закључак да су бар неки људи у класичној Атини могли видети један облик проституције (јавну проституцију) као интрисичан састојак демократије²:

Солоне, донео си законе људима свим.
Схвативши први, Зевса ми, неопходност
демократског закона и спасоносног дела
(важно је о томе да зборим, о Солоне).
Видевши да град врви од младића,
страствене и узбуркане природе,
кадрим да заблуде са оним што није њихово,
установио си, са разних места купљене жене,
да буду подељене свима, на вољу им.
Оне стоје голе, да се ико преварио не би.
Уколико те чамотиња или пожуда изједа
– врата страсти су отворена сасвим.
Цена: један обол! Улази, без пренемагања,
Не мораш је вући са собом, терет ти није,
него, узми је одмах, онако како желиш.
Излазиш. Нека се носи, она није твоја.

Philemon fr. 3³

Строги Драконов закон прописао је смртну казну за дела силовања, завођења и прелјубе, али није повео рачуна о проституцији. Солон је увео измену тих закона, али казна за ванбрачне сексуалне односе остала је и даље оштра. Преварени муж имао је право да убије преступника ухваћеног на делу, у истој мери као и за силовање.⁴

одсецање главе, али краљ је крвнику наредио да му оштрицом тек дотакне врат. Ова демонстрација снажног деловања комедије, како се чини, није произвољна, него указује на снагу комедиографског израза. М. Ђурић, *Историја хеленске књижевности*, Београд 1989, 675.

² О томе детаљније: D. Halperin, *One Hundred Years of Homosexuality: And Other Essays on Greek Love*, New York, London 2008, 101.

³ R. Kassel, C. Austin (eds.), *Poetae Comici Graeci*, Berlin 1983–.

⁴ S. Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves: Women in Classical Antiquity*, New York 1995, 87.

Закон је на тај начин штитио неповредивост институције брака, односно поседа атинског грађанина, али је излагао, посебно младе Атињане, погибелјним мерама, зато је могао, уколико је желео да ступи у хетеросексуалне односе пре брака, да посегне за својом робинјом или за проститутком.

Поред блудница – робинја у власништву робовласника, које су представљале уобичајен извор прихода, и, како се сматра, угледнијих хетера (за „дневно дружење” и учешће на гозбама), Солону се приписује отварање јавних кућа под контролом државе. У њима су се налазиле диктеријаде, или обичне јавне жене, које је куповала држава. Оне су биле „јавне службенице”, без икаквих права и на располагању свима. Приходи које су остваривале били су мали а припадали су држави. Подручје деловања јавних жена била је лука Пиреј. Неко време им је била ограничена слобода кретања и забрањено им је да уђу у сам град, да се шетају ноћу или да учине било шта што би могло извазвати неред. Положај им је одређен законом: нису смеле да оду из земље, нити одбити да се продају на нечији захтев. Међу њима су биле и девојке, које су њихови очеви, слободни грађани, или браћа продали државним јавним кућама, пошто су биле осуђене због „блудничења”, што је био тежак прекршај.⁵

Филемон у парадичан контекст ставља веровање да је Солон установио јавне куће под контролом полиса. Тиме тај стварни или фантазијски догађај доводи до пропитивања функције државне јавне куће, као и до имплицитно формулисаног уверења да је она, како би се то данас формулисало, важан део државног идеолошког апарата (јавна јавна кућа), чија се функција може разумети као акомодативно уписивање идеологије посредством закона у тело субјекта.⁶ Поред тога, сама појава проституције нераскидиво је повезана са препуштањем тела прометном односу, јер проститутке искључују из заштитеног окриља полиса. *Nervus probandi* није садржан у позивању на чињенице које поткрепљују веродостојност извора, тј. на доказивање стварне или фиктивне улоге Солона у оснивању јавних кућа под контролом полиса, него се налази у осветљавању фантазије о заједничком имагинаријуму. Зато су Филемонови подругливи стихови важан извор, без обзира на то да ли је Солон институционализовао државну проституцију, или је реч о накнадној фантазији.

У фрагменту је донекле подругливим тоном описана, како се верује, Солонова заслуга за успешну акомодацију атинске младежи на демократске законе. Солоново спасоносно решења није само обез-

⁵ Историја проституције.

⁶ Л. Алтисер, *Идеологија и државни идеолошки апарати*, прев. А. Филиповић, Лозница 2009.

бедило „функционисање” претходног закона него га је и учврстило, односно учвршћује га континуирано, решавајући један, за атинску демократију, конститутиван проблем. Млади Атињани желе жене које припадају домаћинству другог грађанина. Уколико се то допусти, биће почињено насиље над делом туђег домаћинства, и сходно томе, биће легитимно насиље оштећеног над њима. Доступне проститутке стварају простор у коме грађанин може остварити своје жеље, без повређивања домаћинства другог грађанина.⁷ Као што је речено, закони су предвиђали оштре казне за ванбрачне сексуалне односе са женом која је припадала домаћинству другог грађанина. У случају прељубе, преварени муж имао је право да убије увредиоца ухваћеног на делу.⁸ Међутим, Атињани имају право на однос, али тако да домаћинство суграђанина на било који начин није угрожено.⁹ Солон верује да ће замена жене која је део домаћинства за блудницу обезбедити да дело изађе из санкционисаног оквира – *nulla poena sine lege*.

Сходно томе, може се увидети и делимична аналогија у аргументацији између успостављања древне фигуре римског права и образложења Солоновог акта установљења јавне проституције: *Ното sacer*, изопштеник, може бити убијен, а да се починилац не сматра убицом, истовремено, *homo sacer* не сме бити поднет као жртва.¹⁰ Блудница може бити „искоришћена”, али никако не на начин који би је увео унутар полиса („достојанствено” – тиме и тема других комедија, настала на Филемоновом предлошку, где лепа блудница постаје део домаћинства грађанина, постаје разумљивија).¹¹ Међутим, догађа се и један мање очекиван процес. Блудница, упосебљена као предмет жеље, тим чином излази из круга полиса, истовремено обезбедивши статус грађанина полиса оне ко је жели. Тиме она може очекивати да у историјској перспективи, када постане власник сопственог тела и сопственог рада, може захтевати своју „легализацију”, односно, „улазак у полис”, који је сада конституисан на потпуно другом принципу. Оно што се може јавити као проблем лега-

⁷ K. Gilhuly, *Prostitution and the Polis in Classical Athens* (dissertation), University of California, Berkeley 1999, 3.

⁸ S. Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves: Women in Classical Antiquity*, New York 1995, 87.

⁹ K. Gilhuly, *Corinth, courtesans, and the politics of place*, in: K. Gilhuly, N. Worman, (eds.), *Space, Place, and Landscape in Ancient Greek Literature and Culture*, New York 2014, 188.

¹⁰ Ђ. Агамбен, *Homo sacer*, прев. М. Бабић, Лозница 2013, 107.

¹¹ Плаутов *Трговац* (*Mercator*) одвија се по уобичајеном шаблону. Младић, кога његов отац шаље у иностранство неким трговачким послом, заљубљује се у робињу, доводи је кући у Атину претварајући се да ју је донео на поклон својој мајци. Младићев отац се и сам заљубљује у девојку...

лизације је то што се она врши у корист онога ко експлоатише њен рад, а не у корист саме проститутке, као што се то често наводи.

Решење које чини доступним уживање без последица сходно избегнутом злочину и изостанку санкције, доведено је у везу са „демократским законом”. Дакле, јавна проституција установљена законом спречава зло и незаконито дело блуда „са оним што није у поседу”, што фактички припада неком другом и сфери приватног конзумирања. Напротив, „јавна блудница” подложна је јавној конзумацији, као „заједничка ствар”. Обнаженост истовремено конституише проститутку као тело у социјалном простору и демонстрира њену искљученост, наглашавајући да она не припада полису, односно одређеном сталежу или појединачном власнику, али са своје стране конституише управо ту јавну сферу из које је искључена. У кључу двоструке јавности, она је потпуно изложена али и потпуно искључена, односно остаје невидљива и нема, а њена јавна изложеност потенцира немост.

Унутар полиса жени је призната вредност уколико је део домаћинства, али признањем престаје бити изазов жељи. Одгој грчке девојке из добре породице био је усмерен на усађивање врлина које су неопходне за живот посвећен домаћинству. Од најмањих ногу Атињанка је учила да тка и кува, а Ксенофонт и наводи: „Да јој није било допуштено да види, чује или пита ишта осим оног што јој је било неопходно.”¹² Дом је био једино место где је она могла да борави. Када би се девојка удала, заменила би родитељски дом мужевљевим, али би остала под очевом влашћу, који је могао у свако доба захтевати да се она врати. Због тога није постала део мужевљеве породице. Муж је имао право да је преда пријатељу уколико би се показало да је неплодна, али је истовремено морао да врати мираз. Жена је имала веома мала или никаква власничка права. Ако је била наследница, имовина се могла користити само преко овлашћеног мушкарца који јој је био „старатељ”. Када би муж умро, сва његова имовина припала би његовој родбини, а жени ништа. Она је морала напустити дом и вратити се очевој кући.¹³ Најважнији задатак жене био је да рађа наследнике, а сврха испуњавања мучних брачних дужности састојала се у остваривању пожељног циља, рађања наследника и формирања домаћинства.¹⁴

Као блудница, искључењем из полиса, индивидуализована жељом, бива укључена у токове размене вредности. Блудница задржава структуралну сличност са изворном, забрањеном жељом уживања

¹² *Историја проституције.*

¹³ *Ист.*

¹⁴ *Ист.*

жене која је власништво другог, али истовремено није ничије власништво (приватне блуднице то свакако јесу), јер блудница као „јавна службеница” припада свима, али никоме посебно.¹⁵ Првобитни конфликт апсорбован у парадокс који питање укључености пребацује из нивоа у ниво, захваљујући двоструком идентитету жене, односно њеном јављању у најмање две категорије, корпоративној и индивидуалној.¹⁶

На основу тумачења Филемоновог фрагмента, могуће је утврдити заједничко чвориште економије, закона проституције, или фантазије о том заједничком извору. „Солонов закон” је у битном смислу демократски јер конституише жену као међусобно разменљив и расположив објект произведен одговарајућом жељом. Одустајањем од могућности односа, или насиља над туђом својином, грађанин стиче право коришћења јефтиних блудница: „Без обзира на то да ли грађанин може себи приуштити блудницу, та фикција му је од велике помоћи да дефинише свој статус као слободног и једнаког грађанина”.¹⁷ Истовремено, сексуална економија јавне куће одвија се у складу са основним демократским идеалима и законима. Нагост и изложеност блудница треба да обезбеди поштовање закона, иницирајући страст – тако се доводе у везу сексуална жеља и демократска пракса, и то тако да „једна изазива другу”,¹⁸ уз наглашавање још једне важне разлике: хетере су производ елитније културе повезане са златом и разменом дарова, док су првнџ „прослављене” у демократској култури која је повезана са ковањем металног новца и разменом услуга. Ковање новца слама монопол аристократије на драгоцене метале и високо рангирана добра, обезбеђујући следећу разлику: рад блудница може бити измерен и процењен сходно прометној сфери, док, напротив, грађани фалусно означени бивају изузети из вредносне сфере, макар само у властитој фантазији: „Уколико *hetairai* функционишу као племенити метал у фантазији аристократске гозбе, *pornē* циркулишу као новац на агори”¹⁹ – у том смислу је дружење са хетером зазорније од посеђивања обичне блуднице и представља идеолошку критику демократског поретка.²⁰

¹⁵ K. Gilhuly, *Corinth, courtesans, and the politics of place*, 188.

¹⁶ K. Gilhuly, *Prostitution and the Polis in Classical Athens*, 6.

¹⁷ L. Susan, *Reproducing Athens: Menander's comedy, democratic culture, and the Hellenistic city*, Princeton 2004, 78.

¹⁸ *Ibid.*, 78.

¹⁹ L. Kurke, *Coins, Bodies, Games, and Gold: The Politics of Meaning in Archaic Greece*, Princeton 1999, 198.

²⁰ Јавне куће су се строго хијерархијски разликовале. Оне у најсиромашнијим четвртима имале су најнижу цену, а ексклузивне јавне куће примале су само угледне и утицајне грађане. Уопште, у Атини су се могле издвојити четири категорије жена које су правно имале одобрење да се баве проституцијом. Оне у највишој класи називале су се

Жена је унутар полиса могућа као део домаћинства, а ван полиса одређена је појединачном жељом. С друге стране, Атињанка као део домаћинства одређеног грађанина не учествује у размени. Јавна жена, напротив, задобија употребну вредност, баш тиме што је изабрана и жељом упосебљена. Премда та упосебљеност потиче од мушкарца, она јој припада. Премда не може располагати ни том, свесни су сви учесници размене, неадекватном вредношћу („један обол”) коју добија њен власник, или у овом случају полис, појављује се као роба. Вредност коју остварује је неадекватна, јер полис, тиме што конзумент плаћа жељу испод цене, решава један конститутивни проблем, а истовремено уписује демократски закон у склоп свакодневних пракси.

Ограничено економизирање мушког тела, жигосано у Теофрастовим *Каракћерима*, указује да је конјункција мушког тела и економске активности за Атињане проблематичан спој.²¹ Мушке блуднице могу бити кажњене атимијом, губитком грађанске части, односно ћутањем на јавном скупу.²² Удвостручење јавности сигнализира на проблем изласка радње из круга домаћинства, које се прво јавља као незаконито (насиље над туђим власништвом), да би се поновним чином изношења на светло јавности радња вратила у оквиру закона (јавни блуд). Концептуализација везе између проституције и атинске демократије у смислу подвостручења јавности упућују на значај поистовећивања једне праксе са демократским уређењем. Узајамна веза индивидуа масе остварује се кроз један афективан квалитет, згуснут у фантазији, који лежи у начину везе са законом. Међусобна идентификација мушкараца као грађана атинских настаје обједињавањем фантазије, пројекције, идеализације. У том тренутку проблем закона улази у сферу масовне психологије. Не само да се норме инте-

хетере, а њихова улога је често мистификована и знатно улепшана. Цене услуга хетера су се разликовале, али биле су драстично веће од цене обичних проститутки. Менандар наводи пример куртизане која је зарађивала три мине дневно, што одговара, како појашњава, здруженом раду десет обичних проститутки. Разлика између обичне проститутке и хетере веома је значајна. Због саме природе брака постојала је потражња за женом таквог типа. Њену наклоност могли су себи да приуште само одабрани. Степеницу испод њих биле су ауетриде или независне проститутке. Затим наступају конкубине, па диктеријаде и, на крају, независне проститутке. Независне проститутке, углавном бивше *пóρνῃ* које су успеле да откупе слободу (најчешће на кредит), сиромашне удовице, странкиње, морале су бити званично регистроване и плаћати порез. *Историја хроститиције*.

²¹ У сугестивном и духовитом преводу Гордана Маричића налазимо од тридесет карактерних деформација три карактера човека посвећеног стицању у смислу главног обележја (тврдица, циција, гребатор), али модус имања (како би то дефинисао Ерих Фром) карактерише и остале деформације, у смислу несублимираности, скоројевићства, надмености и примитивизма. Теофраст, *Каракћери*, Београд 2002.

²² K. Gilhuly, *Prostitution and the Polis in Classical Athens*, 9.

приоризују у ја-идеал²³ него сада и постајање закона почива на механизму његовог изигравања. Забрана *jouissance* (принцип задовољства) је инхерентна симболичкој структури језика, а субјектов улаз у симболичко је условљен ритуалним порицањем уживања (*jouissance*), одржавајући илузију да је уживање могуће уколико се изигра закон. Уколико је позивање на Солона сасвим произвољно, није неистинито, јер је реч о фантазији, посредством које је успостављен одређени однос. Или, како је формулисао још Маркузе: „Класно друштво није само у материјалној производњи, није само у културној продукцији и репродукцији, оно је такође у духу и телу субјеката система”.²⁴ Сходно интерпретацији која почива на претпоставци постојања имагинарних пракси, или фантазија о њима, законодавна стратегија показује се у светлу робних и прометних односа, односно у тренутку када тело постаје роба.

Јавна кућа, или подвостручено, јавна јавна²⁵ кућа, припада самој суштини полиса. Обављајући функцију државног идеолошког апарата, репродукује потчињавање владајућем закону, како би се омогућила доминација „путем речи”.²⁶ При томе сви чиниоци морају бити „задојени” (али и задовољени), како би могли савесно обављати своје задатке.²⁷ У том смислу идеологија је представа имагинарног односа индивидуе према њиховим реалним условима егзистенције.²⁸ Каква је природа ове „имагинарности”? Никако у магловитим мислима, него у праксама државних идеолошких апарата: „Истичемо да овим праксама управљају *ритуали* у које су ове праксе уписане, унутар *материјалне егзистенције идеолошког апарата*, чак и када је реч о сасвим малом делу тог апарата: мала литургија у малој Цркви, сахрана, неважна утакмица у спортском клубу, школски дан, састанак политичке партије итд.”²⁹ Егзистенција идеја је уписана у делатностима којима управљају ритуали одређени у крајњој инстанци идеолошким апаратом, односно, сама идеологија постоји путем категорије субјекта и његовог функционисања. Идеологија функционише тако што „регрутује” субјекте или што „трансформише” индивидуе у субјекте, управо оном операцијом коју Алтисер назива *инијерпелацијом* и које се може замислити као најобичније свако-

²³ С. Фројд, *Масовна психологија и анализа Ја*, у: Будућност једне илузије (избор Г. Флего), прев. Б. Буден, Загреб 1986, 247.

²⁴ Х. Маркузе, „Царство слободе и царство нужности. Једно преиспитивање”, *Praxis* 1/2 1969, Загреб, 23.

²⁵ То подвостручавање садржи најава за *Медијски јавни сервис Србије*.

²⁶ Л. Алтисер, *Идеологија и државни идеолошки апарати*, прев. А. Филиповић, Лозница 2009, 14.

²⁷ *Исјо*, 15.

²⁸ *Исјо*, 53.

²⁹ *Исјо*, 61.

дневно позивање: „Хеј, ти тамо!” У том смислу су индивидуе трансформиране у субјекте одласком у јавну кућу или, потпуно је свеједно, фантазијом о заједничком, конститутивном праву. Значај „јавне јавне куће” као дела државног идеолошког апарата састоји се у томе што чин установљења закона није једнократан чин, *in illo tempore*, већ чин који се непрестано одвија у друштву, тако да се директно односи на прелазак човека у животињу (*homo sacer*),³⁰ а у овом случају на други чин преласка, преласка блуднице у робу, а особе у грађанина.

То што блудница под контролом полиса, а не као директна својина робовласника, нема могућност да сама своје тело понуди као робу (али ипак то може учинити посредством полиса), док је то зазорно за слободне грађане, упућује да робни облик производа рада, односно вредносни облик још није „станични облик економије”.³¹ Зато је, према Марксу, Аристотел и „запео” у анализи вредности, пошто појам једнакости није постојао као „општа предрасуда”, што је тек могуће у друштву у коме је робни облик општи облик производа рада, где су „узајамни односи људи као произвођачи роба владајући друштвени односи”.³² Међутим, уколико је блудница одређена и упосебљена жељом другог (роба задовољава жеље било из „желуца или из фантазије”),³³ она улази у однос као роба, пре свега одређена својом употребном вредношћу, која стоји насупрот апстрактне прометне вредности, која се јавља када се вредност једне врсте размењује за употребну вредност друге врсте, односно за „сабласну предметност”,³⁴ која је независна од употребне вредности – за „један обол”.

Марксово схватање проституције није се посебно променило од *Економско филозофских рукописа до Капитала*. У крајњем, цео систем капиталистичке производње почива на томе да радник своју радну снагу продаје као робу: „Проституција је само посебан израз опште проституције радника, а како је проституција однос у који улази не само онај који се проституира него и онај који доводи до проституције – чија је подлост још већа – онда у ту категорију улази и капиталист”.³⁵ Основна отуђења настају у сфери друштвено-економских односа, из којих извиру и остала отуђења, односно „власништво довршава своју моћ над човеком и постаје светско-историјском

³⁰ Ђ. Агамбен, *Номос sacer*, 161.

³¹ К. Маркс, Ф. Енгелс, *Капитал*, у: А. Драгичевић (ур.), Главни радови Маркса и Енгелса, Загреб 1979, 846.

³² *Исти*, 875.

³³ *Исти*, 856.

³⁴ *Исти*, 856.

³⁵ К. Маркс, Ф. Енгелс, *Економско филозофски рукописи из 1844*, Главни радови, 230.

силом”,³⁶ држава постаје сурогат „истинске људске заједнице”, отуђења у области свести (религија, идеологија), отуђења потреба, до отуђења у свакодневном животу итд.: „Ја сам без духа, али новац је истински дух свих ствари, па како би његов поседник био без духа. Уосталом, он може купити умне људе, а ко има моћ над умним људима, није ли умнији од умних? Ја који помоћу новца могу све за чим чезне људско срце, зар не поседујем све људске моћи?”³⁷ Односи између људи се постварују а новац постаје „ново божанство”, односно, шекспировски речено, општа проститутка, општи макро људи и народа.³⁸

ЛИБЕРТАРИЈАНСКИ АРГУМЕНТИ ЗА ЛЕГАЛИЗАЦИЈУ ПРОСТИТУЦИЈЕ

Уколико либертаријанизам дефинишемо посредством уверења по коме би појединци требало да буду слободни да чине шта год желе са собом све док не угрожавају ову слободу код других, онда се и постављање проблема легализације проституције може замислити у тој перспективи. Проблем индустрије порнографије, као и проституције, разрешава се становиштем да одрасле особе морају бити у стању да доносе сопствене одлуке, постављају границе и прихватају властиту одговорност. Либертаријанска позиција свесни пристанак сматра за светилиште људске слободе, према чему су сексуалне активности, као и све друге, дозвољиве само ако се спроводе са узајамним и добровољним пристанком. Тест за морално дозвољиву сексуалност је једноставан и састоји се у следећем питању: Да ли учесници поседују основне способности које су неопходне за аутономан избор, да ли су добровољно пристали на одређено полно општење, без присиле, преваре и принуде?³⁹

Проституција би била недозвољива само у случајевима где једној или другој страни недостају способности које онемогућавају све-

³⁶ *Исјо*, 229.

³⁷ *Исјо*, 253.

³⁸ Будућност проституције као проституције знања добро су наслутили Платон и Ксенофон, учинивши је још у свом времену: „Када неко трампи своју лепоту за злато, на њега не гледамо другачије него као на обичну проститутку, али она која награђује страст неког младића, стиче истовремено наше одобравање и поштовање. Тако је исто и са мудрошћу: Онај ко се излаже за јавну продају, да би се ставио на располагање највишем понуђивачу је софист, јавна блудница”, Хенорхон, *Memorabilia*, 1.6. 11. Сличан аргумент користи и Платон: „Није нечасно робовати љубљеном или неком другом, за онога који часно служећи постаје мудар”, *Hippias maior*, 282 b, али је нечасна „вештина ловљења људи” (290 b) – како је Платон описао софистику.

³⁹ Р. Белоти, *Полни животи*, у: П. Сингер (ур.), Увод у етику, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци 2004, 460.

сни пристанак (незрелост, морално оштећење, нељудско биће), уколико постоји изричита принуда (претња или изнуђивање), сила, или превара, манипулисање осећањима и сл. У најгорем случају, проституција је „злочин без жртве” (форма „спасоносног решења”) а у суштини, „слободни израз личности у шта се владе и религије не би требало да мешају”.⁴⁰ Уколико се проституција чини уз узајамну сагласност, самим тим је активност која означава изражавање власништва личности над својим телом (марксистичка критика), важи максима по којој она може располагати до момента када дође до колизија са правима других. У том смислу проституција је „слободна размена” (*trade*), добровољна трговина добрима и размена услуга. Концепт власништва над самим собом може се до краја овде применити, пошто човек не може нудити или изнајмљивати ништа што није његово. Особе имају право да понуде свој рад мимо било каквог мешања државе или организоване религије, а свако мешање је насиље над људским правима.⁴¹

Схватање проституције као „злочина без жртве” такође је једно од „спасоносних решења”. Оно почива на уверењу да проституција није злочин уопште, јер нико не трпи последице одређеног дела. У складу с тим уверењем, легализација проституције омогућиће укидање црног тржишта, чиме ће бити унапређена заштита сексуалних радника и њихова заштита од злостављања и злоупотреба, а промовисаће се здравије и квалитетније услуге. Истовремено, сексуални радници искористиће све расположиве механизме за репрезентацију и промоцију властитих интереса. Тиме ће, бар већим делом, и трговина робљем бити онемогућена. Трговина људима је најгори доказ како криминалне организације имају користи. На крају, само позивање владе да интервенише у сферу слободне размене и сексуалности представља друштвено опасан и неморалан чин, јер поткопава самостално доношења судова о добру и злу.⁴² Легализација проституције, према либертаријанском становишту не само да је „спасоносно решење” него и више тога, залог слободе и могућности самосталног суђења о добру и злу, а све то на основу поседовања свога тела као робе. Проститутка не само да постаје слободан предузетник него легализација проституције штити друштво од криминала (мреже сводника, власника јавних кућа, трговину робљем) а истовремено блудницу чини делом друштва. Међутим, из марксистичке перспективе, основа аргумента је на климавим ногама и то

⁴⁰ *Libertarian Views on Prostitution*, <http://www.afipa.net/prostitution/libertarian-views-on-prostitution/>. Реч је о очигледно пропагандном сајту који изражава либертаријанско „вјерују”.

⁴¹ *Ibid.*

⁴² Исто, <http://www.afipa.net/prostitution/libertarian-views-on-prostitution/>

се може демонстрирати на основу модификованог примера који је требало да оснажи либертаријанску аргументацију:

М је сиромашна становница неке од земаља рубног подручја европског континента. Она чини бројне покушаје да дође до средстава за живот, али неуспешно. Коначно, дознаје за склоност богатог становника једне развијене земље да потпуно сексуално задовољство постиже при чину дефлорације и за то је спреман да издвоји пристојну суму. Уговор води рачуна и о мање важним аспектима целе операције, нпр. трошак за приватну болничку собу, а елитни пластични хирург вратиће химен у претходно стање. Финализацијом уговора, М је за одређено време обезбедила своје старе и болесне родитеље, а козметичко-хируршка рестаурација вратила оштећени део тела у претходно стање.

Премда је овај замишљени уговор склопљен добровољно, уз пристанак урачунљивих особа и уз одсуство силе, чини се да је он морално сумњив, јер су искориштене тешке околности, несигурност и очај, као и очигледно економски безизлазна ситуација. Међутим, оно што је од тога значајније, обе стране су према телу поступиле као према роби која је подвргнута законима тржишта. Чак и ако су стварни телесни губитак као и претрпљена патња били занемарљиви, а добитак сходно уговору потпуно превагнуо над губитком, тешко да ћемо прихватити да у случају М није одлучила нека спољашња присила, нити да је тај пристанак заиста обеснажио штету, јер сматрамо да постоје и неке вредности које нису разменске, па из тих разлога ни уговори одговорних и урачунљивих страна нису самооправдавајући.

Марксистичка критика замишљеног уговора циља на чињеницу непостојања слободног простора, већ да је тај сусрет предестиниран друштвеним односима: „На основу робног промета, прва је претпоставка била да су се капиталиста и радник сусрели као слободна лица, као независни власници робе, онај као поседник новца и средстава за производњу, овај као поседник радне снаге. Али сад капитал купује малолетнике и полумалолетнике. Раније је радник продавао своју сопствену радну снагу, располажући њоме као лице формално слободно. Сада продаје жену и децу”.⁴³ Из тих разлога су под знаком питања сва она решења која се при легализацији позивају на слободу.

У САД је проституција легализована само у Невади, захваљујући златној грозници, авантуристичком духу и рударској економији, али и укореењеним либертаријанским вредностима.⁴⁴ Улична,

⁴³ К. Маркс, *Капитал*, прев. М. Пијаде, Београд 1979, 351.

⁴⁴ К. Hausbeck, B. Brents, *Nevada's Legal Brothels*, in: R. Weitzer (ed.), *Sex for sale: prostitution, pornography, and the sex industry*, New York 2000, 255.

борделска, сводничка проституција у потпуности је легализована само у Немачкој, Грчкој и Холандији, када су у питању европске земље. У Италији је легализована само улична, која је уосталом широко распрострањена, док је у Норвешкој и на Исланду легална продаја сексуалних услуга, али не и куповина. Законодавна решења разликују се од земље до земље. С озбиром на обим трговине људима и криминализованост делатности у земљама у којима је потпуно или делимично легализована, тешко је закључити да легализација смањује декриминализацију.

Помак у легализацији уличне проституције (Француска, Италија, Данска, Чешка, Естонија, Ирска, Луксембург, Монако, Португалија, Пољска) уз одбијање легализације сводничке и борделске проституције, тиче се управо либертаријанске концептуализације појединца као слободног самоподузетника и указује на значајну промену у природи владања, односно преласка из бордела на улицу: „Ова реконцептуализација појединца као ‘самопредузетника’ указује на значајну промену у природи владања: помак од релативне пасивности и ограђености дисциплиних режима (школа, фабрика, затвор), као и од биополитичког третмана популације (који врши држава благостања)”.⁴⁵ Владавина се сада спроводи из окружења у коме људи доносе своје аутономне одлуке. Као што појединци преузимају кредите и ризике банака, фирми и држава, тако у чину слободне купопродаје особа постаје слободан подузетник, одлучан да преузме ризик који прати чин трансакције, производећи слободу.

Док либертаријанци извор проблема виде у репресији државе и у вишку регулације, као и у неспремности да се доследно прихвати и спроведе принцип (само)власништва над робом (телом), становишта која потичу из марксистичке перспективе, у легализацији проституције виде средство за легализацију експлоатације, посредством подвостручавања идеолошке фигуре јавности. Као што се још са Солоновом реформом може уочити, подвостручење заједништва читује као идеолошки чин прихватања и уписивања закона у телу субјекта кроз практиковање радњи које се са становишта „здравог разума” могу оценити као уобичајене.

⁴⁵ С. Жижек, *И ојросиш нам дугове наше*, у: С. Хорват, С. Жижек, *Шта Европа жели?*, Београд 2014, 156.

Srđan Damnjanović

Danijela Kovačević

Faculty of Law for Business and Justice in Novi Sad

PHILEMON'S FRAGMENT AND THE LIBERTARIAN ARGUMENT

Summary

The contribution to the discussion on the legalisation of prostitution is based on a fragment from Philemon's comedy *Adelphoi* ("Brothers"), in which a speaker refers to Solon as a democratic legislator who has put brothels under the jurisdiction of the polis. By this, the brothel becomes part of the state ideological apparatus, whose function may be seen as accommodative inscription of ideology into the body of the subject by the means of law. Defined by the man's desire, the prostitute is on her way to become a commodity, and the man to become a citizen. Libertarian arguments have based their strength on the beneficial effect of legalisation, and, being contractually defined, they are trying to avoid undermining one another. Remaining rooted in the assertion that the participants possess the basic capabilities necessary for an autonomous choice, the libertarian standpoint is exposed to Marxist criticism, which sees no autonomy or freedom in the commodified relation, but only coercion and exploitation.

Key words: legalisation of prostitution, desire, use value, exchange value, commodity, Marxism, libertarianism, Draco, Solon, Philemon, Althusser, Marx.

Milena Polojac
Pravni fakultet
Univerzitet u Beogradu

LIBERUM CORPUS AESTIMATIONEM NON RECIPIT – ISTORIJAT I AKTUELNOST JEDNE PRAVNE REGULE*

APSTRAKT: Čuveni rimski pravnik Gaj je formulisao pravno pravilo *liberum corpus aestimationem non recipit* – telo slobodnog čoveka nije procenjivo (u novcu), koje se u Digestama pojavljuje na nekoliko mesta (D.9.1.3, D.9.3.7). Ono je, kao i ostale *regulae iuris*, proizašlo iz uopštavanja pojedinačnih slučajeva. Usledilo je kao odgovor na pitanje o tome da li telo slobodnog čoveka može biti predmet odštetnog zahteva. Jasna je njegova veza s robovlasništvom, jer se telo slobodnog čoveka suprotstavlja telu robova čija se vrednost svakako procenjuje u novcu kao bilo koja druga stvar. Ova regula, međutim, imala je važnu ulogu u oblikovanju pravila o građanskopravnoj odgovornosti za štetu i onda kada je antičko ropstvo prestalo da postoji. Pojedine faze u tom procesu počevši od glosatora, preko moralne teologije, škole prirodnog prava i nemačkog *usus modernus Pandectarum* prikazane su u ovom radu. Uticaj ovog pravila vidljiv je i u formulisanoj normi u građanskom zakonodavstvu, a naš Zakon o obligacionim odnosima u tome nije izuzetak (npr. čl. 193–195). Time se podvlači činjenica da je pravo kulturni fenomen. Takođe, ističe se važnost istorijskog nasleđa u stvaranju obrazaca razmišljanja, ponašanja i pravnih instituta.

KLJUČNE REČI: Gaj, *regula iuris*, *damnum*, telo slobodnog čoveka, Akvilijev zakon, glosatori, *Leonardus Lessius*, *Hugo Grotius*, *Samuel Pufendorf*, *Samuel Stryk*.

UVOD

Regulae iuris, opšte je poznato, predstavljaju dragoceno nasleđe antike u domenu prava. Njihovom pojavom pravo, pravna nauka i pravna

* Rad je saopšten na 9. međunarodnom skupu Društva za antičke studije Srbije 2015. godine.

kultura podignuti su na viši nivo. Za razliku od našeg današnjeg hijerarhijski postavljenog sistema pravila, *regulae iuris* ne postoje unapred, nego se izvode iz problema. Pravo se tako otkriva i stvara. Najbolje je topički karakter rimskih pravnih pravila objasnio poznoklasični pravnik Paulus: *Non ex regula ius sumatur, sed ex iure, quod est, regula fiat* (D.50.17.1). Ne izvodi se pravo iz pravila, nego pravilo nastaje iz prava kakvo ono jeste.

Pravno pravilo *liberum corpus nullam recipit aestimationem* odnosno *liberum corpus aestimationem non recipiat* – slobodno telo se ne procenjuje tj. telo slobodnog čoveka nije procenjivo u novcu – formulisao je pravnik Gaj i ono se odnosi na dva specifična slučaja ranjavanja slobodnog čoveka. Prvi je slučaj kada je četvoronožna životinja (*quadrupes*) ranila slobodnog čoveka¹:

D. 9.1.3 (*Gaius libro septimo ad edictum provinciale*): *Ex hac lege iam non dubitatur etiam liberarum personarum nomine agi posse, forte si patrem familias aut filium familias vulneraverit quadrupes: scilicet ut non deformitatis ratio habeatur, cum liberum corpus aestimationem non recipiat, sed impensarum in curationem factarum et operarum amissarum quasque amissurus quis esset inutilis factus.* (Prevod: Prema ovom zakonu /misli se na Zakon XII tablica/, sada se ne sumnja, moguće je tužiti i zbog slobodnih ljudi, na primer ako bi četvoronožna životinja ranila oca porodice /*pater familias*/ ili sina /*filius familias*/. Međutim, ne vodi se računa o deformacijama /tela/, **jer telo slobodnog čoveka nije podložno proceni**, nego /se vodi računa/ o troškovima učinjenim radi lečenja i o propuštenim poslovima /ranjenog čoveka/ kao i onima koji će biti propušteni zbog njegove onesposobljenosti.)

Drugi je slučaj kada je ranjavanje prouzrokovano izbacivanjem ili prosipanjem iz zgrade ili stana.² U oba slučaja Gaj govori o imovinsko-pravnim posledicama ranjavanja slobodnog čoveka.

D.9.3.7 (*Gaius libro sexto ad edictum provinciale*): *Cum liberi hominis corpus ex eo, quod deiectum effusumve quid erit, laesum fuerit, iudex computat mercedes medicis praestitas ceteraque impendia, quae*

¹ O tužbi (*actio de pauperie*) koja se u ovom slučaju primenjuje detaljno: Milena Polojac, *Actio de pauperie i odgovornost za štetu koju pričinji životinja* (doktorska disertacija), Beograd 1997; Milena Polojac, *Actio de pauperie and Liability for Damage Caused by Animals in Roman Law*, Belgrade 2003.

² U cilju zaštite građana i njihove sigurnosti na gradskim ulicama od nesavesnih stanara koji s prozora svojih stanova izbacuju predmete ili tečnost, i tako ugrožavaju imovinu i živote prolaznika, pretor je doneo edikt o čijem sadržaju doznajemo iz jednog Ulpijanovog fragmenta uvrštenog u Digesta (D.9.3.1 pr-1). O ediktu i tužbi Milena Polojac, „O dve vrste objektivne odgovornosti habitatora iz ugla pretorovog edikta *de his qui effuderint vel deiecerint* (Ulpijan, D.9.3.1.pr-1)“, *Perspektive implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije*, knjiga I, zbornik radova, priredio Stevan Lilić, Beograd 2011, 132–142; Milena Polojac, „O aktuelnosti jednog pretorovog edikta (edikt *de effusis vel deiectis*)“, *Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta* (urednici: Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović), Niš 2013, 617–626.

in curatione facta sunt, praeterea operarum, quibus caruit aut cariturus est ob id, quod inutilis factus est. Cicatricium autem aut deformitatis nulla fit aestimatio, quia liberum corpus nullam recipit aestimationem. (Prevod: Ako je telo slobodnog čoveka bilo povređeno zato što je nešto bačeno ili prosuto, sudija računa naknadu lekaru i ostale troškove koji su učinjeni radi lečenja, osim toga i rad koji nije mogao obaviti ili neće moći obaviti jer je bio onesposobljen. Ožiljci, međutim, ili deformitet nisu podložni proceni, jer telo slobodnog čoveka ne može biti predmet procene u novcu.)

Slična formulacija pojavljuje se i u Ulpijanovom tekstu u vezi s ubistvom slobodnog čoveka. Tekst se nalazi takođe u okviru titulusa *de effusis vel deiectis*:

D.9.3.1.5 (*Ulp. 23 ad edictum*): *Sed cum homo liber periit, damni aestimatio non fit in duplum, quia in homine libero nulla corporis aestimatio fieri potest, sed quinquaginta aureorum condemnatio fit.* (Prevod: Ali ako je ubijen slobodan čovek, procena štete ne može biti na dvostruku vrednost, **jer se telo slobodnog čoveka ne može procenjivati**, nego će presuda glasiti na pedeset zlatnika.)

AKVILIJEV ZAKON I RANJAVANJE SLOBODNIH LJUDI

U raspravi o ovom pravilu nezaobilazan je i čuveni Akvilijev zakon,³ mada se u komentarima rimskih jurisprudenata ovaj zakon regula ne spominje izričito. Akvilijev zakon o šteti (*Lex Aquilia de damno*) je sankcionisao oštećenje i uništenje stvari i nanošenje vlasniku imovinskog gubitka, štete (*damnum*). Najvažniji predmet zaštite su bili robovi, kao najvažnije stvari za Rimljane, ne i slobodni ljudi.⁴ Glavna tema ovog

³ Akvilijev zakon (*plebiscit*), donet verovatno 287. ili 286. g. pr. n. e. Ovo datiranje je široko prihvaćeno na osnovu jednog podatka iz Teofilove Parafraze Justinijanovih Institucija (*Institutionum graeca paraphrasis*) 4.3.15: *plebs enim romana, cum tempore dissensionis inter plebem et patres Aquilius hanc legem regaret, contenta fuit...* Ovim je ukazano na donošenje Akvilijevog zakona u vreme sukoba između patricija i plebejaca. Tekst je citiran u latinskom prevodu sa grčkog. Akvilijev zakon je ocenjen kao nesumnjivo najvažniji zakon rimskog privatnog prava posle Zakona XII tablica. Reinhard Zimmermann, *The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford University Press, New York 1996, 953. Smatra se, takođe, zakonom epohalnog značenja za pravnu istoriju. Obrad Stanojević, *Rimsko pravo (petnaesto izdanje)*, Beograd 2002, 317.

⁴ Tekst prvog i trećeg poglavlja zakona je približno doslovno citiran u fragmentima Justinijanovih Digesta (Gaj, D.9.2.2 pr-1, i Ulpijan, D.9.2.27.5), a jedina informacija o drugom poglavlju Zakona nalazi se u Gajevim Institucijama (3.215). Glava 1. *Si quis servum servamve alienamve quadrupedemve pecudem iniuria occiderit, quanti id in eo anno plurimi fuit, tantum aes ero dare damnas esto.* (Ko tuđeg roba ili tuđu robinju ili četvoronožnu stoku protivpravno ubije, neka bude osuđen da vlasniku plati najveću vrednost koju je ta stvar imala u toj godini.) Glava 3: *Ceterarum rerum <<praeter hominem et pecudem occisos>> si quis alteri damnum faxit, quod usserit fregerit ruperit iniuria, quanti ea res erit/fuit? in diebus XXX proximis, tantum aes ero dare damnas esto.* (Što se tiče ostalih stvari, osim ubijenog roba i stoke,

čuvenog zakona, a takođe i kasnijih komentara pravnika, bila je kako se procenjuje šteta nastala ubistvom ili ranjavanjem robova. Ovu raspravu i bogatu rimsku kazuistiku nije moguće preneti ni približno.⁵

Međutim, u kasnijim pravničkim komentarima postavilo se pitanje mogućnosti primene tužbe iz Akvilijevog zakona za slučaj nenamernog⁶ ranjavanja slobodnog čoveka. Da li se ranjavanje slobodnog čoveka može smatrati za *damnum*, imovinski gubitak za vlasnika u smislu Akvilijevog zakona?

Raspravu o ovoj temi nalazimo samo kod Ulpijana (D.9.2.7pr i D.9.2.13pr)⁷ iz čega se može zaključiti da je ona u kontekstu Akvilijevog zakona za rimske pravnike bila marginalna.

ko drugome nanese štetu tako što protivpravno zapali, polomi ili uništi (stvar), neka bude osuđen da vlasniku plati onoliko koliko će biti/je bila? vrednost te stvari u najbližih trideset dana.) Rezime glave 2: *Capite secundo <adversus> adstipulatorem, qui pecuniam in fraudem stipulatoris acceptam fecerit, quanti ea res est, tanti actio constituitur.* (Drugim je poglavljem protiv adstipulatora, koji je izvršio akceptilaciju radi izigravanja stipulatora, ustanovljena tužba na vrednost tog potraživanja.) Navedeno prema najčešće korišćenoj rekonstrukciji Bruns. Carl Georg Bruns, *Fontes iuris Romani antiqui*, I, Tübingen 1909, 45–46, n. 2.

⁵ Ovo važi takođe za ogromnu romanističku literaturu posvećenu Akvilijevom zakonu. O problemu akvilijanske štete i njenoj proceni u našoj literaturi Samir Aličić, *Klasično značenje reči damnum (šteta) u poglavlju Digesta Ad legem Aquiliam* (neobjavljena doktorska disertacija), Beograd 2010.

⁶ Namerno ranjavanje bilo je sankcionisano u okviru delikta *iniuria* još od Zakona XII tablica. U slučaju nenamernog ranjavanja slobodnog čoveka bilo je sporno da li se tužba zbog injurije mogla primeniti. Takođe, postojale su posebne tužbe koje su se mogle koristiti i za slučajeve ranjavanja slobodnog čoveka (*actio de effusis vel deiectis*, *actio de pauperie*, *actio de feris*). Za literaturu vid. fn. 1 i 2.

⁷ Ulpijan prenosi i stavove Julijana. D.9.2.5.3 (*Ulpianus 18 ad edictum*): *Si magister in disciplina vulneraverit servum vel occiderit, an Aquilia teneatur, quasi damnum iniuria dederit? Et Iulianus scribit Aquilia teneri eum, qui eluscaverat discipulum in disciplina: multo magis igitur in occiso idem erit dicendum. Proponitur autem apud eum species talis: sutor, inquit, puero discenti ingenuo filio familias, parum bene facienti quod demonstraverit, forma calcei cervicem percussit, ut oculus puero perfunderetur. Dicit igitur Iulianus iniuriarum quidem actionem non competere, quia non faciendae iniuriae causa percusserit, sed monendi et docendi causa: an ex locato, dubitat, quia levis dumtaxat castigatio concessa est docenti: sed lege Aquilia posse agi non dubito.* (Prevod: Ako učitelj za vreme podučavanja rani ili ubije roba, postavlja se pitanje da li on odgovara po Akvilijevom zakonu, kao da je protivpravno učinio štetu. Julijan piše da onaj ko učeniku izbije oko u toku podučavanja odgovara po Akvilijevom zakonu. To više treba reći ako dođe do ubistva. Kod njega je naveden sledeći primer: obučar je, kaže on, dečaka, učenika, slobodnog *filius familias*-a, koji je loše napravio ono što mu je pokazao, tako udario kalupom po glavi da je učeniku izbilo oko. Julijan kaže da tu ne dolazi u obzir primena *actio iniuriarum*, jer ga on nije udario u nameri da učini injuriju, nego da ga opomene i pouči; Julijan sumnja da bi mogla doći u obzir *actio locati*, jer je učitelju dozvoljen samo lakši oblik kažnjavanja. Ja uopšte ne sumnjam da se u ovom slučaju može voditi spor po osnovu Akvilijevog zakona.) Slučaj je interesantan iz više razloga, iako je izvesno da je, usled skraćivanja, izgubio na jasnoći. Naime, u prvom delu teksta se govori o ranjavanju roba, a u drugom se isti primer razmatra u pogledu ranjavanja *filius familias*-a. Ovde nema rasprave o proceni štete, pa time ni direktnog odgovora na pitanje šta će se procenjivati u slučaju povrede *filius familias*-a. O tekstu Fritz Pringsheim, "Die Verletzung Freier und die "lex Aquilia", *Studia et documenta historiae et iuris (SDHI)*, 28, 1962, 1–13; posebno Max Schubert, "Der Schlag des Schusters", *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung (ZSS)*, 92, 1975; U našoj literaturi Andreja Katančević, "Povreda tela i naknada štete u starom Rimu", *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, LX, 1/2012, 341 i dalje.

U tekstu iz Digesta (D.9.2.7pr) Ulpijan raspravlja o slučaju kada je slobodnom *filius familias*-u oštećeno oko:

D.9.2.7pr (*Ulpianus libro octavo decimo ad edictum*): *Qua actione patrem consecuturum ait, quod minus ex operis filii sui propter vitiatum oculum sit habiturus, et impendia, quae pro eius curatione fecerit.* (Prevod: Ovom tužbom otac će dobiti onoliko koliko bude imao manje od rada svog sina zbog uništenog oka, i troškove koje je imao za njegovo lečenje.)

Ovde se tekst završava, ali čitalac očekuje objašnjenje. U duhu našeg pravnog pravila objašnjenje bi glasilo: otac ne može tražiti vrednost uništenog oka, jer se telo slobodnog čoveka ne procenjuje u novcu.

U prethodnom slučaju govori se o ranjavanju slobodnog *filius familias*-a. Sada Ulpijan izlaže o ranjavanju slobodnog svojevlasnog lica:

D.9.2.13pr (*Ulp. libro octavo decimo ad edictum*): *Liber homo suo nomine utilem Aquiliae habet actionem: directam enim non habet, quoniam dominus membrorum suorum nemo videtur.* (Prevod: Slobodan čovek može koristiti *actio legis Aquiliae utilis* za povredu koja mu je nanesena: direktnu tužbu ne može koristiti, jer se niko ne može smatrati vlasnikom svoga tela (udova).)

Slobodnom čoveku *sui iuris* dopušteno je da podigne tužbu iz Akvilijevog zakona, ali ne direktnu, nego *actio utilis* iz razloga korisnosti. Razlog je taj što se niko ne može smatrati vlasnikom svoga tela (*dominus membrorum suorum nemo videtur*).⁸ Glavna prepreka bila je reč *erūs* u Akvilijevom zakonu koja je ukazivala na to da tužbu može podići samo vlasnik. Da li je *pater familias* vlasnik svoga sina? Da li je slobodan čovek vlasnik svoga tela? Za pretklasične pravnike ovo je bila nepremostiva prepreka koja je kasnije otklonjena uvođenjem *actio utilis*.

Ulpijan ne govori ništa o eventualnom tužbenom zahtevu ranjenog slobodnog čoveka, ali se može zaključiti na osnovu analogije s prethodnim slučajem ranjavanja *filius*-a da je reč takođe o troškovima lečenja i izgubljene zarade.

GLOSATORI I GLOSA *GLORIAE CAUSA*

Tema koja je u okviru Akvilijevog zakona bila sporedna postaće glavna tema rasprave, počevši od glosatora.

⁸ Robert Feenstra, „L'application de la loi Aquilia en cas d'homicide d'un homme libre, de l'époque classique à celle de Justinien“, *Mélanges Felix Wubbe*, Fribourg 1993, 144; Roland Wittmann, *Die Körperverletzung an Freien im klassischen römischen Recht*, München 1972 (= Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte, 63) naročito 98 i dalje. O ovome vid. takođe Ulrich von Lübtow, *Untersuchungen zur lex Aquilia de damno iniuria dato*, Duncker & Humblot, Berlin 1971, 116 i dalje; Herbert Hausmaninger, *Das Schadenersatzrecht der lex Aquilia*, vierte, durchgesehene und ergänzte Auflage, Wien 1990, 33.

Akurzije komentariše jedan Ulpijanov tekst u kojem on raspravlja o mogućnosti primene akvilijanske tužbe kada je došlo do ubistva slobodnog čoveka u javnoj borbi, takmičenju (u rvanju, boksu ili pankracijumu). Ova glosa poznata je kao *Gloriae causa* (na Zakon *Qua actione* § *Si quis in colluctatione*, prema početnim rečima Ulpijanovog fragmenta iz Digesta D.9.2.7.4).⁹

...*Item si in publico certamine aliquo libero occiso cessat Aquilia, ut hic dicit, an si alibi occidatur vel vulneretur, habet locum pro libero homine? Bul. Quod non: et pro eo infra, eodem, l. Huic, § si. (D.9.2.15.1) et infra, de edil. edic., l. Qua vulgo (D.21.1.42), quibus dicitur non fieri hominis liberi mortui estimationem, secundum R. et Az. dicit quod habet locum etiam libero homine mortuo et vulnerato utilis Aquilia, ut infra, eodem, l. Liber homo, in princi (D.9.2.13pr.). Et hic sumitur argumentum a contrario sensu. Et supra, titulo I, l. Ex hac (D.9.1.3). Et quod in legibus a Bul. inductis dicitur, intelligas pro estimatione ipsius corporis liberi hominis, pro qua non agitur lege Aquilia, sed ad cetera damna sic.*

Prevod: Međutim, ako u javnoj borbi neko slobodan bude ubijen, Akvilijev zakon se ne primenjuje, ali se ovo kaže, da li se (zakon) primenjuje u slučaju kada slobodan čovek bude ubijen ili ranjen na drugom mestu (a ne u javnoj borbi)? Bulgar kaže da se ne primenjuje: i za to daje ove (argumente), zakon *Huic*, paragraf *si* (D.9.2.15.1), i zatim (se poziva na) komentar edikta kurulskih edila, zakon *Qua vulgo* (D.21.1.42), u kojem se kaže da se ne može vršiti procena slobodnih ljudi koji su umrli, prema Rofredusu i Aconu kaže se da se primenjuje *actio legis Aquiliae utilis* tj. akvilijanska tužba iz razloga korisnosti i u slučaju mrtvog i ranjenog slobodnog čoveka, s argumentima dole navedenim, zakon *Liber homo*, u uvodnom paragrafu (D.9.2.13pr.). I ovde se primenjuje argument u suprotnom smislu. I gore, prvi titulus (devete knjige, zakon *Ex hac* (D.9.1.3). I kao što se kaže u zakonima koje je izneo Bulgar, za procenu samog tela slobodnog čoveka, za koju se ne može tužiti na osnovu Akvilijevog zakona, ali možeš tražiti ostalu štetu.

⁹ D.9.2.7.4. *Si quis in colluctatione vel in pancratio, vel pugiles dum inter se exercentur alius alium occiderit, si quidem in publico certamine alius alium occiderit, cessat Aquilia, quia gloriae causa et virtutis, non iniuriae gratia videtur damnum datum. Hoc autem in servo non procedit, quoniam ingenui solent certare: in filio familias vulnerato procedit. Plane si cedentem vulneraverit, erit Aquiliae locus, aut si non in certamine servum occidit, nisi si domino committente hoc factum sit: tunc enim Aquilia cessat.* (Prevod: Ako neko u rvanju ili u pankracijumu, ili boksu, u međusobnoj borbi jedan drugoga ubije, ako je jedan drugoga ubio u javnoj borbi, ne primenjuje se Akvilijev zakon, jer se smatra da je šteta pričinjena zbog slave i junaštva, a ne protivpravno. To se, međutim, ne odnosi na roba, jer se u slobodi rođeni mogu takmičiti. Ali se primenjuje u slučaju da je povređen *filius familias*. Jasno je, ako bi ranio onog koji se povlači, ima mesta primeni Akvilijevog zakona.)

Svoj komentar Akurzije počinje pitanjem da li se može koristiti Akvilijev zakon u slučaju smrti slobodnog čoveka kada je do toga došlo na drugom mestu i u drugim okolnostima, a ne u takmičenju i zbog slave – *argumentum a contrario sensu*. Onda nas obaveštava o tome da o ovom pitanju postoje suprotstavljena mišljenja. Mišljenje jednog od četvorice doktora, Bulgara, negativno je.¹⁰ Akurzije nas izveštava, međutim, da je postojalo i suprotno mišljenje koje su zastupali R. tj. Rofredus ili Rogerius? i Az. tj. Aco. On su smatrali da se Akvilijev zakon može primeniti u slučaju ubistva slobodnog čoveka i pozivaju se na tekst D.9.2.13pr i D.9.1.3: telo slobodnog čoveka ne može biti podvrgnuto proceni u novcu, ali se mogu tražiti ostali troškovi lečenja i izgubljene zarade. Moguće je primeniti *actio legis Aquiliae utilis*, mišljenje je glosatora Aca.¹¹ Tako je akvilijanska tužba, koja je u srednjem veku počinjala da dobija status opšte tužbe za naknadu štete, proširena i na slučajeve ubistva slobodnog čoveka.¹²

LEONARDUS LESSIUS I MORALNA TEOLOGIJA

Moralni teolozi iz Salamanke u čuvenoj školi prirodnog prava razvili su učenje o restituciji razrađujući učenja Tome Akvinskog.¹³ *Leonardus Lessius* (1554–1623) je bio flamanski moralni teolog iz Antverpena, pripadnik katoličkog reda jezuita i profesor teologije na Univerzitetu u Luvenu (današnja Belgija). Sva svoja znanja sintetizovao je u svom najpoznatijem delu *De iustitia et iure* koje je objavio 1605. godine.¹⁴

¹⁰ Bulgar je bio jedan od četvorice doktora (*quattuor doctores*) druge generacije glosatora (posle Irnerija). Nazvan je *os aureum*, zlatna usta, što odgovara grčkoj reči Hrisostom tj. Zlatousti. Tako su ga zvali Placentin, Aco, Hugolinus i Odofredus. Nepoznati su godina i mesto njegovog rođenja (verovatno početak 12. veka u Bolonji). Pisao je precizno i jasno. Čvrsto se držao izvora i bio sklon strogom, uskom tumačenju pravnih tekstova. Hermann Lange, *Römisches Recht im Mittelalter I (Die Glossatoren)*, München 1997, § 16, 162–170.

¹¹ Aco (Azo) je glosator mlade generacije. Rođen je u Bolonji, gde je i studirao, a njegov učitelj je bio *Johannes Bassianus*. Bio je ne samo odličan profesor i pisac pravne literature nego i praktičar. Njegovo delo *Summa Codicis*, pored Akurzijeve Glose i Bartolovih komentara, najuticajnija je i najčešće korišćena literatura *ius commune* srednjeg veka. Odatle i izreka „Chi non ha Azzo, non vada a Palazzo“. H. Lange (1997), § 30, 255–271.

¹² Detaljno, Robert Feenstra, „L'actio legis Aquiliae utilis en cas d'homicide chez les glossateurs“, *Maior viginti quinque annis. Essays in commemoration of the sixth lustrum of the Institute for legal history of the University of Utrecht* (ed. J. E. Spruit), Assen 1979, 45–65.

¹³ Osnivač španske škole prirodnog prava je bio *Francisco de Vitoria* (1492–1546). Studirao je teologiju u Parizu, gde se susreo sa delom Tome Akvinskog *Summa Theologiae* i njegovim sistemom prirodnog prava. Pridružili su mu se u školi prirodnog prava u Salamanci *Domingo de Soto* (ca 1494–1546), *Martín de Azpilcueta* ili doktor *Navarrus* (1492–1586), *Luis de Molina* (1535–1600), *Gabriel Vázquez* (1549–1604), *Diego de Covarruvias y Leyva* (1512–1577), *Francisco Suárez* (1548–1617). Jan Hallabeek, (met medewerking van Harry Dandorp en Hyllkje de Jong), *Lijfende Goedt (De juridische bescherming van de menselijke persoonendiens vermogen een schets van de westerse rechtsgeschiedenis)*, VU University Press, Amsterdam 2014, 138.

¹⁴ *De iustitia et iure ceterisque Virtutibus Cardinalibus, Libri Quatuor, Ad 2.2. D. Thomae a quaest. 47. usque ad q. 171. Auctore, Leonardo Lessio e Societate Iesu. S. Th. In Academia*

Učenje o restituciji i satisfakciji bilo je odgovor moralnih teologa na dileme oko odnosa privatne kazne i kompenzacije za štetu koja korene vuče iz rimskog prava. Ova razlika u rimskom pravu, naime, nikada nije bila jasna, u stvari nije ni postojala kad je reč o deliktima, a posebno u slučaju primene Akvilijevog zakona, gde je *aestimatio damni* istovremeno smatrana za kaznu (*poena*). Crkva je imala negativan stav prema privatnoj kazni.¹⁵ Ipak, crkva nije mogla da ukine privatnu kaznu, ali je uspela u tome da promeni karakter kompozicije i da je pretvori u kompenzaciju.¹⁶ Restitucija je spoljni vid komutativne pravde (*restitutionem esse opus externum iustitiae commutativae*)¹⁷ i predstavlja jednakost između datog i primljenog, između štete i kompenzacije i ponovo uspostavlja narušenu pravdu. Restitucija je moralna, a ne pravna obaveza koja dovodi do oprosta greha i spasenja duše na tzv. sudu savesti ili internom sudu (*forum conscientiae, forum internum*) čije je „sedište“ ispovedaonica.¹⁸

Ubistvo i ranjavanje slobodnog čoveka zaslužuju kaznu, najčešće onu najtežu (*poena talionis*). Ali da li ubica i osakatitelj duguju i po osnovu restitucije?

Etsi pro vita servi, vel animalis necessario restitutio pecuniaria sit facienda; tamen pro vita, membro, vel cicatrice hominis liberi, nihil in conscientia necessario debetur. Quia vita servi & animalis pretio aestimantur, quod ad aequalitatem rependi potest: unde pro horum vita tantum soluendum, quanti plurimi vendi poterant: pro mutilatione & cicatrice, quanti pluris venderentur, si illaesa fuissent. (Prevod: I ako za život roba ili životinje treba da se izvrši nužna restitucija u novcu, za život, telo ili ožiljke slobodnog čoveka, međutim, ništa se nužno ne duguje na sudu savesti /conscientia/. Jer se život roba i životinje procenjuje u novcu, koji može dovesti do uspostave pravičnosti, jer se za ovaj život plaća onoliko za koliko se najviše mogao prodati: za osakaćenje i ožiljke, za koliko se najviše mogao prodati da je bio neozleđen).¹⁹

Ratio est, quia haec damna nullo pretio sunt aestimabilia; sunt enim in bonis, quae supremum locum inter bona humana tenet; nec quidquam

Louaniensi Professore. Editio quarta, auctor et castigatior. Antverpiae, M.DC.XVII. (1617). Ad 2.2. D. Thomae a quaest. 47. usque ad q. 171. Delo je u osnovi sistematska rasprava o najvažnijim moralnim i pravnim pitanjima, pri čemu je autor na svoj način sintetizovao religiju i pravo. Delo predstavlja neku vrstu osvrta i komenatara na pitanja kojima se bavio Toma Akvinski, što je označeno i u podnaslovu dela.

¹⁵ Hermann Lange, *Schadenersatz und Privatstrafe in der mittelalterlichen Rechtstheorie* (= *Forschungen zur neueren Privatrechtsgeschichte*, 2), Münster–Köln 1955, 130.

¹⁶ Robert Feenstra, „Historical Development of Delictual Liability for Killing and for the Infliction of Bodily Harm“, *Acta Juridica* 227, 1972, 223.

¹⁷ *De iustitia et iure, lib. 2. cap.7. dubit. 4. num. 16.*

¹⁸ Gero Dolezalek, „Moral Theologians' Doctrine of Restitution and Its Juridification in the Sixteenth and Seventeenth Centuries“, *Acta Juridica/Unjustified Enrichment*, 1992, 104–114.

¹⁹ *De iustitia et iure, lib.2. cap.9. dubit. 23. num. 141–142.*

est in hominum potestate, quod his censeatur aequiualens: unde per pecuniam non potest fieri compensatio. Itaque pro his satis est poenitentia coram Deo, cum petitione veniae pro iniuria illata, quando scitur auctor. (Prevod: Objašnjenje je, ove štete nisu procenjive u novcu; one se sastoje u /povredi/ dobara koje imaju najviše mesto među ljudskim dobrima; i stoga nije u ljudskoj moći da se utvrdi ekvivalent; tako nije moguće da se ustanovi novčana kompenzacija. I stoga je za njega dovoljno pokajanje pred Bogom, uz molbu za oprost zbog nanetog gubitka, kada se zna počinitelj.)

Moguće je, međutim, da se duguje iz sažaljenja neka novčana satisfakcija, ako su naslednici siromašni. Satisfakcija za ubistvo, osim saučešća i zahteva za opraštanje, može se sastojati i u molitvama za dušu ubijenog kao i u službi koja bi bila posvećena ubijenom.

Ubica, osakatitelj i njegovi naslednici nadoknađuju troškove lečenja i izgubljene zarade (kako je formulisano u fragmentima D.9.1.3 u vezi sa *actio de pauperie* i u D.9.3.7, *actio de effussis vel deiectis*). Kad je reč o troškovima sahrane, *Lessius* smatra da se oni ne nadoknađuju s obrazloženjem da su troškovi sahrane u svakom slučaju neizbežni i prilikom prirodne smrti. Troškovi sahrane zato nisu šteta (*damnum emergens*), ali činjenica da je došlo do prerane smrti može uticati na obračunavanje izgubljene zarade koju je ubijeni mogao da stekne koju *Lessius* tumači kao izgubljenu dobit – *lucrum cessans*.²⁰ Jedino u slučaju kada bi neko bio ubijen izvan zemlje gde su veći troškovi sahrane nego kod kuće, moguće je troškove sahrane smatrati stvarnom štetom (*damnum emergens*) i zahtevati restituciju. Restitucija se duguje roditeljima, deci i ženi, ali ne i onima koje je ubijeni dobrovoljno izdržavao, kao ni poveriocima ubijenog, stav je Leonarda Lesija.

HUGO GROTIUS

Grocije²¹ je u čuvenoj knjizi *De iure belli ac pacis*²² objavljenoj 1625. godine postavio temelje svog sistema prirodnog prava s jakim

²⁰ *De iustitia et iure; lib. 2. cap. 9. dubit. 24. num. 147.*

²¹ Hugo Grocij (hol. Huig de Groot ili Hugo de Groot, lat. Hugo Grotius, 1583–1645) po mnogo čemu zauzima posebno mesto među pravnicima. Iako nije bio samo i pre svega pravnik, nego i filozof, teolog, istoriograf, književnik, diplomata, on je verovatno najpoznatije pravničko ime uopšte, a svakako je najznačajniji holandski pravnik svih vremena. Na području prava pripisuju mu se velike zaslugе: da je preteča ili osnivač moderne škole prirodnog prava, zatim da je utemeljio međunarodno javno pravo. U privatnom pravu njegove zaslugе su na području svojine, ugovornog prava i braka. Takođe se smatra da je prvi formulisao generalno pravilo deliktne odgovornosti za štetu.

²² Hugo Grocius, *De Jure Belli ac Pacis Libri Tres, in quibus Jus Naturae & Gentium item Juris Publici praecipua explicatur, Editio Nova cum Annotatis Auctoris*, The Classics of International Law ed. by James Brown Scott, Volume one, Reproduction of the Edition of 1646, Carnegie Institution of Washington, 1913.

osloncem na rimsko pravo. Glavu sedamnaestu druge knjige ovog dela naslovio je *De damno per iniuriam dato et obligatione quae inde oritur*. Naslov glave očigledno i nesumnjivo asocira na delikt rimskog prava *damnum iniuria datum* iz Akvilijevog zakona i pripadajuću tužbu *actio damni iniurae legis Aquiliae*.²³ Ovde je definisao privatni delikt (*maleficium*) i generalno pravilo deliktne odgovornosti za štetu,²⁴ a takođe i štetu (*damnum*).²⁵

Ovo je čuvena Grocijeva odredba o naknadi štete u slučaju ubistva:

Homicida iniustus tenetur solvere impensas si quae factae sunt in medicos, et iis quos occisus alere ex officio solebat, puta parentibus, uxoribus, liberis, dare tantu, quantum illa spes alimentorum, ratione habita aetatis occis, valebat. Vitae autem in libero homine aestimatio non fit; secus in servo qui vendi potuit. (Prevod: Protivpravni ubica je dužan da plati troškove za lečenje, takođe i onima kojima je ubijeni mogao davati po službenoj dužnosti alimentaciju, kao na primer roditeljima,

²³ Milena Polojac, „Škola prirodnog prava, Hugo Grocije i Akvilijev zakon – De iure belli ac pacis 2.17“, *Perspektive implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije*, Zbornik radova, knjiga III, (priredio prof. dr Stevan Lilić, Beograd), 2013, 143–153.

²⁴ 2.17.1: *Maleficium hic appellamus culpam omnem, sive in faciendo, sive in non faciendo, pugnans cum eo quod aut homines comuniter, aut pro ratione certae qualitatis facere debent. Ex tali culpa obligatio naturaliter oritur si damnum datum est, nempe ut id resarciatur.* (Prevod: Gore smo rekli da ono što nam se dužuje ima tri izvora, sporazum (*pactio*), nedozvoljeno delo (*maleficium*) i zakon (*lex*). Nedozvoljenim delom (*maleficium*) nazivamo ovde svaku krivicu (*omnis culpa*) bilo u činjenju ili u nečinjenju, u suprotnosti s onim što ljudi treba da rade uobičajeno ili zbog određenog razloga. Iz takve krivice izrasta obaveza da ukoliko je naneta šteta treba, da bude nadoknađena (*ut resarciatur*).)

²⁵ 2.17.2: *Damnum forte a demendo dictum, est το ἐλάττων, cum quis minus habet suo, sive illud suum ipsi competit ex mera natura, sive accedente facto humano, puta dominio, aut pacto, sive ex lege. Natura homini suum est vita, non quidem ad perdendum, sed ad custodiendum, corpus, membra, fama, honor, actiones proprie.* (Prevod: *Damnum* /šteta/, reč koja možda potiče od *demendo* /odneto/, isto je što i „to elatton“, što znači da neko ima manje nego što mu pripada. Ono što je njegovo pripada mu ili po samoj prirodi ili na osnovu ljudske činjenice /*facto humano*/ kao što je na primer svojina, ili na osnovu sporazuma ili zakona. Po prirodi čoveku pripada život, ne da ga izgubi nego da ga čuva, zatim telo, udovi, ugled, čast, sloboda.) *Damnum* nije samo umanjjenje imovine nego i gubitak svega drugoga što čoveku pripada, a to su život, telo, udovi, ugled, čast i sloboda. Lista dobara koja predstavljaju zaštitni objekt Grocijevog *maleficijuma* revolucionarno su šira i kvalitativno nova u odnosu na Akvilijev zakon. Grocije tek uzgred spominje vlasništvo, što je isključivi predmet zaštite Akvilijevog zakona, a na prvo mesto stavlja „stvari“ koje predstavljaju lična dobra pojedinca po prirodnom pravu: život, a zatim telo, udove, ugled, čast i slobodu (*vita, corpus, membra, fama, honor, actiones propriae*). Ovu listu dobara koja čoveku pripadaju prvi je ustanovio francuski humanista Hugo Donellus. Ovo suštinsko proširenje zaštitnog objekta bio je verovatno najvažniji razlog zbog koga je Grocije zaobišao izričito pominjanje Akvilijevog zakona, jer se zaštita ličnih dobara teško mogla podvesti pod okvir ovog zakona. Dobra koja se tiču ličnosti: život, telo, udovi, ugled, čast i sloboda, stavljena su na višu ravan u odnosu na vlasništvo. Ona pripadaju čoveku po prirodi (*natura homini suum est*) dok mu vlasništvo pripada *facto humano*. Grocije je smatrao da su prava u vezi s ličnošću nastala pre vlasništva. Robert Feenstra „Grotius’ doctrine of liability for negligence: its origin and its influence in Civil Law countries until modern codifications“, *Negligence, The Comparative Legal History of the Law of Torts*, edited by Eltjo J. H. Schrage, Berlin 2001, 129 i dalje.

ženi, deci, treba da dâ toliko koliko se proceni da bi mogli biti izdržavani s obzirom na dob ubijenog. **Život slobodnog čoveka**, međutim, **ne može biti procenjen u novcu**, kao što to može biti u slučaju roba koji se prodaje.)²⁶

Kad je reč o ranjavanju, Grocije kaže sledeće: *Qui mutilavit, similiter tenebitur ad impensas & ad aestimationem ejus quod jam, qui mutilatus est, minus poterit lucrari. Sed sicut ibi vitae, ita & hic cicatricis in libero homine aestimatio non fit. De conjectione in carcerem idem dicendum.* (Prevod: onaj ko je ranio, slično je odgovoran za troškove i procenu onoga što onaj koji je ranjen neće biti više u stanju da zaradi. **Ali što se tiče života, on kao i ožiljci, ne mogu se procenjivati kod slobodnog čoveka.** Isto se može reći za bacanje u zatvor (slobodnog čoveka).)²⁷

Neizostavna paralela između procene života roba i procene slobodnog čoveka našla je mesto i kod Grocija. U vezi sa smrću slobodnog čoveka u okviru *ius commune*, vodila se rasprava o tome šta je to što mogu tražiti naslednici ili rođaci ubijenog. O ovom pitanju, kao što smo videli, diskutovali su na svoj način i moralni teolozi. To su troškovi lekara i lečenja, zatim diskutovalo se da li se mogu tražiti troškovi za sahranu. Ipak, najvažnija tema je bila da li žena i deca umrlog mogu tražiti kompenzaciju za gubitak izdržavanja od strane glave porodice.²⁸ U ovom tekstu ima elemenata rimskog prava (troškovi lečenja kao i pravilo da život slobodnog čoveka ne može biti procenjen u novcu). Međutim, deo koji se odnosi na troškove izdržavanja članova porodice nije rimski i ne može se dovesti u vezu s Akvilijevim zakonom.²⁹ Iako pored troškova lečenja Grocije uvodi alimentaciju (koja nije rimskog porekla, granicu ovoj raspravi i dalje određuje čuveno pravilo: *vitae autem in libero homine aestimatio non fit*. Isto se odnosi i na ožiljke: *hic cicatricis in libero homine aestimatio non fit*.

SAMUEL PUFENDORF

Paragraf sedmi čuvenog dela *De iure naturae et gentium* (3.1.7)³⁰ govori o naknadi štete na primeru ubistva (*De reparatione exemplum in homicida*):³¹

²⁶ *De iure belli ac pacis*, 2.17.13.

²⁷ *De iure belli ac pacis*, 2.17.14.

²⁸ Horst Kaufmann, *Rezeption und Usus Modernus der action legis Aquiliae*, Forschungen zur neueren Privatrechtsheschichte, 5, Köln–Graz, 1958, 34 i sl.

²⁹ Robert Feenstra (2001), 145.

³⁰ Samuel Pufendorf, *Samuelis Puffendorffii De iure naturae et gentium libri octo*, vol. 1, Oxford, London 1934, the photographic reproduction of the edition of 1688.

³¹ Pufendorf (1632–1694) se u velikoj meri oslanja na Grocija. Kad je reč o pravu delikata, ponekad doslovno preuzima Grocijeve formulacije. Međutim, za razliku od Grocija, kao pripadnik

Homicida injustus tenetur solvere impensas, si quae factae sunt in medicos; & iis, quos occisus alere ex officio, obligationis perfectae vim habente, solebat, puta parentibus, uxori, liberis, (non si quos ex misericordia alebat, egenis) tantum dare, quantum valebat illa spes alimentorum habita ratione non tantum facultatum occisi, sed & aetatis tam hujus quam alumnorum. Modum computandi alimenta docet l. 68. D. ad L. Falcidiam. (Prevod: Protivpravni ubica obavezuje se na plaćanje troškova, ako su plaćeni lekaru; i plaćaju se onima koje je ubijeni izdržavao po službenoj dužnosti, snagom perfektne obligacije, na primer roditeljima, ženi, deci (ne i onima koje je izdržavao u nevolji) i to onoliko koliko su se nadali da će imati izdržavanje ne samo prema mogućnostima ubijenog nego i prema njegovoj dobi kao i (dobi) izdržavanih. Način obračuna alimentacije uče pravila iz Falcidijevog zakona.)

Kad je reč o proceni štete za slučaj ubistva slobodnog čoveka, Pufendorf kaže:

Caeterum liberi hominis vita aestimationem non habet; & si haberet; non est, cui illa exsolvi posit. Nam ad propinquos ejus vita non pertinet, sed interest tantum ipsorum, ut iste vivat; adeoque eo quod interest praestito, aestimationem vitae postulare hi nequeunt. (Prevod: **Uostalom, život slobodnog čoveka nema novčanu vrednost** i kad bi ga imao, nema onoga kome bi ona mogla biti plaćena. Jer njegov život ne pripada najbližem od srodnika, nego je samo njihov interes da dotični živi. Zato oni ne mogu zahtevati procenu vrednosti života, i pored toga što imaju ovakav interes (tj. da lice koje ih izdržava živi).)

Robovi, međutim, pripadaju u celosti svojem gospodaru (*cum totus sit domini*) i spadaju u stvari u prometu (*rerum in commercium veniat*), koje imaju svoju cenu i kada umru, postoji titular koji će tražiti tu vrednost po vlastitom pravu.

U paragrafu osmom govori o naknadi štete u slučaju ranjavanja, sakaćenja (*in eo qui mutilavit*):

Qui mutilavit, similiter tenebitur ad impensas in vulnus curandum factas, & ad aestimationem ejus, quod jam, qui mutilatus est, minus lucrari potest. (Prevod: Onaj ko je /drugoga/ osakatio, slično je odgovoran za troškove plaćene za lečenje rane i za procenu onog /iznosa/ što sada osakaćeni /ranjeni/ može manje zaraditi /u odnosu na zaradu koju je sticao kao zdrav/.)³²

druge generacije teoretičara prirodnog prava, on je uspeo da pravo oslobodi uticaja moralne teologije i da izgradi nezavisnu društvenu etiku oslobođenu hrišćanskih verovanja. Izgradio je sistem zasnovan na mešavini racionalne, logičke dedukcije i empirijske opservacije. Franz Wieacker, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, Göttingen 1952; Franz Wieacker, *A History of Private Law in Europe* (na engleski preveo Tony Weir), New York 1995, repr. 2003, 244.

³² *De iure naturae et gentium*, 3.1.8.

Posebno se još osvrće na odredbe rimskog prava u kojima se izričito isključuje računanje novčane naknade na ime štete za ožiljke i unakaženje.³³ Pufendorf objašnjava da se ta odredba odnosi na slobodne ljude, ali ne i robove. Međutim, suprotno rimskom pravu, on smatra da je sasvim ispravno da se procenjuje vrednost ožiljaka i osakaćenja kad je reč o devici ili neudatoj ženi čija lepota lica predstavlja svojevrsan miraz, čime se povećavaju njeni izgledi za dobru udaju. (*Imo & recte aestimatur deformitas illata per vulnus faciei virginis, innuptaeque foeminae, cui saepe dotis instar est oris gratia.*) Stav Pufendorfa je u skladu sa tada već opšteprihvaćenim shvatanjem koje je vladalo širom Evrope, a pogotovo u Nemačkoj.

SAMUEL STRYK I *USUS MODERNUS PANDECTARUM*

Usus modernus pandectarum, pravac koji je dobio ime po istoimenoj knjizi Samjuela Štrika (1640–1710)³⁴, specifičan je amalgam pretežno rimskog ali i germanskog prava koje je prihvaćeno prilikom odlučivanja u konkretnoj stvari u višim sudovima toga vremena od kojih je najvažniji bio vrhovni carski sud – *Reichskammergericht*. To je neka vrsta sinteze pravne kulture i pravnog razvoja u Nemačkoj XVII veka. Iako je *ius commune* shvatano kao supsidijarni izvor prava, koje se primenjuje u nedostatku domaćeg prava, ipak je u stvarnosti ono potiskivalo domaće pravo na mnogim područjima u potpunosti ili mu je ostavljalo uzak prostor za primenu. Štrikovo delo predstavlja reprezenativan komentar Akvilijeovog zakona iz ugla pravne nauke tog vremena, daje sliku dokle su stavovi nauke i prakse došli u tom momentu u pogledu Akvilijeovog zakona, delikata i vanugovorne odgovornosti za štetu.

U osmom paragrafu Štrik najpre podseća na to da se u tekstovima klasičnih rimskih pravnika često raspravljalo o pitanju da li je rob ranjen ili ubijen, i ukoliko je ranjen, da li je smrtno ranjen ili ne. Rasprava se odnosi samo na robove koji su ranjeni ili ubijeni, čija se tela mogu procenjivati u novcu, ali ne i na slobodne ljude čija povreda nije regulisana nijednim poglavljem Akvilijeovog zakona (*Deinde pertinent illa tantum ad servos vulneratos vel occisos, quorum corpora certam recipiebant aestimationem; non ad homines liberos, quorum laesio ad neutrum caput L. Aquil. referebatur*).

³³ *Ubi observandum, quod cicatricum & deformitatis nulla aestimatio esse traditur, id ad liberos duntaxat homines reffingi debere. Nam cum luxuriosis Romanorum moribus formosa mancipia magni aestimarentur, pensatio utique locum habere poterat, si quis alicujus faciem per vulnera deformasset.*

³⁴ *Samuelis Strykii Specimen usus moderni Pandectarum*, (ad libros V. Priores) tom I, editio VIII revisa et emendata, Halae Magdeburgicae 1738.

Ali je iz razloga korisnosti dopušteno tužiti za naknadu štete na ime nadnica koje je slobodan čovek izgubio i/ili koje će izgubiti, kao i za troškove lekara. Poziva se na fragmente D.9.2.13pr, zatim na D.9.2.7 kao i na poslednji paragraf iz titulusa koji se odnosi na edikt o prostom i izbačenom. (*Sed utiliter tantum agebatur. L. 13. pr ff. h. t. ad refundendum damnum ob operas quibus caruit & cariturus est, ut & ad impendia medicorum L. 7. pr. h. t. & de l. ult. ff. de his qui effud.*) Deveti paragraf je logičan nastavak započete rasprave. Štrik raspravlja o ubistvu slobodnog čoveka na licu mesta:

*Sed quid si liber homo mox occisus, ita ut nec in medicos quicquam impendere necessum habuerit, nec operas quasdam neglexisse dici possit? Actionem L. Aquiliae utilem plane cessare existimat Bachov...cujus sententia plerisque dura videtur; Quid enim iniquius fingi poterat, quam e. g. Opficem uno ictu occisum esse, & viduae liberisque omne orbitatis subsidium denegare, cujus pater vel maritus secundum probabilem vitae humanae terminum, in L. Computationi 68. ff. ad L. Falcid. per plures adhuc annos vivere potuisset. Veriorem tamen Bachovii sententiam existimo, cum nihil decesserit potrimonio occisi, & ea propter haeredis conditio reddita non sit deterior: mors ipsa autem non naturalem sed saepius fatalem terminum habet. Moribus tamen receptum, ut sumptus in funus defuncti impendendos resstituat occisor, quod tamen magis in solatium heredum pauperum, quam ex juris necessitate fieri existimo. Quod enim de homine occiso actionem ex L. Aquil. locum habere dicitur, **hoc ad servos pertinet, qui aestimationem recipiunt, non ad liberos homines**: Nec ullibi ad funeris expensas jus nostrum adstringit culposum occisorem. Jure Saxonico res expedita est, ubi tali casu nulla actio civilis superest, nisi ad praestationem Werigeldi, quo soluto, non quidem a poena culpaе, bene tamen ab ulteriori actione civili liberatus est occisor.* (Prevod: Ali šta ako je slobodan čovek odmah (na mestu) ubijen, pa nije bilo potrebe za troškovima lekara niti se može govoriti o propuštenoj zaradi? Bahov je smatrao da nema mesta za *actio legis Aquiliae utilis*, a njegovo mišljenje većina smatra strogim. Šta se, međutim, može nepravilnije zamisliti nego na primer kada zanatlija jednim udarcem bude ubijen i njegova udovica i deca budu uskraćeni svih zemaljskih primanja, koja bi njihov otac i muž dobijao prema verovatnoj dužini ljudskog života, jer je mogao živeti još više godina (poziva se na titulus digesta o Falcidijevom zakonu, fragment tj. zakon koji počinje rečju *computationi*). Smatram ipak da je ispravnije mišljenje Bahova da se time imovina umrloga nije umanjila i samim tim se stanje naslednika nije pogoršalo. Sama smrt međutim nije prirodna, nego je češće kraj fatalan. Prema preuzetim običajima, međutim, smatra se da troškove sahrane snosi onaj koji je ubio, ali smatram da je to više saučešće u bolu naslednika nego što je to pravna obaveza. **Kada se naime kaže da se primenjuje tužba iz Akvi-**

lijevog zakona u slučaju ubistva čoveka, to se odnosi na robove, čija se vrednost procenjuje, a ne na slobodne ljude. Niti naše pravo ne prisiljava krivoga ubicu na troškove sahrane. Prema saksonskom pravu stvar je rešena tako da u ovakvom slučaju ne postoji civilna tužba, nego postoji obaveza da se plati fergeld, čijim izvršenjem se ubica oslobađa ne samo kazne za krivicu nego i od neke kasnije civilne tužbe.)³⁵

Ovaj tekst daje mnogo važnih podataka u vezi s primenom *actio legis Aquiliae* u slučaju ubistva. Vidljivo je i to da ima pravnih kontroverzi. Osnovno pitanje o kojem se u to vreme diskutovalo je da li udovica i deca imaju pravo na izdržavanje. Štrik se priklanja strožem stavu Baho-va i negira ovakvu mogućnost s obrazloženjem da imovina ubijenog tj. nasledstvo nije umanjeno. Plaćanje troškova sahrane od strane ubice više je stvar moralne dužnosti nego što je to pravna obaveza.³⁶ Pravi paralelu s pravom Saksonije i njihovom normom običajnog prava prema kojoj se u ovoj situaciji plaća fergeld. Ova zakonska kompozicija istovremeno koristi i civilnopravne zahteve za naknadu štete.

U sledećem paragrafu raspravlja o novčanom iznosu za pretrpljeni bol (*De pecunia doloris*):

De pecunia doloris §X: Hoc quoque ad usum fori pertinet, quod is, qui alterum vulneravit, non tantum ad impensas Medicorum, & mercedem operarum, quibus caruit & cariturus est, teneatur, sed simul in certam pecuniam pro pensando dolore zu einem gewissen Schmerzengelde condemnatur; (vid. Struv., Carpz.) de cujus justitia merito dubitari poterat. Certe doloris aestimationem per se nullam esse posse, unusquisque fatebitur? Cum enim vulnera ipsa aestimationem in libero homine non recipiant, nec dolor ex vulneribus ortus aestimari poterit. Unde errare indoctos Rabulas forenses, quando in libello actionis L. Aquiliae für empfangene Schmerzen und Schaden einen Ubtrag begehren. (Prevod: O novčanom iznosu za pretrpljeni bol. Sporno je da li pripada praksi suda da je onaj koji bi drugoga ranio dužan ne samo da plati troškove lekara i najamninu za rad kojih je lišen ili kojih će biti lišen u budućnosti, nego takođe i određeni novčani iznos za pretrpljene bolove koji pravedno zaslužuje. Da li bi neko tvrdio sa sigurnošću da procena bola sama za sebe nije moguća? Jer naime rane slobodnog čoveka ne mogu biti procenjene, niti bol koji proizlazi iz rana ne može biti procenjen. Stoga greše nestručni sudije, kada dopuštaju na sudu tužbu iz Akvilije-ovog zakona za pretrpljene bolove i štetu od njih.)³⁷

³⁵ *Usus modernus Pandectarum*, 9.2. § IX (*De homine in continenti occiso*).

³⁶ Oko pitanja da li udovica i deca ubijenog mogu tražiti naknadu štete, postoji živa diskusija i sukob mišljenja u literaturi. Oko troškova sahrane, Westenberg smatra da se troškovi mogu tražiti putem *actio legis Aquiliae in factum*. Samuel Coceji pravni osnov nalazi u nemačkom običajnom pravu. Detaljnije Kaufman, 43 i dalje.

³⁷ *Usus modernus Pandectarum*, 9.2. § X (*De pecunia doloris*).

Štrik ovde iznosi jedno sporno pitanje sudske prakse svoga vremena, a to je da li sudovi, osim nespornih troškova lečenja i izgubljene zarade, dosuđuju i novčani iznos za pretrpljene bolove tzv. Schmerzengeld. Štrik kritikuje sudije kao neznalice ukoliko oni takvu sumu dedeljuju uzimajući za pravni osnov Akvilijev zakon. Jer kao što ni rane, deformacije, ožiljci ne mogu biti predmet procene u novcu, tako po Akvilijevom zakonu ne može biti predmet procene ni duševni bol koji se trpi zbog tih rana. Ovde je vidljiv sukob između teorije i prakse u izvesnoj meri. Ipak, i sam Štrik po svemu sudeći podržava stav suda da se dodeljuje novčani iznos za pretrpljene bolove kao pravičan, putem analogije s članom 20 tada važećeg krivičnog zakonika po kojem se novčani iznos na ime satisfakcije može dosuditi licu koje je nepravilno pretrpelo torturu.

ZAKLJUČAK

Pravilo *liberum corpus aestimationem non recipit* kroz dugi niz vekova određivalo je granice raspravi o imovinskim posledicama ranjavanja i ubistva slobodnog čoveka. Ta rasprava je uvek podrazumevala razliku između tela slobodnih ljudi i tela robova.

Iako je podela na slobodne i robove odavno ukinuta, tragovi ove viševjekovne rasprave vidljivi su čak i danas u našem pozitivnom zakonodavstvu. Dovoljno je pogledati odredbe o naknadi štete u slučaju smrti i ranjavanja u našem Zakonu o obligacionim odnosima.³⁸ Uzmimo za primer član 195 stav 1 (Naknada štete u slučaju telesne povrede ili narušenja zdravlja): „Ko drugome nanese telesnu povredu ili mu naruši zdravlje, dužan je naknaditi mu troškove oko lečenja i druge potrebne troškove s tim u vezi, kao i zaradu izgubljenu zbog nesposobnosti za rad za vreme lečenja.“ Ovo kazuistički formulisano pravilo deluje nedorečeno. Čitalac

³⁸ Član 193 (Izgubljena zarada i troškovi lečenja i sahrane): (1) Ko prouzrokuje nečiju smrt dužan je naknaditi uobičajene troškove njegove sahrane. (2) On je dužan naknaditi i troškove njegovog lečenja od zadobijenih povreda i druge potrebne troškove u vezi sa lečenjem, kao i zaradu izgubljenu zbog nesposobnosti za rad.

Član 194 (Pravo lica koje je poginuli izdržavao): (1) Lice koje je poginulo izdržavao ili redovno pomagao, kao i ono koje je po zakonu imalo pravo zahtevati izdržavanje od poginulog, ima pravo na naknadu štete koju trpi gubitkom izdržavanja, odnosno pomaganja.

Član 195 (Naknada štete u slučaju telesne povrede ili narušenja zdravlja): (1) Ko drugome nanese telesnu povredu ili mu naruši zdravlje, dužan je naknaditi mu troškove oko lečenja i druge potrebne troškove s tim u vezi, kao i zaradu izgubljenu zbog nesposobnosti za rad za vreme lečenja.

Član 200 (1) Za pretrpljene fizičke bolove, za pretrpljene duševne bolove zbog umanjenja životne aktivnosti, naruženosti, povrede ugleda, časti, slobode ili prava ličnosti, smrti bliskog lica kao i za strah sud će, ako nađe da okolnosti slučaja, a naročito jačina bolova i straha i njihovo trajanje to opravdava, dosuditi pravičnu novčanu naknadu, nezavisno od naknade materijalne štete kao i u njenom odsustvu.

očekuje objašnjenje. Ono je, naravno, izostalo jer u suštini glasi: *liberum corpus aestimationem non recipit*.

Svakako nije reč o tome da je staro rimsko pravilo recipirano u naše pozitivno pravo, ali je sasvim izvesno da je duh ovog pravila i danas prisutan u pravilima o naknadi štete u slučaju ubistva i ranjavanja. Kad rimsko pravo postane uobičajen izvor iz koga se izvlače pravila, ta pravila mogu da postanu određujuća za budući razvoj, čak i kad su odbačena.³⁹ Pravo je u zapanjujućoj meri ukorenjeno u prošlosti iako se to ne može često otkriti na prvi pogled. Zadatak pravnih istoričara je da otkrivaju i ukazuju na duboke istorijske korene današnjeg prava. To je bila i namera autora ovog članka.

BIBLIOGRAFIJA

- Aličić, Samir, *Klasično značenje reči damnum (šteta) u poglavlju Digesta Ad legem Aquiliam (neobjavljena doktorska disertacija)*, Beograd 2010.
- Feenstra, Robert, „Historical Development of Delictual Liability for Killing and for the Infliction of Bodily Harm“, *Acta Juridica* 227, 1972.
- Feenstra, Robert, „L’actio legis Aquiliae utilis en cas d’homicide chez les glossateurs“, *Maior viginti quinque annis. Essays in commemoration of the sixth lustrum of the Institute for legal history of the University of Utrecht* (ed. J. E. Spruit), Assen 1979, 45–65.
- Feenstra, Robert, „L’application de la loi Aquilia en cas d’homicide d’un homme libre, de l’époque classique à celle de Justinien“, *Mélanges Felix Wubbe*, Fribourg 1993, 141–160.
- Feenstra, Robert, „Grotius’ doctrine of liability for negligence: its origin and its influence in Civil Law countries until modern codifications“, *Negligence, The Comparative Legal History of the Law of Torts*, edited by Eltjo J. H. Schrage, Berlin 2001, 129–171.
- Grotius, Hugo, *De Jure Belli ac Pacis Libri Tres, in quibus Jus Naturae & Gentium item Juris Publici praecipua explicatur, Editio Nova cum Annotatis Auctoris*, The Classics of International Law ed. by James Brown Scott, Volume one, Reproduction of the Edition of 1646, Carnegie Institution of Washington, 1913.
- Hausmaninger, Herbert, *Das Schadenersatzrecht der lex Aquilia, vierte, durchgesehene und ergänzte Auflage*, Wien 1990.
- Katančević, Andreja, „Povreda tela i naknada štete u starom Rimu“, *Analiti Pravnog fakulteta u Beogradu*, LX, 1/2012.
- Kaufmann, Horst, *Rezeption und Usus Modernus der action legis Aquiliae*, Forschungen zur neueren Privatrechtsheschichte, 5, Köln–Graz 1958.

³⁹ Ona mogu da postave granice za raspravu i da izokrenu pravila koja otud proizlaze, cf. Alan Votson, *Pravni transplant: pristup uporednom pravu*, prevod s engleskog Silva Mitrović, Beograd 2000, 167.

- Lange, Hermann, *Römisches Recht im Mittelalter I (Die Glossatoren)*, München 1997.
- Lessius, Leonardus, *De iustitia et iure ceterisque Virtutibus Cardinalibus, Libri Quatuor, Ad 2.2. D. Thomae a quaest. 47. usque ad q. 171. Auctore, Leonardo Lessio e Societate Iesu. S. Th. In Academia Louaniensi Professore. Editio quarta, auctior et castigatior. Antverpiae, M.DC.XVII. (1617). Ad 2.2. D. Thomae a quaest. 47. usque ad q. 171.*
- Pringsheim, Fritz, "Die Verletzung Freier und die "lex Aquilia", *Studia et documenta historiae et iuris (SDHI)*, 28, 1962, 1–13.
- Polojac, Milena, *Actio de pauperie and Liability for Damage Caused by Animals in Roman Law*, Belgrade 2003.
- Polojac, Milena, „O aktuelnosti jednog pretorovog edikta (edikt *de effusis vel deiectis*)“, *Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta*, (urednici: Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović), Niš 2013, 617–626.
- Polojac, Milena, „Škola prirodnog prava, Hugo Grocije i Akvilijev zakon – De iure belli ac pacis 2.17“, *Perspektive implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije*, Zbornik radova, knjiga III, (priredio prof. dr Stevan Lilić, Beograd), 2013, 143–153.
- Pufendorf, Samuel: *Samuelis Puffendorffii De iure naturae et gentium libri octo*, vol. 1, Oxford, London, 1934, the photographic reproduction of the edition of 1688.
- Schubert, Max, „Der Schlag des Schusters“, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung (ZSS)*, 92, 1975.
- Stryk, Samuel: *Samuelis Strykii Specimen usus moderni Pandectarum, (ad libros V. Priores) tom I, editio VIII revisa et emendata*, Halae Magdeburgicae 1738.
- Von Lübtow, Ulrich, *Untersuchungen zur lex Aquilia de damno iniuria dato*, Duncker & Humblot, Berlin 1971.
- Votson, Alan, *Pravni transplant: pristup uporednom pravu* (prevod s engleskog Silva Mitrović), Beograd 2000.
- Wieacker, Franz, *A History of Private Law in Europe* (na engleski preveo Tony Weir), New York 1995, repr. 2003.
- Wittmann, Roland, *Die Körperverletzung an Freien im klassischen römischen Recht*, München, 1972 (= Münchener Beiträge zur Payrusforschung und antiken Rechtsgeschichte, 63).
- Zimmermann, Reinhard, *The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford University Press, New York 1996.

LIBERUM CORPUS AESTIMATIONEM NON RECIPIT
– THE HISTORY AND ACTUALITY OF A LEGAL RULE

Summary

The famous Roman lawyer Gaius formulated the legal rule *Liberum corpus aestimationem non recipit* – the body of a free man does not admit of valuation (in monetary terms), which is referred to in the *Digesta* several times (D.9.1.3, D.9.3.7). Just like other *regulae iuris*, this one derived from a generalisation of individual cases. It emerged as a response to the question of whether the body of a free man may be the subject of a claim for damages. Its links to slavery are clear, because the body of a free man is contrasted to the body of slaves whose value may certainly be subject to monetary valuation, just like any other thing. This rule, however, played an important role in the formation of rules about civil legal liability for damage even after ancient slavery had ceased to exist. This paper discusses certain stages in that process, starting from the glossators and proceeding on to moral theology, the school of natural law and the German *Usus modernus Pandectarum*. The influence of this rule is evident also in the formulation of norms in civil legislation, our Law on Contracts and Tort being no exception (e.g. Articles 193–195) here. This highlights the fact that law is a cultural phenomenon. Emphasis is also placed on the importance of historical heritage in the creation of patterns of reasoning, conduct and legal institutes.

Василије Н. Маниманис

Евстратије Теодосију

School of Physics, National and Kapodistrian University of Athens

Милан С. Димитријевић

Астрономска опсерваторија, Београд

КОЗМОЛОШКИ ПОГЛЕДИ СВ. ГРИГОРИЈА ИЗ НИСЕ*

АПСТРАКТ: Григорије из Нисе (335–394) био је млађи брат Василија Великог (Василија из Цезареје) и сматра се за једног од најзначајнијих теолога Источне цркве. Рођен је у Неоцезареји, на јужној обали Црног мора, око 335. године и образован углавном у Цезареји у Кападокији. Данас нам је познат као Григорије Ниски, зато што је заређен (од стране самог Василија) за владика Нисе у Кападокији, да би је ослободио од утицаја следбеника вође јеретичког култа, Арија. Дело Григорија Ниског, у коме је очигледно савршено познавање грчке културе, многострано је: писао је разјашњавајуће, догматичке и практичне расправе, говоре и писма. Познавао је такође математику и астрономију свога доба и био велики космолог. Григорије Ниски је написао *Айологџику [џовор] о Шесћодневу*, где разматра космолошке теме из Василијевих *Девећ беседа о Шесћодневу*. У својим *Писмима – Еписћулама* Григорије се осим теолошких питања дотиче и астрономске и метеоролошке теме, као што су број и величина звезда, Сунца и небеских сфера. Такође нуди објашњења за помрачења Сунца и Месеца, муње, грмљавину, кишу, слану и друге појаве. У овом прилогу приказани су, на основу његових дела, космолошки погледи Св. Григорија Ниског.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Григорије из Нисе (335–394), астрономија, космологија, геологија.

* Рад је саопштен на 9. међународном научном скупу Друштва за античке студије Србије „Антика и савремени свет данас“, Београд, Нови Сад, 25. 9. 2015.

УВОД

Четврти век, прво столеће Византијског (Источноримског) царства, период је просперитета грчко-хришћанске теолошке философије, када су консолидоване хришћанске доктрине и чињени напори да се интерпретира космологија [1] *Сй̑ароѡ̑ завей̑а* [2].

У току првих векова појаве и ширења хришћанства, официјално становиште вођа Хришћанске цркве било је прилично негативно према науци, пошто су је посматрали као продукт старог, паганског света. Па ипак, познавање астрономије је било неопходно, пошто је требало одредити календар празника нове религије, нарочито датум Ускрса. Да би ускладили астрономске погледе свога времена са космогонијом описаном у *Књизи йосй̑ања*, писали су расправе *О Шесй̑одневу*, што су били ударни текстови духовне продукције 4. века [3]. Како Т. Николаидис пише, „Најважнији текстови били су ‘Беседе о шестодневу’ Св. Василија Великог и његовог брата Св. Григорија Ниског, расправе које су имале посебно јак утицај не само на Истоку већ и на Западу” [4].

Григорије из Нисе (335–394) био је млађи брат Василија Великог (Василија из Цезареје) и сматра се за једног од најзначајнијих теолога Источне цркве. Рођен је у Неоцезареји, на јужној обали Црног мора, око 335. године а образован углавном у Цезареји у Кападокији, где му је учитељ од 348. до 357. био брат Василије ([5], вол. 44, стр. 125В; вол. 46, стр. 1049А). Григорије је у почетку радио као говорник и венчао се са Теозебијом; ипак, после њене смрти напустио је реторику и према савету Григорија Назијанзина следио је

Слика 1. Византијска Мала Азија са положајем Неоцезареје, Цезареје и Нисе

„*emphilosophos bios*” („живот који укључује философију”) калуђера и посветио се теолошким студијама [6].

Данас нам је познат као Григорије Ниски, зато што је заређен (од стране самог Василија) за владика Нисе у Кападокији, да би је ослободио од утицаја следбеника вође јеретичког култа, Арија. У почетку, Григорије је имао извесних проблема са својом дијецезом, али после смрти императора Валенса Флавија Августа (364–378), следбеника Арија и заштитника његовог култа, у потпуности је преузео своје дужности и како је деловао од тада надаље, описао је у своме делу *Живот Свештеномачника Макрина* ([5], вол. 46, стр. 960–1000; [7], 1952, стр. 370–414). Макрина је била његова сестра. После концила у Антиохији, 378, Григорије је посетио њу и њиховог млађег брата Петра на јужној обали Црног мора; а разговор који су водили о бесмртности душе садржан је у његовом делу *О души и васкрсењу* ([5], вол. 46, стр. 12–160), такође познатом и као *Макринија*.

ДЕЛО И КОЗМОЛОШКИ ПОГЛЕДИ ГРИГОРИЈА ИЗ НИСЕ

Дело Григорија Ниског, у коме је очигледно савршено познавање грчке културе, многострано је: писао је разјашњавајуће, догматичке и практичне расправе, говоре и писма. Познавао је такође математику и астрономију свога доба.

Григорије је сматрао да се кроз астрономију „разум побуђује према врлини а истина се разуме преко бројева” ([5], вол. 46, стр. 181). Заиста, према Ф. Кукулесу:

Византинци су познавали две врсте математике: научну, чије је учење било дозвољено, како пише Григорије Ниски ... [Горњи пасаж је наведен према [5] вол. 46, стр. 181] ... и окултну, која је била строго забрањена. Астрономија на пример, била је проучавана докле год је испитивала кретања, величине и растојања код небеских тела; али када се претварала у астрологију, сугеришући да људска судбина зависи од звезда, сматрана је за неприхватљиву и њено учење је било прогањено [8].

На основу горњег се може рећи да Григорије, мада узима веру као највиши критеријум истине, не одбацује ни науку, посебно астрономију. Обавештава нас да су науке драгуљ који хришћанин пун вере треба да понуди Христовој цркви:

Григорије Ниски је написао *Айологетик*у [Говор] о Шестодневу ([5] вол. 44, стр. 61–124), где разматра козмолошке теме из Василијевих *Девеи беседа о Шестодневу* [9]. *Айологетика* надограђује како његов рад *О конспирацији људског бића* ([5], вол. 44, стр. 125–256)

Слика 2. Икона Св. Макрине која држи икону на којој су њена три брата: Св. Василије Велики благосиља своју браћу Св. Григорија Ниског (лево) и Св. Петра Севастијског (десно)

тако и Василијевих *Девеџ беседа*. У *Аѿолоѳеѣици о Шесѣодневу* Григорије покушава да усагласи *Сѣтари завесѣ* са научним подацима свога доба. У овоме делу очигледни су утицаји теолошких ставова јеврејског философа Филона из Александрије (25. пре н.е. – 40), првог који је у свом философском погледу на свет покушао да комбинује Платонову философију и библијску теологију.

Поред својих значајних теолошких расправа, Григорије из Нисе је написао и велики број *Писама* (*Epistulae*): од тридесет сачуваних и приписаних њему, 28 су оригинална, 29. је написао софист Стагирије а 30. је „Григорију из Нисе своме брату” упутио Петар, владика Севастеје. У својим *Еѣисѣулама* Григорије се осим теолошких питања дотиче и астрономске и метеоролошке теме, као што су број

и величина звезда, Сунца и небеских сфера. Такође нуди објашњења за помрачења Сунца и Месеца, муње, грмљавину, кишу, слану и друге појаве.

У космолошким темама, Григорије Ниски генерално не следи погледе свога брата Василија. Главни разлог што је написао *Айологеџику о Шесћодневу* ([5], вол. 44, стр. 61–124) је његова жеља да допуни и објасни извесне пасаже у том Василијевом делу. Из овог списка и његових ставова, схватамо да Григорије следи погледе на свет Оригена и Александријске школе која, због грчке и хеленистичке позадине, *Књигу ђосџања* тумачи на алегоријски, симболички начин, да би је прилагодила напреднијим космолошким системима александријских философа природњака: округлој Земљи и Универзуму и геоцентричном систему кретања са Земљом у центру васионе [10]. *Айологеџика о Шесћодневу* понуђена је као поклон његовом брату Петру, потоњем владики Севастеје.

Основне примедбе Григорија из Нисе су сумиране у следеће три тачке:

- i) Како је могуће да су Земља и небо били створени од почетка док се истовремено Земља јавља безоблична и празна?
- ii) Како је могуће да је Сунце створено четвртог дана док је светло настало првог дана?
- iii) Како је могуће да су постојале друге „воде” изнад небеса?

Одговори на ова питања дати су у следећих пет тачака:

1. За стихове из *Књиге ђосџања*: „Сада је земља безоблична и празна”, који су дали аргументе гностицима [11] (они су их тумачили као наговештај да је Земља постојала пре Стварања у стању безобличне материје). Григорије даје друкчију интерпретацију од његовог брата. Василије сугерише да „безоблична” значи да Земља још нема „облик” свога биљног краљевства, док је „празна” (у Septuagint преводу ‘невидљива’) пошто се не може видети, или јер је покривена козмичким водама или због првобитне таме [1]. Супротно томе, Григорије сугерише да је Земља била „невидљива” зато што својства елемената који материји додељују боју и различите особине које разликује наш вид још нису била раздвојена. Осим тога, подржавао је став да „безоблична” значи да је материја била у првобитном стању и још није добила своју одговарајућу густину. Григорије, под утицајем философије природе грчких пресократоваца, нуди сопствено гледиште: када је материја створена, у почетку је имала јединствени облик а касније су се из ове првобитне супстанце издвојили елементи који сачињавају природни свет како је касније схватано у то време.

У истом пасажу *Айолоџејике*, „козмолог” Григорије Ниски одговара и на друго питање: „Како материјални свет може потећи од нематеријалног Бога?” Према Елијасу Муцуласу:

Григорије подвлачи да је материја стварана „спајањем” „квалитета” као што су течно, светло, густо, разређено, влажно, суво, горко, топло, боја, облик, који су за себе појмови апстрактног значења. Пошто фраза „у почетку” значи „сви одједном”, стих „у почетку Господ створи небо и земљу” такође укључује „стварање свих елементарних састојака бића која спознајемо путем чула” ([12], стр. 65).

Тумачећи прве стихове *Књиџе йосџања*, Григорије наглашава да су управо од почетка „разлози и узроци” за сва бића били додељени Стварањем. На основу козмолошких погледа тога времена, он покушава да опише како је свет постепено стваран од „безобличне и празне земље”. Подвлачи контраст између неба и Земље, који је еквивалентан (према погледу на свет у његово време) разлици између кретања и непокретности и доприноси настанку и опстанку живих бића. Нарочито наглашава везу и међуоднос свих бића између себе и са „стварним бићем” (Богом) од кога добијају могућност постојања ([12], стр. 377).

2. Светло и тама у стиху 1:3 *Књиџе йосџања*: „И рече Господ, нека буде светлост” [2, *Књиџа йосџања* 1:3] много су разматрани у оквиру хришћанске козмологије, пошто се од онда до данас светлост обично поистовећује са представом Бога и добра, док тама симболизује ђавола и зло. Супротност светло – тама, која је у основи двојство добро – зло, била је преко погледа Хераклита и питагорејаца такође објекат проучавања гностичке јеретичке групе. На пример, следбеници Манеса, манихејци, придавали су тами моћ зла; веровали су да је она ентитет за себе и да је претходила Стварању да би се борила са милосрдном природом Бога [13].

Василије Велики није могао да прихвати овакве погледе и на таму је гледао не као на посебан ентитет него као на пасивно стање окружења или атмосфере, јер тама је само када је светлост присутна негде другде! Према Василију, тама је створена када је Бог створио небески свод, пошто је учинивши то одвојио постојећи земаљски свет од божанске светлости. Фраза из *Књиџе йосџања* 1:3 према њему значи да Бог непрестано осветљава свет божанском светлошћу, која од тада постоји изван небеса. Василије верује да изван земаљског света постоји стање слично оном које је превладавало пре него што је Бог створио свет: тамо преовлађује божанска или „нестворена” светлост, коју несавршена људска чула не могу да перципирају.

Овде Григорије из Нисе такође издваја свој став, сугеришући да у току Стварања, у време када је тама преовладала, светлост није била одсутна него је постојала „унутар честица материје”. Ова „скривена” светлост појавила се по Божјем наређењу: „И рече Господ, нека буде светлост”; на тај начин је наш свет осветљен.

3. Затим у *Књиџи ѿосѣања* долази пасаж: „Бог виде да је светлост добра: и одвоји светлост од таме. И Бог назове светлост Дан а таму Ноћ” ([2], 1:4–5). Астрономски мислећи, запажамо да се ово одиграло пре стварања Сунца и звезда на небу ([2], 1:16). Према томе, појам „дана” као светлог дела периода од 24 часа и „ноћи” као његовог тамног дела није имао смисла за рационалистичку античку грчку астрономију.

Василије Велики подржава становиште да дани и ноћи пре стварања Сунца нису настајали услед окретања Сунца око Земље већ због светлосних импулса, због циклуса „дифузије и сажимања” светлости, како је Бог наредио.

Опет је Григоријево објашњење овог пасажа друкчије: пошто је дубоко под утицајем Аристотелове физике, верује да светлост представља природно уздижуће кретање. Према томе, када је различити елементи избаце, она одмах следи кретање ка небесима (уздиже се), где се концентрише. Када досегне сферичне границе створеног света, другим речима девету кристалну сферу, почиње да се креће кружно. На тај начин, следећи своју кружну путању на деветој сфери, осветљава Земљу са једне „дневне” стране, али како продужава своје кретање, гушћа страна „неформиране Земље” убацује се између светлости и нашег света, стварајући сенку, тј. таму ноћи. То преовладава у супротном правцу од зрака светлости која се кружно креће.

4. *Књиџа ѿосѣања* нас обавештава да су четвртог дана створене „две велике светлости” ([2], 1:16), када је Земља већ постојала. Василије, који уопштено никада не прави разлику између божанске и „створене” светлости, подржава мишљење да су четвртог дана били створени *носиоци* светлости, имплицирајући да су сва небеска тела самоосветљена и да се разликују по сјају само због различитих величина. Григорије Ниски, с друге стране, претпоставља да су небеска тела осветљена споља и да је Универзум огромних размера. Такође верује да су звезде настале сакупљањем честица; а пошто оне нису исте природе, и звезде се разликују по својим особинама. На пример, Сунце је настало од светлијих честица него Месец, и стога је много сјајније од њега.

5. Други збуњујући пасаж у *Књиџи ѿосѣања* који је стварао проблеме владикама васпитаним у грчком духу био је следећи: „Нека буду небеса усред вода, и нека она раздвоје воде од вода” ([2], 1:6).

Слика 3. Св. Григорије Ниски

Другим речима, пошто је Бог Створитељ начинио Земљу и небеса, и после стварања светлости и одвајања дана од ноћи, створено је „пространство” небеса да би се раздвојиле небеске од земаљских вода. Овде је преовладао јеврејски поглед на свет, према коме је Земља окружена светским водама; што са своје стране следи најстарије месопотамске теорије о грађи Универзума [14]. Ту се заједно јављају два космолошка елемента потпуно страна класичној грчкој и хеленистичкој астрономији: пространство небеса и универзалне воде. У својим објашњењима, и Василије и Григорије користе небеске сфере Птолемајеве (хеленистичке) астрономије. Василије Велики мисли да је небо чврста сфера под оном која дефинише наш свет; небо држи светске воде, које су исте природе као и земаљске, са своје горње стране. На тај начин, небо је поистовећено са осмом сфером фиксних звезда на небеској сфери Клаудија Птолемаја. Изнад ње, према Св. Василију Великом, налази се девета сфера, која чини границу створеног света и највероватније је идентификована као сфера „првобитног узрока” (копија *Primum Mobile* средњовековне и ренесансне астрономије). Према Василију, вода је изузетно вредна; дакле, ове „светске воде” су нека врста небеског резервоара,

који је Господ направио провиђењем да би до краја света било довољно воде за његову земаљску креацију.

Насупрот томе, Григорије је веровао да су небеса у основи сфера самог створеног Универзума и да нису начињена од чврстог материјала зато што би у том случају била веома тешка и урушила се. Што се тиче небеских универзалних вода, оне су према ученом владики „духовне”: те не припадају створеном, него трансцендентном Божјем свету.

Целокупно дело Григорија Ниског Мињ (J.-P. Migne) је укључио у три тома 44–46 дела *Patrologia Graeca* [5], а професор Атинског универзитета Елијас Д. Муцулас написао је књигу *Григорије Ниски – Живот, дело и учење* [12]. Григорије је умро после Сабора у Константинопољу (394), на коме је, како знамо, учествовао. Трећи васељенски сабор 431. назвао га је „човек који речима и манирима уступа само своме брату”, а Седми васељенски сабор 787. „Отац Отаца” ([12], стр. 53). Црква га је канонизовала; успомену на њега Православна црква слави 10. јануара а Католичка 9. марта.

Козмолошки погледи Григорија Ниског су под видљивим утицајем физике и козмологије пресократовских филозофа природе, пошто пише о њима у неколико списа. Од посебног интереса је поређење погледа Василија из Цезареје у његових *Девећ беседа о Шестодневу*, са Григоријевим. У оба погледа на свет, који су имали одјека у делима каснијих Отаца Цркве, сматра се да су небеска тела сферична, као и небо и небески свод. Кретање небеских тела је генерално кружно, мада нигде у њиховим текстовима није поменута константна брзина оваквог кретања, како је описана у Птолемајевом *Алмагесту*.

Напоменимо да су аутори, читајући дела Григорија из Нисе, схватили да она свакако заслужују даље анализе и детаљна истраживања, посебно његова козмологија.*

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Callahan, V. W.: 1952, in W. Jaeger: *Gregorii Nysseni Opera VIII, I. Opera ascetica*, E. J. Brill, Leiden.
- [2] Danezis, E., Theodossiou, E.: 1999, *The Universe I loved – An Introduction to Astrophysics*, in Greek, Diavlos Publ., Athens, 229.

* Захвалност. Ова студија је део истраживања на Универзитету у Атини, Катедра за астрофизику, астрономију и механику, које помаже Универзитет у Атини преко специјалног рачуна за истраживачке пројекте, на чему захваљујемо, као и на помоћи Министарства за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије, преко пројекта III 44002.

- [3] Georgoulis, K. D.: 1957, *Hellenic Christian Philosophy*, Encyclopaedia of Helios, in Greek, Helios Publ. Athens, vol. 7, 683–685.
- [4] Grant, E.: 1979, *Physical Science in the Middle Ages*, Cambridge University Press, Cambridge, 8–9.
- [5] Koukoules, F.: 1948, *The life and civilization of the Byzantines*, in Greek, vol. I, Papademas Publ., Athens, 125.
- [6] Migne, J.-P. (ed.): 2008, *Patrologia Graeca cursus completus* (P. G.), volumes 1–161, Centre for Patristic Publications, Athens.
- [7] Moutsoulas, E. D.: 1997, *Gregory of Nyssa – Life, Works and Teaching*, in Greek, Eptalophos Publ. A.B.E.E., Athens.
- [8] Nikolaidis, T.: 1991, *Byzantiniaka*, 11, 206.
- [9] Nikolaidis, T.: 2003, *Greek Astronomy and Christian cosmology*, Proceedings of the 4th Conference ‘Aristarchus the Samian’, in Greek, National Research Foundation of Greece, Samos, 183.
- [10] *The Holy Bible: The New International Version Bible*: 1984, Zondervan Bible Publishers, Grand Rapids, Michigan, U.S.A. 1984.
- [11] Theodossiou, E., Danezis, E.: 2004, *The year’s Cicle – Astronomy and mysteries*, in Greek, Diavlos Publ., Athens, 153.
- [12] Theodossiou, E., Manimanis, V. N., Danezis, E., Dimitrijević, M. S.: 2009, *The Cosmology of the Gnostics and the Orthodox Church*, *Transdisciplinarity in Science and Religion* 2, 50.
- [13] Theodossiou, E., Manimanis, V. N., Dimitrijević, M. S.: 2011, *European Journal for Science and Theology* 7(2), 57.
- [14] Basil the Great: 1990, *Homilies on Hexameron*, in Greek, Polytypo Publ., Athens.

Vassilios N. Manimanis

Efstratios Theodossiou

School of Physics, University of Athens

Milan S. Dimitrijević

Astronomical Observatory, Belgrade

COSMOLOGICAL VIEWS OF ST. GREGORY OF NISSA

Summary

Gregory of Nyssa (335–394) was the younger brother of Basil the Great (Basil of Caesarea) and he is considered one of the most important theologian of the Eastern Church. Gregory was born in Neocaesarea, on the Black Sea’s southern shore, around 335 AD and he must have been educated mainly in Caesarea of Cappadocia. He is known to us today as Gregory of Nyssa because he was ordained (by Basil himself) bishop of Nyssa in Cappadocia, in order to relieve the latter from the tight grip of the influence of the followers of Arius, a cult leader. The work of Gregory of Nyssa, in which the perfect knowledge of Greek culture is evident, is multi-faceted: He wrote

explanatory, dogmatic and practical treatises, speeches and letters. He also knew mathematics and the astronomy of his age, and he was a great cosmologist. Gregory of Nyssa wrote an *Apologetic [speech] on the Six-day Creation*, in which he tackles cosmological topics found in Basil's *Nine Homilies to the Six-Day Creation (Peri Hexahemerou or On Hexameron)*. In his *Epistulae* Gregory tackles, in addition to theological issues, astronomical and meteorological topics, such as the size and the number of the stars, the size of the Sun and the size of the celestial sphere. He also offers explanations about the solar and lunar eclipses, lightning, the thunders, the rain, the frost and other phenomena. In this contribution, the cosmological views of Gregory of Nyssa are presented, on the basis of his works.

Јован Попов

Филолошки факултет

Универзитет у Београду

ТРИ ТУМАЧЕЊА ЕСХИЛОВЕ *ОРЕСТИЈЕ* У СРПској НАУЦИ О КЊИЖЕВНОСТИ*

АПСТРАКТ: Једина сачувана трагичка трилогија, она о удесу породице Атрида, наилазила је на значајан одзив и у српској науци о књижевности. Не узимајући у обзир нека скорашња, уже усмерена¹ или театролошко-критичка² читања, у овом раду пажња ће бити усредсређена на три интерпретације Есхилове *Орестиије* из три различита угла посматрања: етичко-историјског Милоша Н. Ђурића, херменеутичко-психокритичког Сретена Марића и правно-теоријског Косте Чавошког и Мирјане Стефановски.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Есхил, *Орестиија*, женски ликови: Клитемнестра, Електра, Касандра, Милош Н. Ђурић, Сретен Марић, Мирјана Стефановски, Коста Чавошки.

Иако први српски превод једне Есхилове драме датира још с краја 19. века – реч је о преводу *Окованоџ Промејјеја* Александра Писаревића, објављеном 1897. године у *Лейхойису Мајице српске* – грчка трагедија у нашу културу на велика врата улази тек између два рата. Током двадесетих година сукцесивно се у часописима појављују преводи две Есхилове (*Везани Промејеј* и *Аџамемнон*) и

* Рад је настао у оквиру научног пројекта бр. 178026 „Проучаваоци књижевности у српској култури друге половине 20. века” под покровитељством Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, саопштен на 6. међународном скупу Друштва за античке студије Србије 2011. године.

¹ Јелена Пилиповић, „Господари/господарице речи – метапоетски поглед на мотив прорицања у *Орестиији*”, *Хеленске свеске*, 3, Београд 2009, стр. 29–40; „Душа смртника, дом божанства. Интериоризација епифанијског искуства у Есхиловом *Аџамемнону* и Еурипидовим *Баханйикињама*”, *Књижевна историја*, XLV, 150, Београд 2013, стр. 391–404.

² Ivan Medenica, „Hajdemo iz ovog blata: Eshil, *Orestija*, Toneelgroep iz Amsterdama i Nacionalno pozorište iz Genta, režija Johan Simons”, *Teatron*, 138, 2007, str. 141–146.

две Софоклове (*Цар Едип* и *Антигона*) трагедије, из пера тада још младог хеленисте Милоша Н. Ђурића, које ће, уз предговор Веселина Чајкановића, Српска књижевна задруга штампати у свом редовном колу 1926. године. У наредној деценији Ђурић ће објавити серију огледа о грчким трагедијама, махом из етичког угла, да би као врхунац тог бављења дошла студија *Еџика и њолиџика у Есхиловој њтраџедији* (1937), штампана као посебно издање Српске краљевске академије. Тиме ће, заправо, бити означен почетак праве историјско-критичке рецепције код нас дела најстаријег од тројице великих хеленских трагичара.³ Ђурићево истрајно бављење грчком трагедијом наставиће се у првој послератној деценији, најпре у оквиру *Историје хеленске књижевности* (1951), а онда као предговор његовим преводима Есхилових трагедија, од 1956. године па надаље. За нашу тему посебно је значајан и текст „О Есхилу и његовој *Оресџији*”, који је 1953. године изашао у часопису *Књижевности*.

Као и другим темама хеленске књижевности, Милош Ђурић је и *Оресџији* приступио првенствено педагошки мотивисан, како би, речима Лазе Костића, премостио „провалију незнања” која нас и данас, као и пре пола века, дели од наслеђа једног времена у знатној мери обавијеног маглom заборава, забележеног на језику који познаје незнатно мали проценат читалачке публике. Окренут пре свега студентској популацији, Ђурић настоји да пружи објективну и потпуну информацију, што његове текстове чини академским у најужем смислу, а што ускраћује могућност дубљих херменеутичких понирања, залажења у појединости и откривања скривених смислова. Зато његова тумачења обилују парафразама, а често су пратиоци многих драгоцених превода које је сам дао. Ђурић професорски води свог читаоца кроз таму прошлости, не кријући него, напротив, откривајући изворишта својих сазнања са научном акрибичношћу, па видимо да она обухватају све најважније што је бар пола века пре тога речено о том питању, и то на четири највећа европска језика, укључујући и руски.

Придржавајући се стандардне поделе на органске и неорганске трилогије, односно тетралогије, Ђурић *Оресџију* убраја у оне прве, јер јединство њене радње то несумњиво потврђује. Као филолог класичар, он је такође у стању да процени и потврди одавно прихваћено мишљење да је *Оресџија*, а посебно *Аџамемнон*, у чисто

³ Предратна студија о Есхилу прештампана је у првом тому изабраних дела (*Философски сџиси*, 1997), а гро тамо изложених сазнања обједињен је у првом тому његових изабраних огледа у издању нишке Просвете из 1998. године. То није неважно поменути зато што је приређивач тог избора био Јован Христић и што је он био начињен за ауторовог живота и уз његов увид, поводом 50-годишњице научног рада, а требало је да буде објављен у познатој Нолитовој едицији Сазвежђа.

песничком смислу, непревазиђени врхунац трагичке уметности: „Пре те драме трагедија је била само лирско-музикално уметничко дело, а после ње драма с музикалним додацима; сам *Аџамемнон* испеван је на саставку тих двају развитака” (Ђурић 1998: 135), каже наш аутор и, неколико страница даље, закључује: „То је зацело најсавршенија трилогија у којој драма и музика чине потпуно уметничко јединство, а први део њен, *Аџамемнон*, јамачно је најбоља хеленска драма уопште” (138).⁴

Педагогија Милоша Ђурића увек је укључивала и етичку компоненту, будући да је *Историја хеленске еџике* (1961) друга велика синтеза коју је као универзитетски професор сачинио, али и да је својим личним ставом целог живота пружао пример високе моралности по узору на хеленски идеал. Сличну етичку норму препознавао је он и у српској јуначкој епици, што је видљиво не само из његових компаратистичких радова у којима се доводе у везу ове две епске традиције, него и у лексици његових превода, а понекада и његових текстова. Тако, рецимо, када говори о наследној кривици у *Оресџији*, он то илуструје пластичном народном формулацијом: „када дедови једу кисело грожђе, унуцима зуби трну” (124).

Са компаративистичког становишта, а поводом *Оресџије*, важне су паралеле које Ђурић успоставља према Шекспировим трагедијама, нарочито према *Хамлејџу*, јер је дански краљевић у литератури несразмерно чешће довођен у везу са Едипом него са Орестом. Истанчаним смислом за поређење, наш аутор не пропушта да уочи структурне сличности између *Оресџије* и *Хамлејџа*. Тако, за стражара са крова палате у Аргу, чијом се репликом отвара Есхилова трилогија, он каже да је „човек из народа, пун здраве шале и досетке” (127), поредећи га како са стражаром у *Анџиџони* тако и са Шекспировим ликовима. И мада не указује на драматуршки готово идентичне почетке *Аџамемнона* и *Хамлејџа*, он уочава низ других интертекстуалних релација између Есхила и Шекспира, на пример када каже како дух Хамлетовог оца има ону улогу коју у *Оресџији* игра Аполоново пророчиште или када пореди Орестово и Хамлетово колебање у освети. Ипак, не дозвољава да га изазови аналогија неконтролисано понесу, па скреће пажњу на то да и Гертруда и Клитемнестра имају нечег заједничког, али да су по својим најважнијим карактерним цртама – ту сад мало дописујемо – заправо супротне,

⁴ Готово идентично изречен, овај став затећи ћемо, између осталог, и у савременој кинематографији, у филму Ентонија Асквита *Браунинџова верзија* (1951) и његовој римејк верзији у режији Мајка Фигиса из 1994. Оба филма снимљена су по комаду и сценарију Теренса Ратигена, с тим што је у другој верзији косценарист био Роналд Харвуд. Захваљујем колеги Гордану Маричићу што ми је скренуо пажњу на оригиналну филмску верзију.

Сретен Марић је своје погледе на *Оресџију* изнео у тексту „Белешке поводом Есхила”, написаном 1968. године, а објављеном као поглавље књиге *Прошјејска свесћ кријтике* (1972). Као и иначе, и овај његов оглед плени двома стварима: научничком обавештеношћу и особитим ненаучним стилем. Заправо, оно што код њега највише импресионира јесте јединствени спој ова два, наизглед неспојива, својства. Иако углавном не користи научну апаратуру и најчешће цитира без навођења библиографских података, Марић је прави рудник података о савременој литератури у многим областима хуманистике, пре свега науке о књижевности, али и лингвистике, филозофије, психологије и др.⁵

⁵ Vođen nepogrешivim instinktom i bibliofilskom strahŭ, on ne samo da je sakupio ogromnu, neprocenjivo vrednu kolekciju koju je zavestao Biblioteĉi Maticе срpsке, nego je trasirao put mnogim našim izdavaĉima, Zoranu Stojanoviĉu pre svih, koji su u Mariĉevim esejima otkrivali autore i kњige ĉije њ преводе штампати у наредним годинама и деценијама. Тиме је, у ствари, Сретен Марић, практично сам, створио цео један интелектуални хоризонт и то је вероватно његов највећи трајни допринос српској култури.

инструмент гоподара, Демостенова конкубина” (95). Занемарујући сцену Касандроног упорног ћутања и потоње провале њених пророчких визија, тумач у њој као да види Ерифилу из Расинове *Федре*, девојку слабе воље и јаким страсти, неодољиво заљубљену у свог душманина.

Иако би се, дакле, Марићево виђење тројанске принцезе могло оценити као одвећ поједностављено, донекле и мисогино, оно је бар усклађено с оним што он пише када, мало подробније, анализира ликове Клитемнестре и Електре. За мушкобањасту микенску владарку тврди да Есхил не само што је „не воли” него је приказује „што може више, тако да је ни ми не бисмо волели” (94), будући да је у својој трилогији, која је „апологија патријархалне државе” (94), карактерише са два неопростива порока: осветољубивошћу и властољубивошћу. А ипак је, како аутор запажа, она „једина личност у трагедији са високим људским квалитетима” (95). Ако занемаримо то што, поводећи се за психоаналитичарима, есејист овде крши основно правило иманентне критике поистовећујући лик са личношћу и дајући му, уместо карактерних црта, људске квалитете, његова процена Клитемнестрине супериорности у односу на друге ликове делује неспорно. „Орест је само послушност Аполону, Електра мржња на мајку, Агамемнон је немудар, похлепан, суров ратник, слепо себичан. [...] Клитемнестра је, у тој трагедији без љубави, једино биће које воли. [...] Сви други у трагедији су слепа оруђа виших сила” (95). Могло би се, додуше, полемисати о томе колико је Клитемнестрина слика из *Хоефора*, другог дела трилогије о уклетој породици Атрида, саобразна овој представи. Тамо је, наиме, видимо како покушава да умилогласи Ериније и да заустави ланац убистава међу сродницима онда када је на њу дошао ред да буде принета на жртву начелу исконске правде. И тада, међутим, као и у сцени суочења са сином осветником, она остаје непоколебљиви борац. (Не „боркиња”, како би се данас рекло речником политичке суперкоректности, него баш – борац). То је, на крају крајева, потврдио и хор стараца када јој је, у 351. стиху *Агамемнона*, одао највеће могуће признање у једном патријархалном поретку:

*Ко мудар човек збориш, џосјо, њамејно.*⁶

Егист је, у очима јавности, њен антипод, немужевни мушкарац кога хористи, и сами остарели и недовољно мужевни да би ишли у рат, називају „бабом”, особом која је смишљала пропаст јунаку док му је каљала брачну постељу.⁷

⁶ Овај, као и све следеће стихове из *Оресџије*, наводимо у преводу Милоша Ђурића.

⁷ На сличан начин видеће га и Касандра у својој визији: *Гле, лавица шћо с вуком сјава двонога*.

Но, као праву Клитемнестрину супротност Марић означава Електру. „Електра је двојник Клитемнестре и њена супротност, њен супарник; она је оно што мајци пребацује да није; она је негација мајчине женскости. Чедна, кад јој је мајка чулна, вечно невенчана [...], она је жена као што је Атина богиња: ‘у свему за човека, осим за постељу’ (101). Њу аутор види и као братовљеву супротност, јер је све време остала у родитељском дому да мрзи мајку, сањајући о освети и о томе да замени оца као стуб *oikos*-а. Коментаришући Фројдово одбијање да прихвати Јунгову идеју да се „Електрин комплекс” прихвати као равноправан пандан Едиповом, Сретен Марић прави један неочекиван, али за њега карактеристичан заокрет, управо у правцу феминистичке критике андрократије. „Поставити у центар пажње ‘убиство’ мајке значило би испитивати људску психу из перспективе проблематике жене, док је, ма како то чудно изгледало, психоанализа мушка наука, која посматра психу из перспективе мушкарца” (100). И на том пољу су се, наравно, од Фројда навамо, а нарочито у протеклих скоро пола века, догодиле епохалне промене.

У свом тумачењу *Оресције* Сретен Марић дотакао се и питања правде. Суђење Оресту представља „оснивање Ареопага и пропаст матријархалног права”, а „Аполон и Зевс су нови богови, представници новог поретка” (96), док је „Аполонова правда [...] врло пристрасно мушка правда” (97). Изричући ове тврдње, Марић се више пута позива на немачког колегу Бахофена, не залазећи дубље у проблематику, па тако не помиње Атину, иако она, а не њен божански брат, руководи Орестовим суђењем. Али, сам Аполон указао је у *Еуменидама* на то зашто је мушки принцип надмоћнији од женског:

*Шћо зову дейтейом, ѿо маѿи не сѿвори,
но млади ѿек однегова замейтак.
А оѿац рађа; (661–663)*

Овај за нас необични аргумент добија снагу тек у Атинином случају, на шта Аполон и рачуна. Стара матријархатска правда мора да устукне пред новом, патријархалном, а Еринијама остаје да се задовоље новим именом и новим култом у Атини.

Ипак, смењивање једног начина одмеравања правде другим може се посматрати и на други начин од опозиције мушко – женско. Управо то учинили су Коста Чавошки и Мирјана Стефановски у својој студији *Ајсолуѿина и ублажена ѿравда у Есхиловој „Оресѿији”*. За нас је од значаја и то што двоје београдских теоретичара права не посежу само за правничком аргументацијом и литературом, већ скрупулозно, свесни да залазе у подручје којем изворно не припадају, настоје да своје ставове утемеље на подлози свих релевантних

западноевропских интерпретација Есхила у последњих стотинак и више година. Захваљујући томе, а готово независно од предмета из наслова, добили смо најпоузданији и најисцрпнији водич кроз традицију тумачења *Оресџије* код нас, што ову студију озбиљно препоручује студентима и проучаваоцима књижевности.

Апсолутна правда, коју у *Еуменидама* заступају Ериније, у основи је древни принцип свих архајских друштава, који се у неким срединама задржао готово до нашег времена. Из Старог завета познат нам је као „око за око, зуб за зуб”, из нашег ближег окружења као крвна освета, а Стефановска и Чавошки илуструју га на једном Кантовом примеру из *Метифизике морала*.⁸ Из њега произлази да се правда не сме ублажавати ни по коју цену, јер иначе престаје да буде правда, а без ње живот људи на свету не би имао никаквог смисла. Морално начело код Канта је, дакле, изнад било каквих практичних околности, па чак и изнад самог живота.

Мада је и сам био религиозни моралиста, чувен по девизи „Кроз патњу се памет стиче”, Есхил је у свом делу афирмисао једно неригорозно и, у суштини, модерније схватање правде од много млађег немачког философа. Али, „то је учинио не због тога што се правда тиме цивилизује и усавршава, него зато што апсолутна правда, као морални поредак козмоса, не мари за поредак у полису, који се тешко може очувати у стању равнотеже ако се она без икаквих обзира и до краја остварује” (Стефановски, Чавошки 2001: 137). И наши аутори су, дакле, у Орестовом судском процесу, у којем су Ериније биле тужиоци, Аполон бранилац, Атина судија, а Ареопаг порота, видели моменат „транзиције” из старог у нови систем права – док је онај први, заснован на древним божанским законима, тежио постизању апсолутне правде, дотле је овај други прихватио концепт ублажене правде као примеренији људским мерилима, усаглашен са другим човековим вредностима. „Стара правда је слепа и сурова; нова је разумна и цивилизована. Стара правда је пука одмазда која не двоји, док нова правда промишља, саосећа и индивидуалише. Стара правда доводи до хаоса; нова успоставља ред и сигурност у полису” (125). Иако су и код Есхила богови јемци правде, они немају неумољиво а скривено лице старозаветног бога. Атинин и Аполонов антропоморфизам код Есхила је, такође, вишег реда него код његовог учитеља Хомера. Аполон истерује грозне Ериније из свог храма у Делфима, али не може да га спасе њиховог прогона. Атина, пак, не

⁸ „Чак и кад би се грађанско друштво уз сагласност свих чланова растурило [...], морао би последњи убица који се налази у затвору бити погубљен, како би сваког снашло оно што вреде његова дела, како крвна кривица не би остала на народу који ту казну није тражио; јер се он може сматрати као учесник у тој јавној повреди правде” (нав. према Стефановски, Чавошки 2001: 136).

може да га ослободи сама, па предаје одлуку у руке људима, мада се њен глас испоставља као пресудан. И чак ни тада се не понаша осино, не ликује у победи, већ теши незадовољне хтонске богиње и речима и конкретном компензацијом. Она жели да заштити своје грађане од њихове евентуалне одмазде, као што држи до дуготрајног чврстог савеза с Аргом, што јој на одласку обећава Орест. Атина се у *Оресџији* понаша више као мудар и стрпљив државник него као моћно божанство. „Од оснивања Ареопага и преображаја Еринија у Еумениде Есхил двоји козмос и полис. До тада се правда као апсолутна вредност остваривала у космосу независно од судбине људи и њихових држава. Од тада се она остварује искључиво у полису, па се стога релативише и ублажава да би се довела у склад с другим вредностима без којих добро уређен полис, па и сам његов опстанак нису могући” (134). Философ који је, бар у својим раним делима, човека видео у знаку звезданог неба и инхерентног моралног закона, на такав компромис није пристајао.

Враћајући се Милошу Ђурићу, закључујемо да је он у својим тумачењима осветљавао стазе сазнања младим савременицима, али и утирао путеве својим настављачима. То се може рећи чак и за ауторе којима смо се овде бавили, иако се код њих, осим преко превода цитата, директна веза са Ђурићем не опажа лако. Али, када Ђурић, позивајући се на један спис из далеке 1861. године, каже како је Есхил Аполонову препирку са Еринијама „представио као сукоб патријархатског и матријархатског начела” (Ђурић 1998: 132), он као да наговештава пут којим ће касније кренути Марић; слично се може констатовати и за Чавошког и Стефановску, ако се узме у обзир Ђурићева идеја да се у *Еуменидама* „огледа велики напредак у облагорођавању старих облика правосуђа и њихово прилагођавање захтевима напреднијих религиозно-моралних и социјално-политичких схватања” (130). У истраживањима антике до нових идеја тешко се долази. Зато је битно неговати и обогаћивати оно највредније што нам је предато у наслеђе.

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамовић Сима, *Појам њравде код Есхида* (о књизи Стефановски-Чавошки), Зборник за класичне студије МС, 3, 2001, 152–153.
- Ђурић, Милош Н., „Етика и политике у Есхиловој трагедији”, у *Философски сџиси*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1997, стр. 125–229.
- Ђурић, Милош Н., *О хеленској њрагедији*, Просвета, Ниш, 1998.
- Марић, Сретен, „Белешке поводом Есхила”, у *Проџејска свесџ криџишке*, Нолит, Београд 1972, 82–115.

Stefanovski, Mirjana/ Čavoški, Kosta, *Apsolutna i ublažena pravda u Eshilovoj „Orestiji”*, Naš dom. L'âge d'homme, Beograd, 2001.

Jovan Popov

Faculté de Philologie

Université de Belgrade

TROIS INTERPRÉTATIONS DE L'*ORESTIE* D'ESCHYLE DANS LA CRITIQUE UNIVERSITAIRE SERBE

Résumé

L'*Orestie* d'Eschyle a été beaucoup examinée dans la critique universitaire serbe. À part quelques lectures récentes, qui ont été concentrées soit sur certains aspects particuliers soit sur la critique des nouvelles mises en scène théâtrales, nous avons comparé trois interprétations de la deuxième moitié du siècle précédent, basées sur les fondements différents : la plus ancienne, motivé par des fins historiques et éthiques, a été celle de l'helléniste Miloš N. Đurić (1892–1967); la suivante, issue de l'entrecroisement de l'herméneutique et de la psychocritique est celle de l'essayiste Sreten Marić (1903–1992) et la plus récente et celle des deux professeurs du droit, Kosta Čavoški (1941) et Mirjana Stefanovski (1956), qui ont analysé, dans l'œuvre d'Eschyle, l'affirmation du concept de la justice modérée (relative) aux dépens du concept vieilli de la justice absolue.

Гордан Маричић
Филозофски факултет
Универзитет у Београду
Ана Шуменковић
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

ВОЈИСЛАВ ИЛИЋ И ОВИДИЈЕ: КЛАСИЦИСТА И ЊЕГОВА ИНСПИРАЦИЈА

АПСТРАКТ: У песмама Војислава Илића, поред низа утицаја античких аутора и дела, изузетно је јак утицај Овидија, нарочито тема и мотива из његових *Меџаморфоза*. Ове Овидијеве мотиве Илић је делом преузео преко песама руских аутора, нарочито А. С. Пушкина и М. Ј. Љермонтова, а делом се са њима и сам упознао. Овакво и оволико знање о Овидију и његовом делу несумњиво потврђује веће Илићево познавање античке књижевности него што се то обично сматра. Очигледни су Овидијеви утицаји у Илићевим песмама *Ниоба*, *Мраморни убица*, *Плач Афродитице над Адонидом*, *Бајка о јасици*, *Тибуро*.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Војислав Илић (1860–1894), антички мотиви, утицај, Публије Овидије Назон (43. г. пре н. е. – 18. г. н. е.), Александар Сергејевич Пушкин (1799–1837), Михаил Јурјевич Љермонтов (1814–1841).

Утицај античке књижевности на поезију Војислава Илића огледао се не само у избору стиха¹ него и у мотивима и темама које доминирају у његовом стваралаштву. По мишљењу Милорада Павића, од укупног броја лирских и епских песама Војислава Илића, једна десетина спада у класичарске и митолошке песме.² Уколико би се антички мотиви у Илићевом стваралаштву мерили другачијим

¹ Вид. темељну и значајну, новију студију: Весна Тријић, „Порекло хексаметра Војислава Илића”, *Лейойис Маџице срџске*, Нови Сад 2013, 713–720.

² Милорад Павић, *Војислав Илић и европско џесништво*, Нови Сад 1971, 281.

аршином, тај број би био и већи. За антички утицај, а и за целокупно образовање Војислављево, нарочито када се у обзир узме чињеница да је напустио гимназију после трећег разреда,³ у највећој мери заслужан је његов отац. Јован Илић био је аустроугарски студент, Книћанинов добровољац, професор гимназије, историчар, зачетник сонета у српској књижевности и високи државни чиновник тадашње Србије,⁴ кроз чији је дом „прошла сва српска литература 1870–1880-их година”.⁵ Утицај Јована Илића на стваралаштво Војислава не може се довољно нагласити, нарочито када се узме у обзир да је Јован, као студент у Прашови, Пожуну и Бечу,⁶ морао знати латински, а с обзиром на његово занимање за античку Грчку, вероватно је знао и старогрчки.⁷ Ова чињеница указује на то да је и Војислав Илић познавао античке ауторе и у оригиналу. Мало је вероватно да је отац, који се лично толико трудио око синовљевог образовања, пропустио да му прошири хеленске и римске видике. Поред тога, Јован Илић је, због својих веза са тадашњом елитом Србије и због славенофилских убеђења, заслужан и за Војислављево познавање руског језика и књижевности,⁸ што ће му послужити као својеврстан „прозор у Европу”.⁹ Преко руских превода, упознавао се са другим књижевностима, наравно и са античком.¹⁰ Нарочито јак утицај на Илића извршио је Александар Сергејевич Пушкин: „Илић је одлазио, али никада није отишао, од Пушкина”.¹¹

Очев утицај није у потпуности одредио синовљева интересовања: иако је Јован Илић сматрао римску књижевност само „суро-

³ Милорад Павић, *Војислав Илић, његово време и дело: хроника једне ђесничке породице*, Београд 2005, 23.

⁴ *Истио*, 13–14.

⁵ Р. Ф. Доронина, *Сербско-русские литературные связи на рубеже XIX и XX веков. Воислав Илич и русская поэзия*, Россия в глазах славянского мира, Зборник радова, Москва 2007, 115.

⁶ М. Павић, *Војислав Илић, његово време и дело: хроника једне ђесничке породице*, 11–13.

⁷ Вилхелм Унгер, *Systematische Darstellung der Gesetze über die höheren Studien in den gesammten deutsch-italienischen Provinzen der österreichischen Monarchie*, 2. Teil („Specielle Anordnungen”), Wien 1840: *Системајско представљање Закона о високим студијама у свим немачко-италијанским провинцијама Аустријске монархије, дружи део* („Специјалне наредбе”), Беч 1840, 479 и даље. (Ово откриће колегинице Ане Шуменковић, које баца ново светло на образовање Војислава Илића, заправо је било и подстицај за цео текст.)

⁸ По доласку руских добровољаца под командом генерала Черњајева 1876. године у Београд, сам генерал Черњајев долазио је у дом Илића и покушавао да уз Војислава Илића научи српски језик. Тако је Војислав Илић, заузврат, научио руски и до своје деветнаесте године је већ могао да чита књиге на руском без речника (М. Павић, *Војислав Илић и европско ђесништво*, Нови Сад 1971, 46).

⁹ Р. Ф. Доронина, *Ibidem*, 114.

¹⁰ *Ibidem*, 119.

¹¹ *Ibidem*, 118.

гатом” грчке,¹² Војислав ствара дела у којима су личности и мотиви из римске историје и књижевности. Присутан је нарочито Овидије, његове *Меџаморфозе* и *Леџендарне љубавнице*. Не знамо да ли је и колико је Илић познавао римску књижевност у оригиналу, али је крајње проблематична тврдња неких критичара који у његовим песмама нису могли наћи никаква виднија приближавања римској поезији.¹³ Има, међутим, критичара који сматрају да је све што је Илић написао о овим темама преузето из туђих дела или да је песник своје познавање историје преточио у песме.¹⁴ Можда је за овакво размишљање о античким мотивима у делима Војислава Илића заслужно његово слободно коришћење и прерађивање оригинала. Такав поступак је, по речима Славка Леовца, „морао, као увек, да изазове жестоко противљење, и то баш оних који су више ценили тачну употребу неког податка него неку поетску и философску суштину”.¹⁵ Узмимо за пример Илићеву песму *Пред Тројом*. Лука Зима је Војиславу Илићу замерао што се у овој песми јављају следећи стихови:

*У лоџору своме, уз њесме и џласне џрубe,
Кресиду Грци љубе.*¹⁶

Критичар негодује јер Кресиде код Хомера нема.¹⁷ Она је, да би се јавила код Илића, прешла дуг пут од Беноа де Сент Мора, преко Гвида деле Колоне, Бокачовог *Филосџраџа*, Чосера и, коначно, Шекспира у *Троилу и Кресиду*, одакле се и Илић упознаје са њом.¹⁸

Уосталом, такав однос према изворима није нешто ново: још је Катул, давно, поред других писаца који су се служили истим поступком, у епилију *Свадба Пелеја и Теџиде* дао потпуно нову слику мита:

*nulla domus tales unquam contexit amores,
nullus amor tali coniunxit foedere amantes
qualis adest Thetidi, qualis concordia Peleo.*¹⁹

*Никад ниједна кућа није џакву чувала љубав,
ниједна љубав заљубљене није везала џјако
као џџио Теџиду и Пелеја савршен сјаја склад.*²⁰

¹² М. Павић, *Војислав Илић и евројско џесниџџво*, 311.

¹³ Исто, 312.

¹⁴ Исто, *Коринџска хеџера*: 311 и 313, Овидије: 283.

¹⁵ Славко Леовац, *Хеленска џрадиџја и срјска књижевност XX века*, Сарајево 1963, 7.

¹⁶ Војислав Илић, *Изабрана дела*, Београд 1962, 111–112.

¹⁷ М. Павић, *Војислав Илић и евројско џесниџџво*, 164.

¹⁸ Исто.

¹⁹ Catul. 64, 334–336.

²⁰ Све преводе са старогрчког, латинског и руског у тексту – ако није другачије назначено – урадила је Ана Шуменковић.

И други песници обрађују добро познати мит. Тако Хесиод о браку Пелеја и Тетиде каже:

*Πηλέϊ δὲ δμῖθεϊσα θεὰ Θέτις ἀργυρόπεζα
γεῖνατ' Ἀχιλλῆα ῥηζήνορα θυμολέοντα.*²¹

*Пошћио Пелеј њокорио је сребрноногу божињу Теџиду,
она роди му Ахилеја лављеџ срца, који саџиуре војску.*

Паусанија описује да је у Елиди видео кип Тетиде коју напада Пелеј, док из њене руке ка Пелеју избија змија,²² а Овидије у *Метаморфозама* надугачко обрађује Тетидину одбрану и Пелејев напад.²³

Управо је Овидије, један од најутицајнијих римских и античких песника,²⁴ једини римски поета по чијим мотивима Војислав Илић ствара своје песме, а једну му и посвећује. Неки критичари сматрали су да је *Овидије* настао под утицајем Пушкинове песме *Овидију*. Други, попут Павића, мишљења су да је она само препевано школско знање,²⁵ а Миодраг Павловић сматра да је „прави извор” ове Илићеве песме Михаил Јурјевич Љермонтов и његов *Умирући ѓладијат*ор.²⁶ Ево Војислављеве песме *Овидије*:

*На суром далеком Понију, ѓде борје сџолејно краси
Томијске ѓределе мрачне, у земљи маѓле и снеѓа,
Публије замишљен седи. На харфу, ѓоред њеѓа,
Седе му ѓале власи.*

*Вали суморно брује. Над седом њеѓовом ѓлавом
Орао одважно кличе, шуми и шѓири лей;
А кроз урвине снежне, ѓонећи сѓирацноѓа вејра,
Јуначки звижди Геј.*

*И небо, земља и море, све се у маѓли скрива...
И вејтар, шѓио с мора душе, уздишце ѓиохо с њим;
А седи ѓроѓник, занеј, Тибарске обале снови,
И с њима ѓорди Рим.*

²¹ Hes. Th. 1006–1007.

²² Paus. 5.18.5.

²³ Ov. Met. 11.221–265.

²⁴ О Овидијевом утицају сликовито говоре две чињенице: прва је да је најчешће цитиран аутор у Шекспировим делима (и то у оригиналу, што Шекспир иначе не чини често), а друга да је једно ексклузивно издање превода Овидијевих дела на француски језик из 1931. године илустровао Пабло Пикасо. (Вид. Милан Будимир – Мирон Флашар, *Преѓлед римске књижевносѓи*, Београд 1996, 430.)

²⁵ М. Павић, *Војислав Илић и евројско ѓеснишѓиво*, 283.

²⁶ Миодраг Павловић, „Културноисторијска свест Војислава Илића (песма *Овидије*)”, у: *Поезија и кулѓура*, Огледи о српским песницима XIX и XX века, Београд 1974, 87.

Сунце се у маџли ѓаси. А вејшар звижди и йоне,
И мразним крилима својим лелуја седу влас,
И йишо дойииче сйруне, и сйруне суморно звоне,
Ко умирући ѓлас.

*

О ѓорди, разврайни Риме! Ти сузе видо му ниси,
Но зайо он вечно живи, а вечна мумија йи си.
Царице векова йавних, ѓде му је ѓробница свеѿа?
Под мрачним, суморним небом варварских и дивљих Геѿа.²⁷

Ову песму Миодраг Павловић сматра једном од најбоље организованих Илићевих песама,²⁸ и, премда је „успела и довршена, она ипак није врхунска, нити једна од оних касних песама у којима се навешћује Војислављев симболизам”.²⁹ Павловић скреће пажњу на саму структуру песме, у којој је последња строфа одвојена од остатка песме и римом (аабб у односу на абаб прве четири строфе), и недостатком скраћивања последњег стиха, али и преласком на „реторски, активни и агресивни тон директног обраћања”.³⁰ Поред тога, Павловић поставља и питање шта је за Илића Рим, и зашто се он јавља увек у негативном контексту, било у овој песми, било у другим, и то увек као горди, развратни и поносни; и одговор налази како у *Новом завейу* тако и у већ поменутој, Љермонтовљевој песми *Умирући ѓладијайшор*.³¹ Та песма, у којој се описује смрт несрећног роба, гладијатора, натераног да се бори пред сенаторима улизицама, писана је, како сам Љермонтов наводи,³² на мотиве из Бајроновог *Чајлда Харолда*: “I see before me the gladiator lie...”.³³ Као и код Илића, и код Љермонтова је Рим обестан и развратан, симбол Западне Европе, али, за разлику од Илићевог Овидија, гладијатор у својим последњим тренуцима пати за својом далеком домовином на Дунаву, старим оцем, слободом.³⁴ Вероватно је Илић тему песме преузео од Пушкина, а став према Риму од Љермонтова, ако се уопште може говорити о преузимању. Поред тога, Гети се не помињу ни код Пушкина ни код Љермонтова, те је сасвим могуће да се Илић са овим племеном упознао преко Овидијевих дела.

²⁷ В. Илић, *Исѿо*, 112.

²⁸ М. Павловић, *Исѿо*, 79.

²⁹ Исто, 77.

³⁰ Исто, 78–79.

³¹ Исто, 85–86.

³² М. Ю. Лермонтов, *Сочинения: В 6 т.*, Изд-во АН СССР, 1954–1957., Т. 2., *Стихотворения, 1832–1841*, 1954, 75–76.

³³ *Childe Harold's Pilgrimage*, 140–141.

³⁴ М. Ю. Лермонтов, *Ibidem*.

Други песник, често навођен да је инспирисао Илића, био је Пушкин, са својом, већ поменутом, песмом *Овидију*. И Пушкин је, као и Илић, нападан да није довољно знао о Овидију и да је „препевао” историјско знање поредећи своју судбину и судбину римског песника. Пушкину је, додуше, допуштено да је познавао Овидијева дела, али у француском преводу (иако је недвосмислено знао латински „на нивоу доброг гимназиста”³⁵). Данас се сматра да је Пушкин Овидија ипак читао у оригиналу, помажући се француским преводом.³⁶ Ако упоредимо две песме о Овидију, видећемо да Пушкин боље познаје историју од Илића:

*Ни дочь, ни жена, ни верный сонм друзей
Ни музы, легкие подруги прежних дней,
Изгнанного певца не усладят печали.*³⁷

*Ни кћери ни жена, ни љрави сан љријатљља,
ни музе, безбрижне друге из љрошљих дана,
љрољнаном љевачу љуљу осладиљли неће.*

Пушкин, наиме, зна да је Овидије у Риму оставио жену и (усвојену) кћер. Осим тога, он се, за разлику од Илића, ослањао и на речи самога Овидија. Да би створио ширу песничку слику, употребио је његове стихове:

*aspera militiae iuvenis certamina fugi,
nec nisi lusura movimus arma manu;
nunc senior gladioque latus scutoque sinistram,
canitiem galeae subicioque meam.*³⁸

*Окруљине најоре војне од младосљли сам избељав’о,
и само сам у иљри узимао оружје у руку;
Сад, као сљарац, држим о левом боку ољасан мач и носим шљљљљљ,
а седу ми ѓлаву љокрива шљлем.*

*Ты сам (дивись, Назон, дивись судьбе превратной!),
Ты, с юных лет презрев волнение жизни ратной,
Привыкнув розами венчать свои власы
И в неге провождать беспечные часы,
Ты будешь принужден взложить и шлем тяжелый,
И грозный меч хранить близ лиры оробелой.*³⁹

³⁵ Н. В. Вулих, Образ Овидия в творчестве Пушкина, *Временник Пушкинской комиссии*, 1972 / АН СССР. ОЛЯ. Пушкин. комис. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1974, 66–76.

³⁶ Н. В. Вулих, *Ibidem*.

³⁷ А. С. Пушкин, *Собрание сочинений в 10 томах*. Т. 1, М.: Государственное издательство художественной литературы, Москва 1959, 165–167.

³⁸ *Ov. Tr.* 4.1, 71–74.

³⁹ А. С. Пушкин, *Ibidem*.

*Ти сам – чуди се, Назоне, чуди се ѿверѣливој судбини! –
ѿи који си, још као младић, ѿзрео немир райничкоѡ живоѿа,
свикнуѿи на ѿо да ружама овенчаваѿи власи
и да у уживању ѿроводиѿи сѿокојно време,
ѿи бићеѿи ѿ принуђен да сѿаваѿи и ѿеѿки ѿлем
и да сѿраѿни мач чуваѿи ѿред ѿлаѿи. ѿве лире.*

На овај разрађени Овидијев мотив код Пушкина скренуо је пажњу М. Јиесте.⁴⁰ Он у свом раду такође наглашава разлику између Пушкина и Овидија, коју је Пушкин сам потцртао:⁴¹ док Овидије шаље „уплашене песме” Октавијану, које неће тронути строгог цезара,⁴² дотле Пушкин, који је по наређењу цара Александра I морао да оде у Молдавију, као сурови Словен, није проливао сузе, али је умео да их разуме:

*Суровый славянин, я слез не проливал,
Но понимаю их...*⁴³

Конечно, и Илић, и Пушкин теше Овидија вечним животом и незаборавом у књижевности:

*Утешься: не увял Овидиев венец!*⁴⁴

Односно,

*О ѡрди, развраѿни Риме! Ти сузе видо му ниси,
Но заѿо он вечно живи, а вечно мумија ѿи си.
Царице векова ѿавних, ѡде му је ѡробница свеѿа?
Под мрачним, суморним небом варварских и дивљих Геѿа.*⁴⁵

Када се упореде Илићев *Овидије* и Пушкинова песма *Овидију*, јасно је да се Војислав није угледао на Александра Сергејевича, као што му узор није била ни *Смрѿи ѡладијаѿора*. Напротив, Пушкин од историје прави песничко ткање много више него што то чини Илић. Пушкинова песма је студиозан приказ Овидијевог лика и дела, утемељен на личном проучавању; у извесној мери Пушкин се пореди са песником кога је веома ценио. Илићева песма користи мотив прогнаног поете чије је дело надживело и сопствену несрећу и оно што је ту несрећу изазвало. Сем по форми, *Овидије* не спада у најбоље Војислављеве песме: хладна је, објективна, удаљена од

⁴⁰ М. Ђиесте, *Заметки к теме „Пушкин и Овидий”*, *Русская филология*. Вып. 2: Сб. студ. науч. работ / Ред. З. Г. Минц. Тарту 1967, 171–190.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² Ни слава, ни лета, ни жалобы, ни грусть, / Ни песни робкии Октавия не тронут. (Ни слава, ни лето, ни жалост, ни туга, ни уплашене песме Октавија дирнуле не би.)

⁴³ А. С. Пушкин, *Ibidem*, 165–167.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ В. Илић, *Исѿо*, 112.

живота, каже Миодраг Павловић.⁴⁶ Васо Милинчевић пак мисли да *Овидије* (уз *Коринѿску хејѿеру* и *Тибула*) иде у врхунска Илићева остварења.⁴⁷ Милинчевић пише да је Војислав „у песмама из класичне старине више од свега романтичар, тужни сањар гладан лепоте и светлости, без обзира на доследну реалистичност у самом поступку у приказивању тога света.”⁴⁸ У класицистичким Илићевим песмама Милинчевић не тражи и не налази непосредне алузије и директне везе са песниковим временом, али примећује да су оне „простом чињеницом свога постојања, неумољива негација целокупне стварности осамдесетих година.”⁴⁹ Отуд се, према Милинчевићевом мишљењу, може говорити о „напуштању стварности”, као једном виду песниковог негативног става према њој.

Како га је надахнуо живот тужног прогнанника, тако је Војислав потражио инспирацију и у Овидијевом песничком опусу. Ове песме могу се поделити на две врсте: на песме настале на основу мотива из Овидијевих *Мејѿаморфоза*, и на песме које су надахнули мотиви сродни оним из Овидијевих дела. У прву групу спадају *Данаја*, *Ниоба*, *Плач Афродитѿе над Адонидом*, а у другу *Бајка о јасици*, *Поменак* и *Посѿанак љубичице*.

Песма *Данаја* једна је од песничких слика типичних за Илића. Сведена, она садржи неочекивани обрт: од љубави у „светлој младости”, до самоће и туге у старости.⁵⁰ Иако обрађује мотив из Овидијевих *Мејѿаморфоза*, песник се више бави преображењем Данаје (од прелепе девојке, која је очарала и самог Зевса, до старице), него претворбом Зевса у златну кишу:

*Некад је ѓромовник, силно заљубљен иѿао ѿеби
Са злајном, обилном кишом. Но свејла младосѿ је йрошла,
И ѿи снуждена сѿојиѿи на њеном обронку йравном,
Јер сѿѿаросѿ већ је дошла.
Време је изрило боре йо ѿвоме чеоѿу ѿавном –
И злајне несѿѿаде кише,
И ѓромовника с њоме. На ољѿар љубави ѿвоје
Ни бакар не йада више.*⁵¹

⁴⁶ М. Павловић, *Исѿо*, 81.

⁴⁷ Васо Милинчевић, „Поетско дело Војислава Илића”, у: Војислав Илић, *Изабрана дела*, Београд 1961, 19.

⁴⁸ Исто, 20.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Мотив остареле и невољене жене, која је притом, као девојка била охола и одбијала младиће, вероватно је најпознатији из Хорацијеве песме (I 25). Памтимо је по изванредном преводу Радмиле Шалабалић (под насловом *Ређе куцају*), у који је смело и инвентивно убацила ономатопеју „туп, туп” призивајући куцање, тј. некуцање младића о врата. (Вид. и Хорацијеву IV 13.) Тај мотив је чест и код елегичара, а Марцијал посебно воли да се обруши на старице које се праве да су младе и лепе (X 90).

⁵¹ В. Илић, *Исѿо*, 136.

Друга песма овог типа јесте *Ниоба*, позната тема многих античких митова и дела, од књижевности до сликарства. Иако се овај мотив јавља у Овидијевим *Метаморфозама*, са трагичном тужбалицом несрећне мајке која је скривила смрт своје деце сопственим хибрисом, Павић сматра⁵² да је вероватније да се Илић угледао на Мелеагрову⁵³ песму *Ниоба*. За разлику од Мелеагра, међутим, Илић своју песму упућује вајару, а не Ниоби, и оригинално завршава дело:

Мелеагар:

*Танџала кћери, Ниобо, глас слушај ми, биједи вјесника,
Прейужну њовјест чуј, уздаха својих јек!
С косе њовезачу – јао – де скини! Ти њороди њород
Мушки за Фебов лук, за љућу, њреболну бол.*⁵⁴

Илић:

*(...) Ах, ја разумем смисо жалосне јелинске бајке
И њену бескрајну њуџу несрећне и болне мајке,
Над њравним дечијим ѓробом.
Ал' ова свечана њуџа мисао буди ми друџу:
Ко беше уметник оџац, џиџо своју оџева њуџу,
И џуч оживе собом?
А ѓрање џрејери мирно... Ја снови чудесне снујем
И џеџко јеџање неко у вриџу далеко чујем.
О, џлачи сџаџуџо џужна! Јер он је у џеби ѓледо
Последње, можда, чедо.*⁵⁵

Овидије пак свој одељак о Ниоби у *Метаморфозама* завршава следећим речима:

*...Quam toto corpore mater,
tota veste tegens 'unam minimamque relinque
de multis minimam posco' clamavit 'et unam'.
Dumque rogat, pro qua rogat, occidit. Orba resedit
exanimis inter natos natasque virumque,
deriguitque malis. Nullos movet aura capillos,
in vultu color est sine sanguine, lumina maestis
stant inmota genis, nihil est in imagine vivum.
Ipsa quoque interius cum duro lingua palato
congelat, et venae desistunt posse moveri;
nec flecti cervix nec brachia reddere motus*

⁵² М. Павић, *Војислав Илић и евројско њесниџџво*, 299.

⁵³ Мелеагар, из Гадаре у Сирији, о. 140–70. г. пре н. е. Писао је менипске сатире и епиграме, који су пуни живог и дубоког осећања. Сачувано их је око сто тридесет. Од својих и туђих епиграма саставио је чувену збирку *Венац*, на основу које је Константин Кефала направио *Палаџинску аџџолоџију*.

⁵⁴ Превео Коломан Рац. Цитирано према: М. Павић, *Исџо*, 299.

⁵⁵ В. Илић, *Исџо*, 143–144.

*nec pes ire potest; intra quoque viscera saxum est.
Flet tamen. Et validi circumdata turbine venti
in patriam rapta est. Ibi fixa cacumine montis
liquitur, et lacrimas etiam nunc marmora manant.*⁵⁶

Својим телом, својом одећом заклонила ју је мајка и повикала: „Њу, најмлађу од свих остави ми, бар њу, само њу, преклињем те!” Али док је молила, погину и она за коју је молила. Клеће Ниоба поред мртвих синова, кћери и мужа, скамењена од несреће. Никакав ветар не помери њену косу, сва крв јој напусти побледело лице, тужне очи јој зуре на непомичном лицу, ничег живог више у њеном лику нема. Скаменио јој се језик у устима, крв у њој више не тече, не може да помери ни да савије више ни врат, ни руке, нити ноге могу кораком да јој крену; тело јој се претворило у камен. Али ипак плаче: кружену олујом, ветар је однесе у домовину. Тамо, на самом врху планине стоји и плаче, и њене сузе и данас теку низ мермер.

Једнако је дирљив и Овидијев, и Илићев завршетак, с тим што Овидије описује преображај несрећне мајке у камен који лије сузе, а Илић се обраћа вајару: по осећању које боји песму, Илић је ближи Овидију него Мелеагру.

У песмама *Мраморни убица* и *Тибуло* слободно је обрађена прича о Пигмалиону, која се јавља у Овидијевим *Метаморфозама*. Код Овидија, вајар Пигмалион заљубљује се у статуу коју је направио, Афродита је претвара у живу жену по имену Пира, са којом Пигмалион живи и добија кћер Пафу (по којој добија име острво). Код Илића, ситуација је обратна. У песми *Тибуло* не заљубљује се вајар у своје дело, већ „Тибуло, квирит млад” у „хладни Венусов кип”⁵⁷. Овај Тибул може бити и римски елегичар Албије Тибул, како сматрају Будимир и Флашар,⁵⁸ као и Анте Петравић.⁵⁹ Уколико је ово мишљење тачно, оно опет са своје стране може потврдити јаке Илићеве везе са Овидијем – Овидије у својим *Љубавима* пише полупародичну, полуозбиљну тугованку поводом Тибулове смрти.⁶⁰ Ипак, мало је вероватно да је Илић познавао Тибулов рад: пре ће бити да се са Тибулом упознао преко Овидијеве песме, ако је у Илићевом *Тибулу* уопште реч о римском елегичару.

Што се песме *Мраморни убица* тиче, иако у њој кип убија свог творца, још су очигледније Илићеве везе са Овидијевим Пигмалионом из *Метаморфоза*, само су мотиви преокренути: Пигмалион,

⁵⁶ Ov. Met. 6.298–312.

⁵⁷ В. Илић, *Исјо*, 41.

⁵⁸ М. Будимир – М. Флашар, *Исјо*, 393.

⁵⁹ Анте Петравић, *Класична мейстрика у хрвајској и српској књижевности*, Београд 1939, 91.

⁶⁰ Ov. Am. 3. 9.

узнавши женске мане, ствара слику савршене жене и заљубљује се у своје дело:

*Virginis est verae facies, quam vivere credas,
et, si non obstat reverentia, velle moveri:
ars adeo latet arte sua. Miratur et haurit
pectore Pygmalion simulati corporis ignes.
Saepe manus operi temptantes admovet, an sit
corpus an illud ebur: nec adhuc ebur esse fatetur. (...)*⁶¹

Изгледала је као права девојка, тако да би поверовао да је жива, и да би, да је не спречава стид, желела да се помера: тако је вешто сакривена његова вештина. Пигмалион не скида поглед са обличја и гори му срце од љубави за њом. Често пада у искушење да руком дотакне дело, да види да ли је заиста слоновача или тело, јер му се више не чини да је слоновача.

Код Илића, Силвије, убоги вајар кога је презрео цео свет, лута по Риму. Код Овидија, на празник посвећен Венери, Пигмалион одлази у храм да затражи од богиње да удахне живот његовој статуи. Молитва је прихваћена, што Венера потврђује тиме што у огњишту пламен сукне три пута. Код Илића, Силвије прво види у цркви приказу дивне, анђеоске жене, и тек је онда ствара:

*Тако једаред њијан дохваћи челично длећо,
И њоче резачи мрамор, без мисли и без њлана,
За неком несвесном њежњом. И слика чудесне жене
Из хладне, мраморне жруде искрсну једнога дана. (...)
Силвије безумно викну
Кад сирашина, чудесна слика с мраморног њодножја сађе,
И њихо њрисачи њему.
„Чудиш се!” ускликну она,
Слазећи нечујно чисти са свога мраморног њрона.
„Па, њијак, давно се знамо. Од њрве младоси њвоје
Ја живљах у дуци њвојој, и лице небесно моје,
Твој вечни идеал, ево, овајлоћен је сада,
Идеал њио бићем њвојим без њвога њрисанка влада. (...)*”

И док Пигмалион моли Венеру да оживи његов кип, и вративши се кући, оживљава статуу својим пољупцима,⁶² дотле Илићева статуа сама силази са постоља, обраћа се вајару и убија га пољупцем:

⁶¹ Ov. Met. 10. 250–255.

⁶² Ut rediit, simulacra suae petit ille puellae / incumbensque toro dedit oscula: visa tepere est. (Ov. Met. 10.280–281): „Кад се вратио, он је дошао до своје статуе девојке, која је лежала на лежају, и пољубио је: већ је постајала топла.”

„Твој живој рад мени беше. И ти ћеш умрејти сада,
 Јер ја сам чаробни лејтир, а ти си чаура био.
 Јеси, ти ћеш умрејти сада... Сав позив живој ти ђвођа
 Свршен је с рађањем мојим, ђо вољи самођа бођа;
 Али ће Римљани суђра с дивљењем ѓледајти мене
 Ко образ врлине чедне, ко узор најлејше жене.”
 И сйрашна, мраморна жена рашири камене руке
 И йришишће ѓа силно. На усне њеђове младе
 Она ледене усне йриљуби безумно, сйрасно,
 И дуцу њеђову исйи. Силвије на земљу йаде,
 И рука суморне смрйи дойшаче њеђове веђе,
 А дивна сйајйуа мирно на своје йодножје йређе.⁶³

Мотиви су, дакле, слични, а Илић их је употребио у складу са својим песничким осећајем.

Песма *Плач Афродитје над Адонидом* отвара занимљиву тему буколике у Илићевом песништву, о чему је писала Ана Петковић.⁶⁴ Ова песма, пример Илићевог подражавања античке буколске тужбалице за Адонисом,⁶⁵ једно је од многих уметничких дела која се баве темом љубави Афродите и Адониса: поред Овидија,⁶⁶ њоме су били надахнути многи сликари, попут Тицијана и Пусена. Код Илића, *Плач Афродитје над Адонидом* има стандардну цикличну шему буколике, где и форма одговара симболичном значењу песме, смрти и поновном буђењу божанства и природе.⁶⁷

Други тип Илићевих песама су оне које су настале по мотивима које налазимо у Овидијевим делима. Такве песме су *Поменак*, *Посйанак љубичице* и, нарочито, *Бајка о јасици*. *Бајка о јасици* је оригинална Илићева песма, једна права метаморфоза. У њој се читаоцу обраћа девојка, коју је Бог претворио у јасику због њене неспособности да воли. Песма је слабашна, али је значајна јер туђем мотиву даје лично печат. *Посйанак љубичице* и *Поменак* су праве песничке слике са етиолошким објашњењем. Прате античку митологију у објашњењу како је који цвет настао и сродније су Овидијевим *Фасйима* него *Мејаморфозама*.

Поред *Мејаморфоза*, Илић у *Арђонауђама на Лемносу* (комедији истог имена) користи мотиве из још једног Овидијевог дела. Реч је о причи о Хери и Леандру из Овидијевих *Леђендарних љубавница*.⁶⁸

⁶³ В. Илић, *Исйо*, 127–129.

⁶⁴ Ана Петковић, „Античка идила у српској поезији: Војислав Илић и Владислав Петковић Дис”, *Анйика и савремени свејш*, Зборник радова, ур. К. Марици Гађански, Београд 2007, 239–253.

⁶⁵ Исто, 246.

⁶⁶ Ов. *Мет.* 10. 519

⁶⁷ А. Петковић, *Исйо*, 246.

⁶⁸ Ов. *Ер. Sapph.* 18 и 19.

ИЈОНА

(Ијона се појине на бреџ и диџнувши букџињу изнад џлаве џледа на море.)

Боџови, џиџа видим?... Човек! Из морских зелених вода

Голо се беласка раме и снажна диџсе се рука.

Па како изџледа диван на бурним валима морским

Ко храбри Леандар неџда. У џако суморну поноћ

Кроз морске срдџиџе вале, он је љубављу вођен,

Одважно џражио поџиџа џиџо води драџесној Хери.⁶⁹

Није сасвим извесно одакле је песник преузео ове мотиве. Могуће је да је као посредник између Илића и Овидија послужио руски превод Шилерове баладе *Хера и Леандар*,⁷⁰ или чак и византијски песник Музеј,⁷¹ мада је мало вероватно да је Илић у рукама држао неку верзију Музејевог оригинала.

Као што смо укратко показали, Илић се доста служио мотивима из Овидијевих дела, прерађујући их по сопственом нахођењу. Иако су у његовим делима римски мотиви слабије заступљени од грчких, за оволико присуство Овидија највероватније је заслужно Пушкиново дивљење за прогнаног песника, као и Пушкинов утицај на самог Илића. Уосталом, и сам Овидије је, као и Војислав Илић, један од римских мајстора стиха, један од неколицине код којих се хексаметар не осећа као нешто туђе и на силу преузето. Са своје стране, Илић је тако успешно пренео хексаметар и прилагодио га српском језику да неко ко не познаје антику тај стих не препознаје као туђ. И Илић је, као и Овидије, стварао лаке и лепе стихове током и непосредно после великог родољубивог заноса (како је само оштра разлика између Илића и Јакшићевог *Падајуће, браћо!*⁷²). Као и Овидије, и Илић је, не протеран али уморан и засићен, 1891. године отишао у Румунију, у Турн Северин за учитеља српске мађинске школе.⁷³ И тамо се патио. Две године раније, 1889. године, објавио је своју другу збирку песама. У њој је била и песма *Овидије*.⁷⁴

⁶⁹ В. Илић, *Исџо*, 27

⁷⁰ М. Павић, *Војислав Илић и евројско џесниџиџво*, 303.

⁷¹ Исто.

⁷² Ђура Јакшић, *Лирске џесме*, предговор Бранко В. Радичевић, Београд 1979, 69–70.

⁷³ Вид. Милорад Павић, *Војислав Илић, њеџово време и дело*, Хроника једне песничке породице, Београд 1972, 209–213.

⁷⁴ „Када песника цар прогна, онда он и није више песник / Јер његове стихове сви заборављају а његово име / Страх брише.” Овидије је надахнуо и Велимира Лукића. Ово су почетни стихови његове песме *Слово о Овидију*. Вид. Велимир Лукић, *Мадриџали и друџе џесме*, Београд 1967, 13–14.

ИЗВОРИ

- Војислав Илић, *Изабрана дела*, СКЗ, Београд 1962.
- Catullus, *The Poems*, Edited With Indroduction, Revised Text and Commentary by Kenneth Quinn, Macmillan/St Martin's Press, London and Basingstoke 1970.
- М. Ю. Лермонтов, *Сочинения: В 6 т.*, Изд-во АН СССР, 1954–1957., Т. 2, *Стихотворения, 1832–1841*, 1954.
- Ovid, *Metamorphoses*, Hugo Magnus. Gotha (Germany). Friedr. Andr. Perthes. 1892.
- Pausanias, *Pausaniae Graeciae Descriptio*, 3 vols, Teubner, Leipzig, 1903.
- Publius Ovidius Naso, *Amores, Epistulae, Medicamina faciei femineae, Ars amatoria, Remedia amoris*, R. Ehwald edidit ex Rudolphi Merkelii recognitione, B. G. Teubner, Leipzig 1907.
- Publius Ovidius Naso, *Tristia*, Arthur Leslie Wheeler Cambridge, MA. Harvard University Press, 1939.
- А. С. Пушкин, *Собрание сочинений в 10 томах*. Т. 1, М.: Государственное издательство художественной литературы, Москва 1959.
- Hesiod, *The Homeric Hymns and Homeric, Theogony*, With An English Translation by Hugh G. Evelyn-White, Cambridge, MA. Harvard University Press – London, William Heinemann Ltd. 1914.

ЛИТЕРАТУРА

- Милан Будимир – Мирон Флашар, *De auctoribus Romanis: Преглед римске књижевности*, Универзитет у Београду, Београд 1996.²
- С. Леовац, *Хеленска традиција и српска књижевност XX века*, „Веселин Маслеша”, Сарајево 1963.
- Васо Милинчевић, „Поетско дело Војислава Илића”, у: Војислав Илић, *Изабрана дела*, За штампу приредио Васо Милинчевић, Народна књига, Београд 1961.
- Милорад Павић, *Војислав Илић и евројско ђесништво*, Матица српска, Нови Сад 1971.
- Милорад Павић, *Војислав Илић, његово време и дело. Хроника једне ђесничке породице*, Просвета, Београд 1972. и Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2005.
- Миодраг Павловић, „Културноисторијска свест Војислава Илића (песма Овидије)”, у: *Поезија и култура*, Огледи о српским песницима XIX и XX века, Београд 1974, 77–106.
- Ана Петковић, „Античка идила у српској поезији: Војислав Илић и Владислав Петковић Дис”, *Антика и савремени свијет*, Зборник радова, Друштво за античке студије Србије и Архив Срема, ур. К. Марицки Гађански, Београд 2007, 239–253.
- Анте Петравић, *Класична мейстрика у хрвајској и српској књижевности*, Задруга професорскога друштва, Београд 1939.
- W. Unger, *Systematische Darstellung der Gesetze über die höheren Studien in den gesamten deutsch-italienischen Provinzen der österreichischen Monarchie*, 2. Teil („Specielle Anordnungen”), Wien, 1840.

Gordan Maričić
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

Ana Šumenković
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

VOJISLAV ILIĆ AND OVID:
A CLASSICIST AND HIS INSPIRATION

Summary

This paper is an attempt to show the influence of antiquity and ancient writers, particularly Ovid, exerted on the poetry of the famous Serbian poet Vojislav Ilić, was greater than usually assumed. The influence of antiquity, sometimes indirectly, largely through Russian literature (especially Pushkin and Lermontov), and sometimes directly, through knowledge of the works of ancient authors, is one of the main features of poetry of Vojislav Ilić (1860–1894). Motifs from Ovid's *Metamorphoses* and motifs related to those of Ovid's *Metamorphoses* are encountered in many Ilić's works, especially in the poems Tibullus and Marble Killer, dealing with the motif of Pygmalion and Pyrrha, taken from the Tenth Book of Ovid's *Metamorphoses*.

ГРАЃА
HISTORICAL MATERIAL

Livio Rossetti
Perugia

LA FILOSOFIA NON NASCE CON TALETE – IN BREVE¹

I. LA FILOSOFIA L'HA FORSE “INVENTATA” TALETE?

1.1. Talete protofilosofo. – Sul conto di Talete le fonti, che sono disponibili dall'ormai lontano 1903, celano appena una gamma sorprendente di insegnamenti di gran pregio, per lo più trascurati malgrado si basino su informative molto affidabili (infatti sono dotate di un alto livello di stabilità semantica). Occorre chiedersi inoltre se egli fu davvero il primo filosofo, e non ci vuol molto a capire che le basi per affermarlo sono piuttosto fragili.

OVERVIEW²

I. WAS PHILOSOPHY PERHAPS ‘INVENTED’ BY THALES?

1.1. Thales the Proto-philosopher. – The sources on Thales, available from the now distant year 1903, barely conceal a stunning array of teachings of great value. These teachings (especially about time and space distances) have been mostly overlooked, despite the fact that they are based on very reliable information (all reports being marked by a high level of semantic stability).

¹ Esiste anche un'altra ‘sintesi’ di questo libro. Si tratta di Rossetti 2011b.

² A different ‘synthesis’ of this book is available since 2011 (in Rossetti 2011b).

The question is also whether Thales was really the first philosopher. On this point, it does not take long to realize that the basis for calling him the first philosopher is quite fragile.

1.2. *Se non Talete, chi altri?* – Se a dare il via alla filosofia non è stato Talete, sarà stato forse Anassimandro? Oppure Anassi mene? Oppure Ecateo? Ma tuffi costoro furono, nella migliore delle ipotesi, dei filosofi di fatto, non consapevoli di esserlo (quindi anche involontari).

1.3. *La stagione dei filosofi inconsapevoli.* – Filosofi non consapevoli, non intenzionali, furono anche molti altri presocratici. Ma forse è il caso di rappresentarci gli esordi della filosofia in Grecia come un parto che ebbe adeguata gestazione e di ricercare le manifestazioni della filosofia embrionale, quindi alcune fasi avanzate di gestazione.

1.4. *Gorgia inventore mancato della filosofia? O forse Melisso?*

– Tale potrebbe essere il caso di un'opera di Gorgia, il *Peri tou meontos*. Perché quest'opera così creativa non ebbe il potere di dar luogo alla nascita della filosofia? La domanda si direbbe legittima. Un altro candidato plausibile è forse da ravvisare nel libro di Melisso.

1.5. *La filosofia come risorsa pubblica.* – In realtà si può capire che due libri come questi, pur essendo così sofisticati, non siano riusciti a far nascere la filosofia. A quei libri mancò il supporto di un valido canale comunicazionale. Dopotutto la filosofia la si fa insieme.

II. STORIA E PREISTORIA DELLA FILOSOFIA: ALCUNE DATE CRUCIALI

2.1. *La filosofia del cupo Hagen e quella di molti altri.* – A volte si prova a risalire perfino oltre Talete, per esempio alla filosofia di Omero. In realtà l'universo delle filosofie virtuali è molto, molto più vasto e, comprensibilmente, include anche tuffi i Presocratici.

2.2. *If not Thales, then who else?* – If it was not Thales who started philosophy, was it, perhaps, Anaximander? Or Anaximenes? Or Hecataeus? No. All of them were, at best, philosophers de facto, unaware, and necessarily unintentional.

2.3. *The season of intellectuals unaware of being philosophers.* – In a similar way many other Pre-Socratics were unintentional philosophers.

But maybe it is time to represent the beginnings of philosophy in Greece as a birth that had an appropriate period of gestation, and therefore research what may be evidence of an embryonic philosophy, a philosophy still in stages of gestation.

2.4. *Gorgias unsuccessful inventor of philosophy? Or maybe Melissus?* – That could be the case for a work of Gorgias, *Peri tou meontos*. It would be not out of place to ask why so creative a work did not have the power to bring philosophy to 'birth'. That could well be considered

a legitimate question. Another plausible candidate could perhaps have been the book of Melissus.

2.5. *Philosophy as a public resource.* – It is not difficult to understand why these two books, though marked by so high a level of sophistication, failed to give rise to philosophy. They lacked the support of an effective channel of communication. After all, one does philosophy together with other people, not by oneself.

II. HISTORY AND PREHISTORY OF PHILOSOPHY: SOME CRUCIAL DATES

2.1. *The philosophy of the dark Hagen and that of many others.*

– Sometimes one tries to go back before Thales, for example back to the philosophy of Homer. However, that universe of potential philosophies is much broader, and does not include just all the Presocratics.

2.2. *Sapere è un vantaggio, ma non sempre e non necessariamente.*

– Essere filosofi non virtuali ma consapevoli è una condizione che presenta evidenti vantaggi (uno sa cosa sta facendo), ma non mancano gli inconvenienti. Tra questi ultimi figura il rischio di credere di sapere già come stanno le cose.

2.3. *Il caso di Parmenide, un filosofo da “defilosofizzare” piuttosto energicamente.* – Emblematico è il caso di Parmenide. Si sa per certo che solo una piccola parte del suo poema era dedicata all'esposizione della dottrina sull'essere; nel resto del poema si discuteva di *decine* di argomenti di astronomia e di scienze della vita, lanciando non poche idee di primaria importanza che riusciamo quanto meno a individuare. Di conseguenza è alquanto scandaloso continuare a scrivere libri e capitoli su Parmenide in cui di questi altri contenuti non si fa nemmeno parola. Parmenide attende di essere ripensato su altre basi.

2.4. *Ma se non Talete, allora chi? Forse Platone?* – Dopo queste premesse, giunge il momento di provare a dire quando la filosofia è nata. La risposta ha ben poco di aleatorio: è nata con e grazie a Platone. In proposito è disponibile una prova eclatante: fin verso il 390 a.C. le parole del gruppo *philosoph-* ebbero una circolazione molto limitata (sono attestate appena una quindicina di occorrenze), invece subito dopo, con Platone, Isocrate e pochi altri, la quantità delle occorrenze schizza a circa 450 senza contare Aristotele. La domanda “che cosa ha saputo fare Platone?” sembra richiedere una risposta dalle molte facce.

2.5. *Un inizio retrodatato di circa due secoli.* – Provvide poi Aristotele a lanciare, e con successo, l'idea di retrodatare gli inizi della filosofia di ben due secoli, così da farla convenzionalmente risalire fino a Talete.

2.6. *Knowledge is an advantage, but not always and not necessarily.* – To be not merely a potential, but an actual conscious philosopher has its advantages (one knows what he or she is doing), but that doesn't happen without some drawbacks. Among the latter are the risk of believing that one already knows the way things are even when one is far from knowing it.

2.7. *The case of Parmenides, a philosopher who needs to be 'de-philosophized' rather vigorously.* – The case of Parmenides is emblematic. It is a fact that only a small part of his poem was dedicated to the exposition of a doctrine of being; in the rest of the poem (perhaps 75% of the original whole) he dealt with dozens of topics in astronomy and life sciences, while launching ideas of prime importance that we can at least identify. Therefore it is quite outrageous to continue to write books and chapters on Parmenides where these other contents continue to be passed over in silence. Parmenides is waiting to be completely rethought.

2.8. *But, if not Thales, then who else? Perhaps Plato?* – It is now time to say when philosophy was actually 'born'. Very little is uncertain about that: it was born in the time of, and thanks to, Plato. Striking evidence of this is available: Until around 390 BCE words of the group *philosoph-* had a very limited circulation (barely fifteen occurrences are attested). Soon after, with Plato, Isocrates and a few others, the number of occurrences would jump to about 450 (not counting occurrences in Aristotle). The ensuing question, "How did Plato succeed in doing that?" seems to require a many-sided response.

2.9. *A beginning backdated by about two centuries.* – Then Aristotle decided to launch, and launched successfully, the idea that the beginning of the philosophy should be backdated by two whole centuries: back to Thales.

Questa e la precedente sono due date che possono ben meritare di essere tenute presenti.

III. STORIA E PREISTORIA DELLA PAROLA "FILOSOFIA"

3.1. *Il problema.* – E che pensare delle occorrenze di parole del gruppo *philosoph-* nel periodo anteriore a Platone? Che idea di filosofia si intravede nelle rare occorrenze d'epoca preplatonica? E che ruolo vi ha verosimilmente giocato Socrate?

3.2. *philosoph- prima del 425 a.C. circa.* – Pitagora ed Eraclito (e a maggior ragione Talete, Anassimandro, Anassimene e altri), non contribuirono all'introduzione di parole del gruppo *philosoph-* negli usi linguistici del greco.

3.3. *philosoph- ai tempi della maturità di Socrate.* – Qualche tempo dopo il 430 a.C. in *Hel.* 13, Gorgia si trovò a identificare le *philosophón*

logon amillai (le dispute che si fanno con i discorsi “filosofi”) distinguendole da altri tipi di discorsi di pregio. Sembra che, nei discorsi “filosofi”, egli abbia ravvisato delle provocazioni o avventure della mente, come ad es. le antilogie.

Erodoto usa *philosopheón* in relazione a Solone e, sempre con riferimento a Solone, qualcosa di analogo si ritrova in Senofonte. I termini usati suggeriscono l’idea dell’importanza riconosciuta all’elaborazione mentale delle esperienze.

Anche Tucidide ha un *philosophoumen* significativo e congruente; mentre più problematica appare l’occorrenza corrispondente nel *De vetere medicina* ippocratico. Da registrare è anche il silenzio di Aristofane, che nelle *Nuvole* non parla di filosofia.

This and the previous one are two dates (they indicate small groups of years) that may well deserve to be kept in mind.

III. HISTORY AND PREHISTORY OF THE WORD ‘PHILOSOPHY’

3.1. *The problem.* – What are we to make of the occurrences of words in the group *philosoph-* prior to Plato? Which idea of philosophy can be seen in these occurrences prior to, and independent from, Plato? And did Socrates play a role in shaping this very preliminary idea of philosophy?

3.2. *philosoph- before ca. 425 BCE* – Pythagoras and Heraclitus (and *a fortiori* Thales, Anaximander, Anaximenes and others) did not contribute to the introduction of *philosoph-* words into the linguistic practices of Greek.

3.3. *philosoph- at the time of maturity of Socrates.* – Some time after 430 BCE, in *Helen* 13, Gorgias found himself identifying *philosophón logon amillai* (disputes that are made with ‘philosophical’ speeches) as distinct from other types of fine speeches. It seems that, with ‘philosophical’ speeches, he may have had in mind provocations or adventures of mind, such as the antilogies.

Herodotus uses *philosopheón* in relation to Solon and, again with reference to Solon, something similar is found in Xenophon. Their wording seems to convey the idea of the importance to be attached to mental processing of experiences. Thucydides’ *philosophoumen* also has a significant and consistent meaning; while the corresponding occurrence in the Hippocratic *De vetere medicina* appears more problematic. Also to be noted is the silence of Aristophanes, whose *Clouds* fails to mention philosophy.

3.4. *philosoph- riferito a Socrate.* – Vengono poi esaminate delle dichiarazioni riferite ai tempi in cui Socrate era in vita: quattro dichiarazioni di Senofonte, la storia di Iscomaco che incontra Aristippo a Olimpia (dal *Milziade* di Eschine di Sfetto) e cinque passi platonici.

3.5. *philosoph-* subito dopo la morte di Socrate. – Per il periodo immediatamente posteriore alla morte di Socrate vengono valorizzati un verso delle *Ecclesiazuse* di Aristofane, la *Katégoria Sókratous* di Polycrates, il *Busiride* di Isocrate, il fr. 1 di Lisia (discorso contro Eschine di Sfetto) e qualche altra testimonianza secondaria.

Si passano poi in rassegna i singoli socratici. Eschine si distingue per non tirare in ballo la filosofia; Fedone rimane un caso dubbio; Antistene sembra essere rimasto estraneo alla parola filosofia; nel caso di Aristippo, si notano solo tracce di impiego dell'accezione 'moderna' di filosofia.

Segue l'esame di svariate occorrenze della parola in Senofonte, alcune delle quali sono piuttosto problematiche.

È infine la volta della testimonianza di Aristotele che, nel parlare di Socrate, non introduce nemmeno una volta parole del gruppo *philosoph-*.

3.6. *Due diverse accezioni di philosophia, una 'antica' e una 'moderna'*. – Dall'insieme di queste evidenze, molto diverse tra loro, emerge un'idea di filosofia facilmente distinguibile da quella che venne successivamente accreditata da Platone. Per ora la filosofia evoca l'intellettuale brillante, creativo, pieno di risorse e buon parlatore. Niente a che vedere con l'amore della sapienza o la meraviglia.

C'è dunque anche una terza data da ricordare, quel 425 circa, quando il termine cominciò a circolare anche per iscritto e a caratterizzarsi sul piano del significato.

3.7. *Philosoph- words reported of Socrates*. – Some statements used to talk about Socrates, or at least referring to the time when Socrates was alive – four statements of Xenophon, the story of Ischomachus who meets Aristippus at Olympia (from the *Miltiades* of Aeschines of Sphettos) and five Platonic passages – are then examined.

3.8. *Philosoph- words immediately after the death of Socrates*. – For the period immediately subsequent to the death of Socrates, the *Ecclésiazusae* of Aristophanes, the *Katégoria Sókratous* of Polycrates, the *Busiris* of Isocrates, a fragment of Lysias (speech against Aeschines of Sphettus) and some other secondary evidence seem relevant for the present investigation.

As to the individual Socrati'cs, Aeschines stands out for his silence about philosophy; Phaedo remains a doubtful case; Antisthenes appears to have remained foreign to the *philosoph-* wording; in the case of Aristippus, only traces of use of the 'modern' idea of philosophy have survived.

Several occurrences of the word in Xenophon, some of which are rather problematic, are examined in the sequel. Then the testimony of

Aristotle follows. When mentioning Socrates, Aristotle never introduces words of the *philosoph-* group.

3.9. *Two different meanings of philosophia, an 'ancient' and a 'modern'.* – From the examination of so many documents an idea of philosophy emerges, which is easily distinguishable from that which was later validated by Plato. Before Plato, and for a period of some four decades, the term 'philosophy' evoked the brilliant intellectual, creative, resourceful and a good talker. Nothing to do with the love of wisdom or with wonder.

So there is also a third date to be entered, 425 BCE or so, when the term began to circulate in writing and to be marked out on the level of meaning.

IV. RIPENSARE LA PREISTORIA DELLA FILOSOFIA (IN GRECIA)

4.1. *Tre date da ricordare.* – Le tre date (425 circa, 385-80, 350 circa) lasciano intravedere l'esigenza di ripensare a fondo la rappresentazione corrente degli inizi della filosofia, che ebbero luogo non a Mileto ma a Atene, e non ai tempi di Talete ma ai tempi di Platone. Che incidenza ha potuto avere un così largo uso di date 'sbagliate'?

4.2. *Il caso dei Sofisti.* – La sua incidenza è particolarmente vistosa nel caso dei Sofisti. La *damnatio memoriae* che ha gravato su di loro fin dai tempi di Platone ha reso desiderabile una loro riabilitazione come filosofi, ma la polemica antisofistica non poté rispecchiare un qualche desiderio di dichiararli nonfilosofi, perché essi rimasero del tutto estranei alla 'nuova' filosofia di Platone (quanto meno, non abbiamo nessuna evidenza del contrario).

4.3. *Socrate testimonial delle idee di Platone.* – Una portata ancora maggiore queste tre date la manifestano nel caso di Socrate per il fatto di alimentare un serio dubbio sull'affidabilità di molti aspetti del racconto platonico, a partire dal *Fedone*. Infatti si vengono moltiplicando gli indizi in base a cui presumere che Platone si sia servito di Socrate come risorsa di carattere promozionale (come *testimonial*), non esitando a intervenire sugli stessi dati di fatto, sottoposti agli adattamenti più diversi. Di conseguenza si fa strada il sospetto che Socrate non sia stato filosofo nel senso suggerito da Platone e si delineano nuove prospettive per l'interpretazione sia della figura di Socrate sia dell'opera di Platone.

4.4. *Ma allora esiste una filosofia più genuina di altre?* – L'accezione 'antica' di filosofia non era in grado di dar luogo a niente che potesse somigliare alla filosofia che tutt'oggi conosciamo; pertanto l'accezione 'moderna' non ha rivali. Semmai si può

IV. RETHINKING THE PREHISTORY OF PHILOSOPHY (IN GREECE)

4.1. *Three dates.* – So we can identify three dates (about 425, about 385–380, about 350). Because of them, there arises a certain need to rethink the current representation of the beginnings of philosophy. Philosophy began in Athens, not in Miletus; and not at the time of Thales, but the time of Plato. And since a wide use of the ‘wrong’ dates occurred, one could ask what may have been the impact of such a misuse.

4.2. *The case of the Sophists.* – In the case of the Sophists misuse may have been especially prominent. The *damnatio memoriae* which has affected them since the days of Plato has made it desirable to rehabilitate them as philosophers, but they remained completely foreign to the ‘new’ philosophy of Plato, and showed no desire to be considered philosophers (or, at least, nothing suggest the contrary stance). If so, no proper rehabilitation is needed.

4.3. *Socrates as testimonial for the ideas of Plato.* – These dates are even more meaningful in the case of Socrates because they have the power to raise serious doubt as to the reliability of many aspects of how Plato tells his story, especially in the *Phaedo*. In fact, more and more clues suggest that Plato exploited Socrates to promote his (Plato’s) own ideas and, to this end, dared to adjust even facts, submitting them to various adaptations.

Consequently, it is not out of place to suspect that Socrates was not a philosopher in the sense suggested by Plato. This is a starting point for the renewal of the interpretation of Socrates, and therefore also of Plato.

4.4. *In search of a genuine philosophy.* – The ‘old’ meaning of philosophy could not have given rise to anything that resembles the philosophy we all know; therefore the ‘modern’ discutere del prezzo che Platone ha accettato di pagare: giudizi esageratamente severi sui Sofisti, silenzio su gran parte dei contemporanei, uso ‘spavaldo’ dell’immagine di Socrate a fini promozionali.

V. TALETE IL MISURATORE

5.1. *Alla scoperta di un Talete instancabile nel voler capire.* – Se cambiano alcune coordinate fondamentali, ha senso riproporre la domanda su Talete. Chi fu mai Talete?

Le evidenze disponibili indirizzano con decisione verso il nutrito gruppo di misurazioni ‘impossibili’, come la disuguaglianza dei trimestri, l’altezza delle piramidi, la misurazione dell’ampiezza angolare del sole. Queste ardue misurazioni sono documentate molto meglio di una

varietà di altre sue teorie e massime in quanto sono basate su informative dotate di alta stabilità semantica.

5.2. *Talete alle prese con le "parti" del ciclo annuale.* – Abbiamo la prova che Talete pervenne a fissare l'occorrenza (le date) degli equinozi, operazione che si presume sia stata particolarmente impegnativa. Il passaggio successivo consistette nel (far) contare i giorni per più anni, così da notare, fra l'altro, che la durata di ciascun trimestre varia in misura apprezzabile. Ciò è buon indizio del grado di precisione raggiunto nelle misurazioni.

5.3. *Ma come avrà fatto a datare solstizi ed equinozi?* – Sul modo in cui Talete potrebbe essere riuscito a individuare il giorno degli equinozi è inevitabile accontentarsi di congetture (l'individuazione del giorno dei solstizi fu, probabilmente, molto più facile). Ne viene qui avanzata una.

meaning has no rivals. A point worth examining is the price Plato may have paid for the establishment of philosophy in our world forever: overly severe judgments on the Sophists, silence on most contemporary Socratics, use of a 'bold' image of Socrates for promotional purposes.

V. THALES, THE MEASURER

5.1. *Discovering a Thales relentless in wanting to understand.* – With some fundamental coordinates modified (above), it would be pertinent to rethink the identity of Thales. Who after all was Thales?

The available evidence is such as to focus on a substantial group of 'impossible' measurements, e.g. the unequal duration of trimesters, the height of the pyramids, the angular width of the sun. These measurements are much better documented than a variety of other theories and maxims. Moreover, in comparison, their sources enjoy a much higher semantic stability.

5.2. *A Thales struggling with the 'parts' of the annual cycle.* – We have evidence that Thales came to fix the occurrence (dates) of the equinoxes, an operation that may have proven to be particularly challenging. The next step would have consisted in counting the days for additional years, so as to note, among other things, that the length of each quarter varies appreciably. This is a good indication of the degree of precision achieved in these measurements.

5.3. *But how could he have succeeded in dating solstices and equinoxes?* – As to how Thales might have come to identify the day of the equinoxes, there is room only for conjectures (the identification of the day of the solstices was probably much easier). One such conjecture is being argued for here.

5.4. *Misurare il sole (e/o la luna)*. – Anche il modo in cui Talete poté pervenire a quantificare l'ampiezza angolare del sole ($1/720$) può solo essere oggetto di congetture. Varie ipotesi vengono discusse nel corso di questo paragrafo.

5.5. *L'ampiezza angolare di sole e luna tra Mandrolito ed Eraclito*. – Quest'ultima misurazione avrebbe grandemente emozionato un contemporaneo di Talete, Mandrolito di Priene. Numerosi indizi lasciano intuire che Eraclito scelse, invece, di irridere a questa misurazione, adducendo che si trattava di una misurazione facilissima ("sarebbe stato molto più semplice dire che il sole ha la misura di un piede umano"). Se ci fu irrisione, d'altronde, allora un famoso passo del Papiro di Derveni non può essere interpretato nel modo corrente.

5.6. *Talete sophos a Atene*. – Altri indizi ci parlano della diffusa notorietà raggiunta da Talete, che sembra essersi recato anche a Lesbo su invito di un famoso poeta eolico, Alceo. Queste circostanze gettano nuova luce sul racconto che concerne i Sette Sapienti. È verosimile che intorno al 582 a.C. Talete sia stato fatto venire ad Atene per conferire a lui, e poi anche a Solone e ad altri, il titolo di *sophos* con una cerimonia apposita.

L'impressione complessiva che scaturisce da questi dati è che la figura di Talete celi ancora molte virtualità, che andrebbero studiate a fondo e su nuove basi, possibilmente guardandosi dall'immagine ipersemplificata dei suoi insegnamenti, immagine che ha fortemente oscurato e banalizzato il personaggio.

5.7. *Measuring the sun (and/or the moon)*. – In likewise manner, a conjecture as to how Thales came to quantify the angular size of the sun ($1/720$, i.e. half a degree) is the only option available to us. Various hypotheses are being examined here.

5.8. *The angular size of the sun and moon between Mandrolitus and Heraclitus*. – The latter measurement is likely to have greatly excited a contemporary of Thales, Mandrolitus of Priene.

Heraclitus, on the other hand, probably mocked Thales for this measurement, arguing that it was a very easy measurement ("simple, the sun's size is that of a human foot!"). If there was mockery, however, then a famous passage of the Derveni Papyrus cannot be interpreted in the way that it currently is.

5.9. *Thales sophos in Athens*. – Other indicators tell us a lot about the widespread fame achieved by Thales. He seems to have gone to Lesbos at the invitation of a famous poet, Alcaeus.

These circumstances shed new light on the story concerning the Seven Sages. Thales is likely to have been invited to Athens towards 582 BCE in order to be appointed as *sophos* with a special ceremony. Then,

Solon and other distinguished persons were appointed as *sophoi* by the Athenians.

The overall impression that emerges from the above is that the figure of Thales still hides many possibilities; that it is still to be studied in depth and on a new basis, possibly avoiding the oversimplified picture of his teachings which has strongly overshadowed and trivialized his character.

INDICE DEI LIBRI CITATI

- Bandini e Dorion 2000–2001: M. Bandini – J.-A. Dorion, Xénophon, *Mémorables*, I–III, Paris 2000–2011.
- Bevilacqua 2010: F. Bevilacqua, *Memorabili di Senofonte*, Torino 2010.
- Bollack 2006: J. Bollack, *Parmenide, de l'étant au monde*, Paris 2006.
- Brancacci 2014: A. Brancacci, «Filosofia e retorica in Antistene», in Suvak 2014, 200–225.
- Brisson 1990: L. Brisson, «Mythe, écriture, philosophie», in J.-F. Mattéi (ed.), *La naissance de la raison en Grèce*, Paris 1990, 49–58.
- Burkert 1960: W. Burkert, «Zum Ursprung des Wortes 'Philosophie'», *Hermes* 88, 1960, 159–177.
- Burkert 1962: W. Burkert, *Weisheit und Wissenschaft: Studien zu Pythagoras, Philolaos und Platon*, Nuremberg 1962.

Милан С. Димитријевић

АСТРОЛОГИЈА У АНТИЦИ*

Освајања Александра Македонског приближила су старим Грцима културе Сирије, Вавилона, Персије и других народа на Блиском истоку и у централној Азији где су постојала астролошка учења. Око 280. године пре н.е., свештеник бога Бала из Вавилона Беросус, дошао је на острво Кос да би Грке поучавао између осталог и астрологији.¹ Према Николасу Кампиону, око првог века пре н.е., у хеленистичком свету су постојала два облика астрологије; један, у оквиру кога се, на основу проучавања хороскопа, покушавало да се установе прецизни детаљи из прошлости, садашњости и будућности, и други, који је истицао у први план успон душе ка звездама, где је астрологија служила као облик дијалога са Божанским у тежњи за личним преображајем.²

Астрологија је у Грчкој наишла на погодно тло, а нарочито је била у складу са стоицизмом чији је оснивач био Зенон (342–270. г. пре н.е.). На питање како да се постигне спокојство и задовољство у тешким временима, он је нудио два одговора. Прво, ни због чега се не треба бринути пошто је све предодређено и ми ништа не можемо да учинимо да то спречимо или променимо. Друго, мада неко може да загосподари нашим телом, наш ум се не може потчинити и слободу од спољашњих проблема можемо постићи ако смо „стоички” индиферентни према њима. Зато су стоици били заинтересо-

* Текст је написан за пројекат *Антички лексикон с рецепцијом антике код Срба*, ур. К. Марицки Гађански, Матица српска.

¹ Campion, Nicholas: 2008, *A History of Western Astrology, Vol. 1, The Ancient World* (first published as *The Dawn of Astrology: a Cultural History of Western Astrology*), London: Continuum, стр. 84.

² Исто, стр. 173–174.

вани за све методе предвиђања, а нарочито астрологију, да би омогућили човековом уму да прихвати своју судбину.

Први хеленистички астролошки текстови, приписивани боговима Хермесу Трисмегисту и Асклепију и митским личностима Некепсу и Петозирису, јављају се на крају другог или почетком првог века пре н.е. и били су веома утицајни и често навођени. Данас нам је од њих остао само скуп фрагмената и цитата каснијих аутора.

1. У Рим су астрологију донели робови са истока и сматра се да је први био Артиох у другом веку пре н.е., а имала је велики утицај на ниже слојеве друштва.³ Властима је то сметало пошто су сматрали да ако, у стално нестабилној ситуацији, неко жели да поткопа државу или изврши атентат, астролог може да му каже који је најпогоднији тренутак за остварење таквог циља. Тако је 139. године пре н.е. Сенат наредио астролозима да напусте Рим.

2. Први сигурни спис у Риму, који помиње астрологију, потиче од говорника Катона, који је 160. г. пре н.е. саставио расправу у којој упозорава надзорнике посада да не консултују халдејце,⁴ пошто су у то време астрологију у Риму сматрали халдејском науком, а професионалне астрологе називали халдејци или математичари, с обзиром на њихова астрономска прорачунавања.

У хеленистичком свету и Риму, астрономи су често били и астролози. Тако се астрологијом бавио и философ, политичар, астроном, географ и историчар Посејдоније (око 135 – око 51. г. пре н.е.) из Апамеје у Сирији, који је касније постао један од поглавара Родоса са шестомесечним мандатом (пританеј) па га зову и Родоски. Био је једно време амбасадор Родоса у Риму, а на Родосу су га посетили Цицерон и Помпеј које је упућивао и у астрологију. Његова дела нису дошла до нас а сматра се да је инспирисао познато астролошко дело Манилија *Astronomica* (75. г. пре н.е.), где је често цитиран, па се на пример наводе његове речи:⁵

Судбина уйравља свейом и све сйвари су засноване на уйврђеном закону; свака дубока сйаросй је означена својим йредодређеним йриликама. На рођењу йочињемо да умиремо и нац крај зависи од йочейка. Сйоџа дойиче боџайсйво, моћ и беда која се сувице чейсйо нађе; сйоџа су свима дайе њихове надареносйи и особине, мане и врлине, џубици и добици...

Поменути Манилијева *Astronomica*⁶ је први текст о античкој астрологији који је сачуван до наших дана. Марко Манилије (први

³ Barton, Tamsyn: 1994. *Ancient Astrology*, Routledge, стр. 32.

⁴ Исто, стр. 32–33. Вид. такође: Campion, Nicholas: 2008. *A History of Western Astrology*, Vol. I, стр. 228.

⁵ Jim Tester: 1987, *A History of Western Astrology*, New York: Ballantine Books, стр. 32–33.

⁶ M. Manilii *Astronomica*: 1985, ed. G. P. Goold, Leipzig: Teubner.

век) је био римски песник и астролог који је о овој вештини написао инструктивну поему у пет књига око 14. године н.е., најранији астролошки уџбеник који је остао готово у целости до данас.⁷

Популарност астрологије у Риму била је толика да је чак и један сенатор постао астролог. То је Публије Нигидије Фигул (Publius Nigidius Figulus), Цицеронов пријатељ, који је комбиновао астрологију са питагорејском философијом а према неким чак и са магијом. Нигидије је вероватно саветовао Помпеја у рату против Цезара а каснија Цицеронова одбојност према астрологији умногоме је потекла од оптимистичких предвиђања која су га привукла на губитничку страну.

Један од првих астролога који је у Рим донео астрологију засновану на списима приписаним Хермесу Трисмегисту, такозвану херметичку астрологију, био је чувени астролог и учењак Трасил (Thrasyllus), који се јавља почетком првог века, као астролог цара Тиберија,⁸ првог римског императора који је имао дворског астролога.⁹ Тацит, Светоније и Касије Дион индицирају да је између 6. године пре н.е. и 2. године н.е. Трасил већ имао астролошку праксу на Родосу, где га је упознао и консултовао будући император Тиберије, а према Касију Диону, умро је 36. године.¹⁰

Један од највећих античких историчара Тацит (56–117) у *Аналима*¹¹ пише да је Трасил имао сина који је прорекао Неронову владавину, те неки научници сматрају да је то Балбил (Balbillus), дворски астролог императора Клаудија, Нерона и Веспасијана.

Трасил је написао астролошки текст *Таблица (Pinax)*, посвећен непознатој личности Хијероклу, који није сачуван али поседујемо његов кратак преглед, на основу кога можемо да добијемо представу о садржају. Његово дело се позива само на Хермеса Трисмегиста, Некепса и Петосириса а наводе га каснији астролози Ветије Валенс (други век), Порфирије (трећи век) и Хефестион из Тебе (пети век).

Трасил је познат не само као астролог, већ је стекао репутацију и као философ. Према Диогену Лаертију организовао је Платонова и Демокритова дела у скупове по четири, познате као тетралогije.¹² Порфирије у *Животију Платона* наводи пасаж свога учитеља Лонгина у коме се помињу Трасил и група философа који су писали о пита-

⁷ Chris Brennan, "Marcus Manilius", *The Hellenistic Astrology Website*, February 17, 2014, <http://www.hellenisticastrology.com/astrologers/marcus-manilius/>

⁸ Barton, Tamsyn: 1994. *Ancient Astrology*. Стр. 32

⁹ Исто, стр. 43.

¹⁰ Chris Brennan, "Thrasyllus", *The Hellenistic Astrology Website*, March 27, 2014, <http://www.hellenisticastrology.com/astrologers/thrasyllus/>

¹¹ Тацит, Корнелије: 2006, *Анали*, уводна студија, превод и напомене Љиљана Црепајац, Београд, 6: 22.

¹² Лаертије, Диоген: 2003, *Животи и мишљење истакнутих философа*, превео Албин Вилхар, Београд, књиге 9: 45 и 3: 56–61.

горејцима и Платоновим философским принципима. Грчки текст резимеа Трасилове *Таблице* налази се у *Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum*,¹³ а Шмитов превод на енглески у *Antiochus, with Porphyry, Rhetorius, Serapio, Thrasyllus, Antigonus et al., Definitions and Foundations*.¹⁴

У доба царства такође се водило рачуна о могућим политичким импликацијама астрологије. Они који су имали амбиције према престолу тражили су савет када да дигну побуну а власт је хтела да сазна о хороскопским предвиђањима амбиција истакнутих људи да би оне на које астролози укажу надзирала или их онемогућила. Било је објављено да је противзаконито предвиђати смрт императора или идентитет његовог наследника на престолу и постоје извештаји о астролозима који су због тога погубљени.

Римски сатиричар Јувенал написао је крајем првог века:

Нема поузданог астролога ако није био у затвору и клепетао ланцима на обе руке у неком далеком логору.

(Јувенал, Сатира 6, према енглеском преводу у Jack Lindsay, 1971, *The Origins of Astrology*, Frederick Muller: London)

Око првог века, Антиох Атински је написао књигу са дефиницијама астролошких концепата, а Критодем дела *Визија* и *Таблица*. Отприлике из истог времена је и текст Теукра Вавилоњанина (из места Вавилон код Каира у Египту) о планетама, знацима и звездама које истовремено излазе.

Вероватно у последњој четвртини првог века, настала је и поучна поема на грчком у пет књига¹⁵ значајног астролога Доротеја Сидоњанина. Његово дело, које је имало веома велики утицај на касније хеленистичке и средњовековне астрологе, није сачувано у целости али постоје енглески превод арапског превода персијског превода, као и фрагменти на грчком и латинском у делима каснијих астролога.¹⁶ Прве четири књиге овог рада који се зове понекад и *Πενήνταεϋχ* (пет књига) баве се наталном астрологијом а пета катархичком, чији је циљ одређивање погодног момента за започињање неког подухвата или дела.

У касном првом или раном другом веку, Аубио је написао поему о астрологији, а Манетон, рођен у мају 80. године, аутор је астролошког дела *Αἰοισήλεσμαικη*.

¹³ Vol. 8, део 3, уредник Petrus Boudreaux, Lamertin, Brussels, 1912, стр. 99–101.

¹⁴ Превод и коментар Robert H. Schmidt, The Golden Hind Press, Cumberland, MD, 2009, стр. 341–345.

¹⁵ *Dorothei Sidonii Carmen Astrologicum*, ed. David Pingree, Teubner, Leipzig, 1976.

¹⁶ Chris Brennan, “Dorotheus of Sidon”, *The Hellenistic Astrology Website*, March 26, 2014, <http://www.hellenisticastronomy.com/astrologers/dorotheus-of-sidon/>

Највећи астроном антике, Клаудије Птолемај (93–178), бавио се, како је то било уобичајено за астрономе тога времена, и астрологијом. Његово чувено дело из те области било је основа за све који су у оно време практиковали ову вештину. У њему је дат преглед додашњих грчких и месопотамских знања и још увек чини основу модерне „западне” астрологије. У овом комплетном, детаљном и систематском астролошком приручнику, који је преведен и објављиван и у Србији,¹⁷ Птолемај представља хеленистичку хороскопску астрологију, чија је основа геоцентрични систем, описан у *Алмагесту*. Ипак, чувени астроном по свему судећи не сматра њена предсказања као непогрешиви водич, него пре као одговарајућу вероватноћу да ће се нешто догодити, поготову што одбија друге методе предвиђања, као што је на пример нумерологија.

Такође је Гален (129–199) из Пергама, следећи Хипократа, развијао медицинску астрологију а неоплатонистички философ Плотин (204/5–270) био је један од првих који је аргументовано нападао детерминистичку астрологију. У трећем трактату друге књиге његових *Енеада*, *Да ли су звезде узрок?*,¹⁸ наводи да одређена звезда која утиче на нечију судбину уводи ирационалност у савршени Универзум и позива на моралну нискост. Ипак сматра да су звезде и планете продуховљене, о чему сведоче и њихова кретања.

Астролог Ветије Валенс (8. фебруар 120 – око 175) из Антиохије познат је по свом енциклопедијском астролошком делу у девет књига *Анџолоџија*. С обзиром на то да наводи мноштво ранијих извора и преко сто примера карата ради демонстрације астролошких техника и да се практично бавио овом вештином, његово дело, које је сачувано, представља јединствени и изузетно важан извор за проучавање хеленистичке астролошке традиције.¹⁹ Пингри²⁰ у уводу критичког издања Валенсовог дела указује на наталну карту коју аутор најчешће користи и претпоставља да је његова лична. Ако је то тачно, рођен је 8. фебруара 120. године. Његова активност престаје 170, када је велика епидемија куге харала Римским царством, па је могуће да је и он једна од жртава.

¹⁷ *Тетрабиблос* = четири књиге.

Птоломеј Клаудије: 2002, *Тетрабиблос*, превод Александар Имширагић, Астро. Лаб., Београд.

Ptolemy: 1940, *Tetrabiblos*, The Loeb Classical Library No. 435; English translation by F. E. Rubbings, Heinemann, Cambridge University Press, London, (reprinted 1948, 1956, 1964, 1971, 1980, 1994, 1998).

¹⁸ Плотин: 1984, *Енеаде* 1–2, превод Слободан Благојевић, Књижевне новине, Београд.

¹⁹ Chris Brennan, “Vettius Valens”, *The Hellenistic Astrology Website*, December 20, 2011, <http://www.hellenisticastrology.com/astrologers/vettius-valens/>

²⁰ *Vettii Valentis Antiocheni Anthologiarum Libri Novem*: 1986, ed. David Pingree, Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Walter de Gruyter, Лајпциг, стр. V.

Порфирије из Тира (232/233–305?), истакнути неоплатонистички философ и ученик Плотина, оснивача неоплатонизма, повремено се у својим делима освртао на астролошке теме. Њему приписују увод у Птолемајев *Τειραβιβλος*, са насловом *Увод у Птолемајеву Αἰοηλεκταμαίικη* (Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ἀποτελεσματικὴν τοῦ Πτολεμαίου), који углавном садржи серију дефиниција основних астролошких концепата, од којих је већина дословно преписана из изгубљеног дела Антиоха Атинског.²¹ Астролозима модерних времена, како наглашава Холден, Порфирије је највише познат по систему поделе на квадранте кућа, који носи његово име, такозвани „Порфиријев систем кућа”,²² мада га је, још столеће раније, описао Ветије Валенс у својој *Αἰηολογιји*.²³ Стандардно критичко издање Порфиријевог дела публиковали су Емили Боер (Emilie Boer) и Стивен Вајнсток (Stephen Weinstock).²⁴

Антигон Никејски написао је рад у коме су примери наталних карата истакнутих личности, као што је рецимо император Хадријан, у касном другом, или можда у трећем или четвртном веку.

Последњи велики астролог у Риму, у четвртном веку, био је Јулијус Фирмикус Матернус. Дошао је са Сицилије и прво започео каријеру као правник, али се касније повукао и посветио учењу и књижевности. Његови рукописи су му донели називе *Vir Clarissimus* и *Vir Consularis*, што указује да је припадао високом племству – сенаторском реду.²⁵ Написао је астролошко дело *Matheseos Libri Octo* – Осам књига о астрологији, које се на основу података о једном помрачењу датира око 330. године. Посвећено је конзулу Јолијанусу Мавортијусу, кога је упознао када је овај био гувернер Кампаније. Дискутовали су често о философским питањима, астрономији и науци уопште и Мавортијус, који је сматрао да о астрологији нема одговарајуће књиге на латинском, подстакао га је да је напише.

Док је радио на својој књизи, Фирмикус је написао и два мала есеја о предвиђању, која су изгубљена. С обзиром на то да је знао да су астролози 139. године били протерани из Рима и да писање књиге о тој проблематици може да буде опасно, искусан у правним пословима, упозорио је своје читаоце:

²¹ Chris Brennan, “Porphyry of Tyre”, *The Hellenistic Astrology Website*, January 20, 2012, <http://www.hellenisticastronomy.com/astrologers/porphyry-of-tyre/>.

²² *Porphyry the Philosopher: Introduction to the Tetrabiblos, and Serapio of Alexandria: Astrological Definitions*: 2009, trans. James Herschel Holden, American Federation of Astrologers, Tempe, AZ, стр. 62.

²³ *Vettii Valentis Antiocheni Anthologiarum Libri Novem*: 1986, 3, 3.

²⁴ *Porphyrii Philosophi, Introductio in Tetrabiblum Ptolemaei*: 1940, ed. Emilie Boer and Stephen Weinstock, in *Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum*, вол. 5, део 4, ed. Stephen Weinstock, Royal Academy of Belgium, Brussels, стр. 187–228.

²⁵ McCann, David: 1994, *Julius Firmicus Maternus, Profile of Roman Astrologer*, The Traditional Astrologer, бр. 6, јесен, такође: <http://www.skyscript.co.uk/firmicus.html>

... ниједан астролог не може да пронађе ништа истинито о судбини императора. Цар није субјекат звездама и што се тиче његове судбине звезде немају моћ да је најаве. Пошто је он господар целог света, његовом судбином управља суд Свевишњег Господа.²⁶ (Maternus, *Matheseos*, књ. II, XXX, 5)

Такав став сигурно није у складу са погледима Фирмикуса који је био стоик и подржавао детерминизам, али је био мудар. Мекан наводи да је генерацију касније, за време императора Валенса, један човек био мучен и погубљен зато што је поседовао хороскоп цара.²⁷

Астролози и пророци касног Римског и раног Византијског царства су састављали хороскопе, сановнике и пророчанства заснована на природним појавама, односно на тзв. *сеизмологији* („Земљотресни водич”), *селенодромји* („књига о месечевим фазама”) и *вронџологији* („водич о грмљавини”), текстовима који су „објашњавали” како се може прорицати помоћу звука грмљавине.²⁸ Напоменимо да се и у Аристотеловој (1952) *Меџеорологији*, „прорицање по грмљавини” експлицитно помиње.

Сујеверни родитељи су се бринули да између осталог сазнају који је дан најповољнији да њихова деца започну наставу; за погодне дане су сматрани први дан месеца, као и седми, десети, једанаести, осамнаести, двадесет и седми и двадесет осми дан, како знамо из астролошких текстова.²⁹

У *Catalogus codicum astrologorum graecorum*³⁰ наведени су чак и погодни датуми за престанак дојења бебе, а и ловци су у 4. и 5. веку консултовали астролошка упутства: „Када је Месец у Близанцима, то погодује лову, а када је у Ваги, повољно је за лов соколовима”.³¹

О важности астрологије у то време сведочи и прича да је цар Константин Велики приликом оснивања Константинопоља наредио астрологу Валенсу да предвиди будућност и дуговечност града.³²

Међу истакнутим астролозима касног Римског и Византијског царства, које ћемо размотрити према Теодосију и др. (2014) је и Максим Ефески (4. век), познати неоплатонистички филозоф. Поједини истра-

²⁶ Firmicus Maternus: 1975, *Matheseos Libri VIII, Ancient Astrology: Theory and Practice*, translated by Jean Rhys Bram, Noyes Press, Park Ridge, New Jersey, стр. 69 (књ. II, XXX, 5).

²⁷ McCann, David: 1994, *Julius Firmicus Maternus, Profile of Roman Astrologer*.

²⁸ Теодосију Ефстратије, Маниманис Василије Н., Милан С. Димитријевић: 2014, *Астрологија у раном Византијском царству и њена осуда*, Антика и савремени свет; Тумачење антике, ур. К. Марицки Гађански, Друштво за античке студије Србије, Београд, 396.

²⁹ *Catalogus codicum astrologorum graecorum*: 1898, књ. 3, стр. 34.

³⁰ Исто, књ. 2, стр. 19, књ. 5, стр. 3, 94, 96, књ. 6, стр. 22.

³¹ Исто, књ. 5, стр. 94 и 95.

³² *Ioannis Zonarae Epitomae*: 1841–1897, к 13, 3.

живачи сматрају да је рођен у Ефесу, одакле му долази надимак, други пак да је то Смирна, а да се преселио у Ефес, пошто је завршио студије у неоплатонистичкој Пергамској школи, где је био ученик Јамблиха (250–326) и Едизија (†335). Максим је у великој мери утицао на религиозне ставове и политику императора Јулијана (361–363), чији је пријатељ, учитељ и духовни саветник био. Чини се да је по доласку у Константинопољ узео надимак „Византијски”, пошто се у литератури помиње и Максим Византијски, што је вероватно иста особа.

Полазећи од Платинових (204/205–269/270) философских погледа, Максим је проучавао магију, астрологију и логику. Сматра се да је много допринео непријатељском ставу императора Јулијана према хришћанству, пошто га је иницирао у халдејске обреде, као и у обожавање Сунца и Митре.

Максимова основно учење била је теорија о универзалном афинитету, који се манифестује у тајним круговима изнад Земље, као што је Сунчев. Према тој теорији, свако живо биће (али такође и сваки предмет на свету) носи унутар себе „божанску искру”, која га доводи у непосредни „магични” контакт са Сунцем. Према Максиму, чак и статуе богова су, како пролазе године ритуала и обожавања, „натопљене” изливима божанске есенције, услед чега су способне да праве чуда.³³

После Јулијанове смрти 363, био је оптужен због бављења астрологијом и као непријатељ хришћанства, те за деловање против новог цара, Валерија Флавија Августа (364–378). Прогањан је и понижаван, а Фест, вицеконзул Азије, погубио га је 371. Максим је вероватно аутор две философске расправе, *О нерешеним антијезама* и *Коментари Арисидијела*, а писао је и астролошке поеме, као што је *Пери катархон* (*О ђочецима* или *О ђочецима жртвовања*), као и астролошке расправе, попут *Пери аријмон* (*О бројевима*).

Павле из Александрије (4. век) стварао је у овом граду око 378. Сматра се да је написао астролошку расправу *Еусаџоџика* [*εὐσαγῶζικα* *αἰοσιγῶντες μαθηματικῶν*], тј. *Увод [у ефективност]*, мислећи на снагу и „ефективну” енергију утицаја звезда и знакова на особе и њихове акције.

Овај рад је постојао у библиотеци Леона Мудрог или Математичара (780–869), који у свом *Кодексу* пише о астрологији: „Тајним принципима Фебове уметности предсказивања научио ме је истакнути астролог Павле”.³⁴

³³ Tsopanis, K.: 2005, *Julian the Greek Philosopher or Apostate?* Crypto, No. 7, август–септембар, стр. 10.

³⁴ Hunger, Herbert: 1978, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, 3 volumes, C. H. Beck, München, стр. 38.

Еминентни грчко-египатски астролог Хефестион из Тебе (4. до 5. век) у Египту, где је рођен, стварао је у Александрији и око 380. написао расправу у три књиге, насловљене: *Астрономски њринцији*, *Наука о рођендану* и *Каѡархе* или *Аѡѡелезмаѡика* (= *Ефекѡивносѡи*).

У првој пише о општим принципима астрономије, у другој о рођенданској астрологији а у трећој о избору одговарајућег времена за започињање неког значајног рада, односно о катархичкој астрологији.

Историчар-археолог, учењак, астроном и астролог Јован Лаврентије из Лидије (490–565) потекао је из лидијске Филаделфије, а право је студирао у цариградском Пандидактериону (Универзитету). Познавање закона и историје омогућило му је да се уздигне до истакнутих положаја у Царству.

У почетку је радио у служби тахиграфије а у државну управу је ушао пошто га је цар Анастасије I (491–518) унапредио за директора службе. Јустинијан I (527–565) га је именовао за учитеља латинског у Пандидактериону, на шта је дао оставку, када је 552. пао у немилост, а то му је омогућило да се у потпуности посвети писању.

Написао је три расправе, а највећа је о закону *О моћима* или *О маѡисѡираѡима Римске државе*, која следи развој римских државних служби од почетака Римског царства до Јустинијана I. У расправи *О месецима* даје богате историјске информације о римском календару и празницима, и о разним обичајима везаним за поједине датуме. У трећој, *О Диосемеи*, разматра предвиђање времена, базирано на астролошким конотацијама. Име овог дела се односи на „знаке Дијаса” (божанске знаке или чуда) по грчком богу Зевсу (Дијас–Диос), пошто су му се у антици приписивале све атмосферске појаве. Оно описује метеоролошка знамења и временске појаве: грмљавину, громове, кишу, муње..., али такође и земљотресе и Месечеве фазе, помрачења Сунца и Месеца, појаве комета и друге феномене са којима се везују предсказања и небеска знамења. Ово дело као и *О месецима* објавио је Август Имануел Бекер.³⁵

Мада је Јован Лаврентије, као писац, некритичан и сујеверан, његово дело је значајно због богатства информација које пружа.

Астроном и астролог Реторије из Византијума (6. век) сматра се аутором обимног дела *Оѡис и обѡаѡњење целокуѡне веѡѡѡине астрономије*.

Подаци о његовом животу су веома оскудни али је вероватно да су он и астролог Реторије из Египта, који је живео у исто време,

³⁵ Bekker August Immanuel (ed.): 1837, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, G. Reimer Berolini (Berlin).

у ствари једна особа. Већина његових дела је сачувана и публикована у *Catalogus codicum astrologorum graecorum*.

Напоменимо да се познатом философу Проклу (410–485) приписује и један астролошки рад, који је у основи препричавање Птолемајевог *Теџрабиблоса*. То је *Парафраза Птолемајевог Теџрабиблоса* (*Proklou tou Diadochou*, 2009).³⁶ Постоје сумње у његову оригиналност зато што, у неколико тачака, Прокло прави грешке, несагласне са великим капацитетом за интерпретацију који је показао приликом тумачења других текстова, али је ипак ово дело било цењено у средњем веку и ренесанси као важан приручник за тумачење Птолемајевог дела.

Такође неоплатониста Хелиодор (5. до 6. век) сматра се писцем астролошке расправе *Εισαγωγή εἰς τὰ ἀστρολογικὰ*, на кога је вероватно утицао рад астролога Павла из Александрије.

ОСУДА АСТРОЛОГИЈЕ

Протеривање астролога из Рима 139. године није прекинуло њихово деловање на које је власт често гледала са великим подозрењем. Тако је цар Хонорије (син Теодосија I Великог и његов наследник у западном делу Царства) издао декрет који осуђује практиковање астрологије у Риму. Како пише Карл Крумбахер (1856–1909): „Хонорије је издао закон за ‘математичаре’ Рима и спаљивање њихових књига”.³⁷

Борбу против астролога (који су повремено називани математичари) водила је и хришћанска црква, њени оци и учене владике.

Василије Велики не напада науку астрономију, сматрајући да је посматрање звезда корисно, пошто на тај начин, како пише, постајемо свесни божанске мудрости, али до извесне тачке: звезде не треба испитивати изван онога што је потребно.

Грегорије Назијанзен пише да се „астрономија сматра за опасно учење”,³⁸ мислећи на астрологију, пошто у једној беседи тврди да „и Азија беше школа безбожности, када повезује чуда о астрономији са рођењима и илузијама предвиђања, и вештином врачања, која следи.”³⁹

³⁶ *Proklou tou Diadochou Paraphrasis eis tēn tou Ptolemaiou Tetrabiblon (Procli Diadochi Paraphrasis in Ptolemaei libros IV)*: 2009, in Greek, Kaktos Publ., Athens.

³⁷ Krumbacher, Karl: 1891, *Geschichte der Byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum ende des ostromischen reiches (527–1453)*. C. H. Beck (ed.), Series Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft, München, (reprinted 1897), књ. II, стр. 442.

³⁸ Migne, J.-P.: 2008, *Patrologia Graeca cursus completus*, volumes 1–161, Centre for Patristic Publications, Athens., vol. 35, стр. 761.

³⁹ Исто, vol. 36, стр. 557.

Напоменимо да у надгробном говору своме брату Цезарију, Грегорије помиње да је он избегавао „опасна учења астрономије која сугеришу да све ствари и догађаји зависе од звезда”,⁴⁰ мислећи на астрологију.

Становништво Византије је генерално веровало да звезде предскажу будућност. Зато су будући родитељи питали често астрологе за пол детета и његову будућност. О томе је Јован Златоусти писао да: „Није посао астрономије да од звезда сазнаје о људима који ће бити рођени”,⁴¹ а такође и: „Не обрађај пажњу на генеалогije, проштва и астрологије... која си наследио од Грка и Јевреја”.⁴²

И многи други црквени оци осуђивали су бављење астрологијом. Тако је Кирил I (348–386?), владика Јерусалима, истакнути противник астрологије и сујеверја, писао:

Не обрађај пажњу ни на астрологије, ни на птичја предсказања, нити на друга сујеверја; немој да слушаш ни митска пророчанства Грка, не користи чаробне напитке, певајућа пророчанства, и највећа безакоња врачања.⁴³

Епифаније Кипарски (315–403) се такође борио против астролошког сујеверја, писао је против: „Магије, чаробних напитака, астрономије и кледонизма⁴⁴”, такође мислећи на астрологију а не на астрономију. И Еусебије од Александрије (444–451), у својим *Беседама о моралу, аскези и доџми*, прекорева „митологе, радозналце и астрономе”.⁴⁵ А Немесије из Емесе (Сирија, око 400) пише о онима који верују у астрологију:

Они који узроке свих догађаја приписују кретању звезда нису само у сукобу са здравим разумом, него чине бескорисним целокупно државно правосуђе. Јер закони немају места а судови су непотребни ако кажњавају оне који нису низашта одговорни. Али су звезде такође неправедне оправдавајући прељубнике и убице; а њихов стваралац Господ им је пре звезда напоменуо да буду разумни.⁴⁶

Синесије Киренски (370–414), владика Птолемаиса у Кирени, о астрологији и прорицању судбине пише:

⁴⁰ Исто, vol. 35, стр. 761.

⁴¹ Исто, vol. 57, стр. 61, 62.

⁴² Исто, vol. 59, стр. 564.

⁴³ Исто, vol. 33, стр. 501.

⁴⁴ Исто, vol. 24, стр. 3.

У окултном класичне антике, кледонизам (од грчког *κλῆδον* што означава жамор, знамење, гласина, говоркање) је био нека врста ритуалне употребе речи. Неке су се сматрале за несрећне у датој ситуацији и избегаване су, а неке као знамење богова и предсказање.

⁴⁵ Исто, vol. 86A, стр. 422.

⁴⁶ Исто, vol. 40, стр. 761.

Тако znalци предсказују будућност, неки посматрајући звезде, други пак бакље и падајуће звезде, или „читајући” утробу, слушајући шумове, посматрајући седење или лет птица.⁴⁷

Осим тога, *Codex Justinianus* забрањује у параграфу који се односи на „*maleficis et mathematicis et ceteris similibus*”,⁴⁸ упражњавање „математике”. „Математичари”, односно астролози, протеривани су из градова а њихови окултни списи спаљивани.⁴⁹ Поред тога, и *Дидахе*, или *поучење Господње нејеврејима посредством дванаесторице апостола*⁵⁰ осуђује бављење астрологијом: „Дете моје, ... немој се бавити ни бајањем, ни астрологијом ... јер из свега тога се рађа идолопоклонство.”⁵¹ Такође, 36. канон Лаодикејског сабора забрањује свештенству упражњавање математике (тј. астрологије): „Забрањено је свештеницима да буду врачевати или математичари, или да праве такозване амајлије, које су тамница њихових душа.”⁵²

Можемо закључити да су црквени оци пак, и већина образованих владика, неспорно били против астрологије и осуђивали су све астрологе, пророке и врачеве, који су се разметали да могу да погоде будућност користећи ову или друге окултне вештине. После Јулијанове смрти званична држава је такође била против оваквих шарлатана. Упркос томе, у Византији астрологија је практикована током средњег (610–1204) и касног (1204–1453) периода. Понекад су се тиме бавили и сами цареви, као Манојло I Комнин (1143–1180).

ЛИТЕРАТУРА

- Aristotle: 1952, *Meteorologica*, The Loeb Classical Library; English translation by H. D. P. Lee, Heinemann, Cambridge University Press, London, Book 1, 8. Barton, Tamsyn: 1994, *Ancient Astrology*, Routledge.
- Basil the Great: 1990, *Homilies on Hexameron*, in Greek, Polytypo Publ., trans. I. Sakalis, Athens, 1990.
- Василије Велики: 2001, *Шесћоднев*, превод Станимир Јакшић, Светотачко богословље бр. 2, Беседа, Нови Сад.
- Bekker August Immanuel (ed.): 1837, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, G. Reimer Berolini (Berlin).

⁴⁷ Исто, vol. 66, стр. 1284.

⁴⁸ Krueger, P.: 1889, *Corpus Juris Civilis – Codex Iustiniani*, Apud Weidmann, Berlin, књ. 9, §18, стр. 2.

⁴⁹ Koukoules, F.: 1948, *The life and civilization of the Byzantines*, 3 volumes, in Greek, Paradedmas Publ., Athens, vol. I, књ. 2, стр. 144.

⁵⁰ Превод Александар Бирвиш: 2001, Теолошки часопис, Теолошки факултет, Нови Сад, бр. 1, стр. 37–43.

⁵¹ Исто, поглавље III, стр. 38.

⁵² Rallis, G., Potlis, M.: 1852–1859, *Syntagma of divine and holy Canons*, 6 volumes, in Greek, Typografia G. Hartophylax Publ., Athens, 1852–1859, vol. 3, стр. 203.

- Brennan, Cris: 2014, "Marcus Manilius", The Hellenistic Astrology Website, February 17, 2014, <http://www.hellenisticastronomy.com/>
- Campion, Nicholas: 2008, *A History of Western Astrology, Vol. 1, The Ancient World* (first published as *The Dawn of Astrology: a Cultural History of Western Astrology*), London: Continuum.
- Catalogus codicum astrologorum graecorum. Codices hispanienses*: 1898, Carlo O. Zuretti and H. Lamertin (ed.), vol. I–IX, Bruxelles (reprinted 1932).
- Дидaxe, или њоучење Госѡдње нејеврејума њосредсѡвом дванаесѡрице аѡсѡла, превод Александар Бирвиш: 2001, Теолошки часопис, Теолошки факултет, Нови Сад, бр. 1, стр. 37–43.
- Dorothei Sidonii Carmen Astrologicum*: 1976, ed. David Pingree, Teubner, Leipzig.
- Firmicus Maternus: 1975, *Matheseos Libri VIII, Ancient Astrology: Theory and Practice*, translated by Jean Rhys Bram, Noyes Press, Park Ridge, New Jersey.
- Hunger, Herbert: 1978, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, 3 volumes, C. H. Beck, München.
- Ioannis Lydii (Peri arhon) De magistratibus populi Romani libri tres*: 1898, R. Wünsch (ed.), B. G. Teubner, Lipsiae (Leipzig), (reprinted 1903 and in Stuttgart, 1967).
- Ioannis Zonarae Epitomae historiarum libri XVIII 1–3*: 1841–1897, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Th. Büttner-Wobst (ed.), Bonn, Book 13, 3.
- Koukoules, F.: 1948, *The life and civilization of the Byzantines*, 3 volumes, in Greek, Papademas Publ., Athens.
- Krueger, P.: 1889, *Corpus Juris Civilis – Codex Iustiniani*, Apud Weidmann, Berlin. (On line: <http://www.archive.org/details/corpusiuriscivi00schogooq>)
- Krumbacher, Karl: 1891, *Geschichte der Byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum ende des ostromischen reiches (527–1453)*. C. H. Beck (ed.), Series Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft, München (reprinted 1897).
- Лаертије, Диоген: 2003, *Живот и мишљења исѡакнуѡих философа*, превео Албин Вилхар, Београд.
- Libanii Opera*: 1903–1927, 12 volumes, Richard Foerster (ed.), B. G. Teubner, Lipsiae (Leipzig), [Speech IH (18), 274.1–275.9].
- Manilii, M. *Astronomica*, 1985, ed. G. P. Goold, Leipzig: Teubner.
- McCann, David: 1994, *Julius Firmicus Maternus, Profile of Roman Astrologer*, The Traditional Astrologer, бр. 6, јесен, такође: <http://www.skyscript.co.uk/firmicus.html>
- Migne J.-P.: 2008, *Patrologia Graeca cursus completus* (P. G.), volumes 1–161, Centre for Patristic Publications, Athens.
- Плотин: 1984, *Енеаде 1–2*, превод Слободан Благојевић, Књижевне новине, Београд.
- Porphyrii Philosophi, Introductio in Tetrabiblum Ptolemaei*: 1940, ed. Emilie Boer and Stephen Weinstock, in *Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum*, vol. 5, part 4, ed. Stephen Weinstock, Royal Academy of Belgium, Brussels.

- Porphry the Philosopher: Introduction to the Tetrabiblos, and Serapio of Alexandria: Astrological Definitions*: 2009, trans. James Herschel Holden, American Federation of Astrologers, Tempe, AZ.
- Proklou tou Diadochou Parafrasis eis tēn tou Ptolemaiou Tetrabiblon (Procli Diadochi Paraphrasis in Ptolemaei libros IV)*: 2009, in Greek, Kaktos Publ., Athens.
- Ptolemy: 1940, *Tetrabiblos*, The Loeb Classical Library No. 435; English translation by F. E. Rubbins, Heinemann, Cambridge University Press, London (reprinted 1948, 1956, 1964, 1971, 1980, 1994, 1998).
- Птоломеј Клаудије: 2002, *Тејтрабиблос*, превод Александар Имширагић, Астро. Лаб., Београд.
- Rallis, G., Potlis, M.: 1852–1859, *Syntagma of divine and holy Canons*, 6 volumes, in Greek, Typografia G. Hartophylax Publ., Athens.
- Schmidt, Robert H.: 2009, *Antiochus, with Porphyry, Rhetorius, Serapio, Thrasyllus, Antigonus et al., Definitions and Foundations*, The Golden Hind Press, Cumberland, MD.
- Тацит, Корнелије: 2006, *Анали*, уводна студија, превод и напомене Љиљана Црепајац, Београд.
- Теодосију Ефстратије, Маниманис Василије Н., Милан С. Димитријевић: 2014, *Астрологија у раном Византијском царству и њена осуда*, Антика и савремени свет; Тумачење антике, ур. К. Марицки Гађански, Друштво за античке студије Србије, Београд, 396–414.
- Tester, Jim: 1987, *A History of Western Astrology*, New York: Ballantine Books.
- Tsopanis, K.: 2005, *Julian the Greek Philosopher or Apostate?* *Crypto*, No. 7, August–September, 9–19.
- Vettii Valentis Antiocheni Anthologiarum Libri Novem*: 1986, ed. David Pingree, Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Walter de Gruyter, Leipzig.

Зоја Бојић

The University of New South Wales Sydney

РИМСКО СЛИКАРСТВО И ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ*

Римско сликарство обухвата период од преко пет стотина година и различите територије које укључују како град Рим са Апенинским полуострвом и Сицилијом тако и, у неким периодима, сликарство на територији шире Европе, Балканског полуострва, Грчке, Леванта и северне Африке. Тако широко посматрано, оно је сачувано само у фрагментима и то превасходно као анонимно фигуративно зидно сликарство (и у знатно мањем обиму и као сликарство на плочи) израђено по налогу приватних наручилаца за стамбене просторе и за гробнице, током одређених периода. Историја римског сликарства је тесно повезана са традицијом римског мозаика. Антички историографи уметности – Витрувије (1. век старе ере), Плиније Старији (1. век наше ере), Филострат Старији и Филострат Млађи (2. и 3. век наше ере) и Калистрат (вероватно 4. век наше ере) – писали су о зидном сликарству и сликарству на плочи претходних и сопствених времена често указујући на директну повезаност претходног грчког сликарства са римским, али истовремено и на различите начине указујући на неке од кључних одлика римског сликарства.

Плиније Старији као једну од таквих одлика помиње то што је римско сликарство његовог времена бивало наручивано као декорација приватних стамбених простора, док је раније грчко сликарство стварано за опште добро и употребу свих грађана. Плинијев списак познатих сликара и њихових дела осим великог броја грчких

* Текст је написан за пројекат *Антички лексикон с рецејцијом античке код Срба*, ур. К. Марицки Гађански, Матица српска.

укључује неколико истакнутих римских уметника. Он идентификује и један стил римског сликарства (који само због његових тема сматра за нижи) када посебно издваја римског сликара Лудија из времена Октавијана Августа као творца популарних пејзажа и виста са фигуративним композицијама у обиљу жанр-сцена. Римски архитекта Витрувије, претходник Плинија Старијег, идентификовао је три одлике римског зидног сликарства приватних наручилаца. Једна је свест о значају прикладности одређене сликарске композиције у неком (стамбеном) простору. Друга су стилске одлике (реализам и илузионизам) неких дела њему савременог зидног сликарства приватних наручилаца. Трећа је популарност композиције мртве природе у римском сликарству за коју Витрувије каже да води порекло од обичаја богатих Грка да тако украшавају своје гостинске собе. И Витрувије и Плиније Старији на више места идентификују умеће портретисања (најпре у скулптури) као једну од особина римске уметности. Филострат Старији, генерацију после Плинија Старијег, у својим описима великог броја композиција сликаних на плочи изложених у једној приватној вили указао је на популарност превасходно историјских и митолошких композиција тадашњих колекционара. Може да се претпостави, на основу избора тема сопствених описа слика Филострата Млађег (и само веома фрагментарно и Калистрата), да су такве композиције задржале популарност и у 3. односно 4. веку. Посебну категорију, у доба Плинија Старијег, представљају царске збирке односно осликане царске одаје (сачувана је фреско декорација такозване Авустове куће у Риму из 30. године старе ере) и помиње изванредног римског сликара Амулија чије су се слике (на плочи?) налазиле у Нероновој Златној кући (чија је фреско декорација, израђена у периоду од 64. до 68. године наше ере делимично сачувана).

Осим о приватно нарученим делима и приватним збиркама, неки од помињаних античких историографа уметности писали су и о данас неповратно изгубљеним јавно изложеним сликама у Риму од којих су неке представљале тековине римског сликарства а неке тековине грчког сликарства. Ту Плиније Старији помиње четири категорије. Једна је излагање слика битака на јавним местима у Риму, чини се обично после тријумфа војсковође (у доба Републике) односно цара, и ове композиције могу да се схвате као тековина римског сликарства. Друга категорија су слике религиозне употребе изложене у храмовима или испред храмова (вероватно сличне онима чији су нам се фрагменти очували из нимфеума Лукулових вртова, око 60. године старе ере), од којих су многе доношене у Рим још од времена касне Републике док су друге наручиване од римских сликара. Трећа категорија су слике историјских, митолошких

и других композиција често грчких уметника и донесене из Грчке, које су бивале излагане у тремовима и школама (на пример у Октавијиним зградама у Риму). Четврту категорију сачињавају јавно изложене слике борби гладијатора и њихови портрети, што је свакако тековина римске уметности, иако се ова пракса надовезује на грчку традицију приказивања ликова и фигура атлета.

Старина римског сликарства не може ни приближно да се датира. Док Плиније Старији помиње преримска дела зидног сликарства велике старине која су се сачувала до његовог времена у храмовима код Ардеје, у Ланувiju и у месту Цере, до данас су се на тлу Италије из преримских времена сачувала само дела етрурског зидног сликарства у етрурским гробницама у широј зони централне Италије, луканског зидног сликарства у луканским гробницама у Пестуму и једно дело грчког зидног сликарства у грчкој гробници такође у Пестуму. Она дела преримског зидног сликарства која помиње Плиније Старији налазила су се у храмовима и претпоставља се да су имала неку религиозну функцију. Помињана дела етрурског, луканског и грчког зидног сликарства изведена у појединачним гробницама показују широки репертоар световних тема које ће се даље сретати у римској секуларној уметности а које између осталог укључују пејзаже са фигурама, сцене лова или риболова, сцену одласка ратника у бој и гозбе. Несумњиво је и да су римски уметници времена Републике познавали традиције грчког (ако не монументалног онда свакако) вазног сликарства које је цветало током много векова у бројним старијим и новијим грчким колонијама у јужној Италији и на Сицилији.

Најранији и највећи корпус сачуваних дела римског сликарства потиче из времена касне републике и раног царства, из Помпеје Херкуланума, места Боскореале и Боскотреказе и других у околини Напуља где су богатији грађани имали виле за одмор. У ерупцији Везува 79. године наше ере ова насеља су страдала будући потпуно прекривена лавом. Мноштво секуларних зидних слика из ових вила тиме је било очувано и данас се већином налази у Националном музеју у Напуљу или *in situ*. Такозвано помпејанско сликарство представља збир зидних слика данас анонимних уметника израђених по налогу приватних наручилаца за њихове стамбене или радне просторе. Каснија вештачка периодизација ових дела није у хармонији са документарним сведочанствима Витрувија и донекле и Плинија Старијег, нити са симултано израђеним зидним сликама приватних наручилаца за њихове приватне просторе као што су слике баште у Ливијиној вили (*Ad Gallinas Albas*) у Прима порти у близини Рима, данас у музеју Палацо масимо у Риму. Ова периодизација подразумева четири хронолошки сукцесивна стила: први стил (2. и почетак

1. века старе ере) се одликује нефигуративним композицијама које често представљају имитацију камена, најчешће мермера; други, фигуративни стил, назван архитектонским (од око 80. до око 30. године старе ере) где су површине, осликане композицијама пејзажа са фигурама, подељене на паное сликаним архитектонским елементима; трећи, такође фигуративни стил назван класицистичким (од краја 1. века старе ере до прве половине 1. века наше ере) са композицијама на којима доминира фигура; и четврти стил који се назива и флавијевским а подразумева уметничка дела и ван просторних и временских одредница помпејанског сликарства, компликованијих композиција инспирисаних илузионистичким архитектонским стилем, сликама позоришне сцене и митолошким темама. Како је напоменуто, списи Витрувија и Плинија Старијег нису у сагласју са оваквом каснијом периодизацијом, већ оба аутора описују стилски различита дела римског зидног сликарства приватних наручилаца као симултана а не секвентна. Посебно је значајна чињеница да је Витрувије своје списе у којима описује стилске особине бар три такозвана стила помпејанског сликарства вероватно објавио раних двадесетих година старог века, чиме оваква прогресивна периодизација постаје немогућа. Многа дела помпејанског сликарства упућују на грчке или хеленистичке предлошке као што су композиције које представљају сцене из Одисеје или композиција Афродите типа анадиомене из Куће Венере. Специфично римске теме пејзажа и виста са фигурама појављују се на више дела међу којима је оно из Куће мале фонтане. Са много локација (Западна инсула, Кућа Орфеја и друге) потичу зидне слике које представљају реалистичке па и натуралистичке портрете, често у медаљонима. Ван Апенинског полуострва, римска уметничка портретна традиција укључује и велику групу сачуваних фронталних индивидуализованих портрета умрлих из египатских гробница. Израђивани су на плочи у техници енкаустике у периоду од касног 1. века старе ере до 3. века наше ере у египатском граду Фајуму и његовој широј околини.

Још један корпус римског зидног сликарства сачувао се до наших дана у Остији, старој луци града Рима. Датиран у други век наше ере и израђен за приватне наручиоце може да се подели у две категорије. Једна је широки репертоар тема секуларног сликарства, а друга махом симболичне представе које су украшавале велики број гробница. Секуларно сликарство налази се на зидовима приватних кућа и станова у стамбеним блоковима града, радњама и једном већем простору идентификованом као велика продајна радионица групе сликара. Међу различитим секуларним композицијама препознатљивих тема, које су вероватно дела локалних мајстора, посебно се истичу оне које приказују по једну појединачну складну фигуру

у покрету, често приказану како издвојено лебди у простору који није прецизно назначен. Овакав начин приказивања фигуре има своје порекло у више дела помпејанског зидног сликарства (композиција Три грације из Западне инсуле и Лебдећа Менада из Куће брода из Помпеја, композиција Полифем и Галатеја из места Боскотреказе, данас у Музеју Метрополитен у Њујорку и друге). Репертоар тема зидног сликарства у гробницама укључује лик судбине, ликове четири годишња доба, постављену трпезу, различите флоралне мотиве, сучељене паунове и друге теме симболичког значења. Зидно сликарство Остије указује на то да се римско сликарство другог века израђивано за приватне наручиоце одвојило од хеленистичких и ранијих предложака, комбинујући у неким од ових дела две сопствене стилске особине које су идентификовали још Витрувије и Плиније Старији и које могу да се прате на сачуваном помпејанском сликарству: реализам (посебно у приказивању моделоване фигуре и портрета) и илузионизам (посебно у односу фигуре према простору). Тиме оваква врста дела постаје римски уметнички предлог на који ће се тематски и стилски позивати наредне генерације римских сликара као и сликари у римским провинцијама.

Римско сликарство из провинција у периоду династије Севера (крај 2. и прва половина 3. века) које се сачувало до данас олично је у неколико дела израђених на почетку 3. века наше ере. Док за религиозно зидно сликарство цркве (које у крстионици укључује најстарију познату монументалну представу Доброг пастира) и синагоге у месту Дура Еуроπος у Сирији не може да се установи директна повезаност са шире схваћеним римским уметничким постулатима, сачувани портативни тондо који представља групни портрет цара Септимија Севера и његове породице израђен вероватно у Египту око 200. године указује на уметникове аспирације и његово коришћење неког званичног предлошка или прототипа који је, на основу стилских карактеристика портрета овог тонда, могао да буде вајани а не сликани портрет. У самом Риму, из овог периода је сачувано зидно сликарство Гробнице породице Аурелија. Настала по приватној наруџбини једног ослобођеног роба који се обогатио, ова зидна декорација која се протеже у неколико одаја гробнице садржи симболичке и поједностављене фигуративне представе комбиноване из више извора.

Са краја 3. века, из доба Диоклецијана, сачувана је група малих портативних слика на стаклу у техници познатој у хеленистичко доба. Оне често приказују реалистичке индивидуалне портрете парова уз присуство неког божанства, а у каснијем добу (4. век) служе као надгробни портрети у катакомбама. Римско сликарство 3. и 4. века укључује и зидне слике појединачних гробница некрополе

у римском граду Виминацијуму близу Пожаревца у Србији које обликују одговарајућим паганским и хришћанским симболичним фигуративним представама. У самом Риму гробница Требијуса Устуса осликана средином 4. века сведочи о комбинацији различитих сликарских стилова у оквиру исте архитектуре где је једноставна фронтална композиција у лунети која представља умрлог окруженог прибором за писање изведена готово као цртеж, композиција која представља зидање куће у експресионистичког стилу наизглед брзог крокија а композиција пастира окруженог овцама у медаљону на своду окружена лозом и флоралним мотивима изведена је у веома поједностављеном стилу који занемарује назначаване простора, перспективу и волумен фигура чиме ово дело повезује са компаративним представама сликарства хришћанских катакомби. Корпус зидних слика римских катакомби као што су оне у Вија Саларија у Риму где су хришћани за своје гробове користили напуштени рудник датира у период између 2. и 4. века и укључује такозване Присилине катакомбе чије одаје обилују фигуративним композицијама различитих сцена Старог и Новог завета.

Сачувана дела римске уметности у периоду од касног 1. века старе ере до краја 4. века наше ере обележава обиље сликарских традиција. То обиље се до извесне мере огледа и у историјату римске мозаичке традиције (види одредницу: Римски мозаик). Узете заједно, римска сликарска и мозаичка традиција, схватана било као преносилац грчких ликовних традиција било као самосвојна римска уметничка категорија, представљала је неисцрпну инспирацију каснијим европским уметницима.

ЛИТЕРАТУРА

Zoja Bojić, *Roman art and art historiography: definitions*, the Central Institute for Conservation (CIK), Regional Alliance of ICOM for South East Europe (ICOM SEE) Singidunum University, Belgrade, 2012.

Радомир Ђорђевић

Филолошки факултет

Универзитета у Београду

О ПРВОМ ПРЕВОДУ ХЕРАКЛИТОВИХ ФРАГМЕНАТА НА СРПСКИ

Списи из велике духовне традиције древне Грчке били су у Немачкој, Француској, Енглеској и другим земљама преведени до краја 19. века, читани и шире коментарисани, у настојању да се доспе до најпоузданијих њихових значења. Из тих превода и коментара упознавали су се са том традицијом интелектуалци који су се школовали у великим светским центрима, међу њима и они не тако бројни из Србије. Враћајући се у своју земљу, под снажним утицајем древних грчких мислилаца, неки су се заинтересовали и за преводјење списа из те традиције на српски. Такав је био случај, на пример, са др Душаном Недељковићем (1899–1984). Као ђак он је са српском војском прешао Албанију 1915. у Првом светском рату, и завршио школовање у Француској, као и многи други.

У школи му је физику предавао истакнути српски физичар, философ, лексикограф и лингвист др Светомир Ристић (1886–1971), који је на њега извршио велики утицај, усмеривши га доцније на студије философије и етнопсихологије на Сорбони. По завршетку студија Недељковић је одбранио докторску дисертацију о Руђеру Бошковићу 1922. године, коју је исте године објавио у Паризу на француском језику. При крају студија на Сорбони Недељковић упознаје колегиницу Адријану Морион Меркези, са којом се венчава 1922. године и враћа у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Започео је универзитетску каријеру на Филозофском факултету Универзитета у Београду, који је имао свој огранак у Скопљу. Тамо је радио све до 1940. године, када је конфиниран као марксист и комунист

у логор Билећа а убрзо потом, по избијању рата 1941. године, отишао у партизане. По повратку из рата изабран је за професора и шефа Катедре за философију Универзитета у Београду и за члана САНУ. На Универзитету је радио све до уклањања 1953. године на основу одлуке највиших власти.

Млади Недељковић формира се понајвише под утицајем Хераклитових Фрагмената. Његов мисаони развој тече под највећим утицајем појединих фрагмената овог мислиоца. То показују и његови радови током наредних деценија, рекло би се, до краја живота. Управо на његову иницијативу, његова супруга Адријана Морион Меркези Недељковић превела је Хераклитове Фрагменте на српски језик. Она је имала за тај подухват све неопходне предуслове – као филолог, познавалац класичних језика и као философ. О томе сведочи довољно и њена напомена: „У многим случајевима наш се превод слаже бар са једним од превода ове тројице великих хелениста (Дилса, Бајвотера и Барнета), али се и где што и удаљава од свију. Стручњак ће лако увиђати разлоге који су нас руководили да овако или онако чинимо у превођењу, те нисмо хтели пренатрпавати текст превода белешкама у којима бисмо *развили* (подвукао Р. Ђ.) своју преводилачку дискусију.” Тако се појавила књига Душана Недељковића *Хераклиј* код угледног издавача Геце Кона у Београду 1924. године са преводом његове супруге и са његовим коментарима Хераклитових фрагмената. Из скромности преводиочево име није посебно истакнуто, забележено је само „госпођа Меркези”. Стога је ова значајна посленица остала непозната стручној јавности све до данас, иако је у нашој земљи живела више од петнаест година и била активна не само као професор у гимназији и лектор на факултету у Скопљу него и у добротворним установама. Скопској јавности била је веома позната по тим активностима.

Питање првог преводиоца Хераклитових фрагмената код нас је поставио Илија Марић, истраживач српске философије. Он се с правом заинтересовао за то питање у посебном раду „Душан Недељковић о Хераклиту” објављеном у Зборнику радова *Антички и савремени свет: религија и култура*, ур. К. Марицки Гађански, Друштва за античке студије Србије за 2011, стр. 127–146, са резимеом на енглеском језику. Нема сумње да је било важно да се установи ко је први преводилац Хераклитових фрагмената код нас посредством кога су генерације заинтересованих познавале мисао древног философа, тим пре што је до следећег превођења поменутих фрагмената код нас прошло више од четири деценије. Реч је о првим издањима превода Хераклитових фрагмената из средине педесетих година, које је објавио један од најистакнутијих стручњака у тој области

Мирослав Марковић (1919–2001), који је рано напустио нашу земљу, али је у свету стекао велику научну репутацију.

Писац ових редова је још раније започео припрему за монографију о академику Недељковићу, сачувао је и белешке из дугогодишњих разговора са њим. Будући да је реч о философу чији су живот и рад, као уосталом и живот и рад многих из тих генерација широм света, обележени судбински утицајем идеологија са трагичним исходима, који је иначе имао велики утицај и стварао перманентно скоро седам деценија – прегледао је његову заоставштину која се чува у САНУ. Заоставштина има двадесет две кутије несређене грађе. Свака кутија има исти број, јер није библиотечки обрађена, због чега је њено коришћење отежано. Захваљујући разумевању директора Архива САНУ академика Василија Крестића, добио сам одобрење за коришћење архивске грађе и пронашао важне податке који употпуњују слику не само о Душану Недељковићу него и о том времену.

У једној од тих кутија је посебна фасцикла са дактилографисаним рукописом другог проширеног издања Недељковићеве књиге о Хераклиту. Рукопис садржи предговор за прво издање, предговор за друго издање, студију „Философија Хераклитова” и, најзад, превод Хераклитових фрагмената М. Меркези. У истој фасцикли је и једно издање Хераклитових фрагмената на грчком језику. У предговору за друго издање Недељковић је навео све важније податке о преводиоцу. Недељковић између осталог пише: „Тако је већ крајем прве школске године, јуна 1923. био готов, с једне стране стручан превод са грчког оригинала сачуваних фрагмената Хераклитовог дела ‘О природи’ Адријане Морион-Меркези-Недељковић, башалијеа класичних језика, лисансијеа филозофије, професора Женске гимназије и Учитељске школе у Скопљу а касније и лектора француског језика на факултету...” Писац ових редова је добио касније и низ других података о животу и раду М. Морион Меркези Недељковић, као и о њеном супругу Недељковићу, од чланова његове породице.

Адријана Недељковић рођена је 1898. године у Авру, у Француској, где се удала за Недељковића 1922. године. По доласку у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца 1922. године Указом краља Александра Карађорђевића постављена је за суплента Мешовите гимназије. Радилa је и као хонорарни лектор на Философском факултету, огранику у Скопљу 1927–1928. Била је активна и у Француско-српској школи у Скопљу, која је била основана 1919. уз помоћ француске Académie de Grenoble. Професорски испит положила је 1926. године. Активна је била и у Колу српских сестара, Удружењу Српске мајке, Удружењу универзитетски образованих жена. Умрла је 1938. године и сахрањена у Скопљу, а када је после земљотреса 1963. године гробље измештено, посмртни остаци гђе Адријане Морион Меркези Недељковић

су пренети у Француску, где живи старија кћи Сесил (1928) од 1952. године. Дугујем захвалност др Иву Недељковићу (1930) за бројне податке и још више гђи Изабели Константиновић, рођеној Недељковић (1935), млађој кћери Душана Недељковића, која је своју докторску дисертацију посветила мајци. Она ми је дала и фотографију своје мајке.

Као први преводилац Хераклитових фрагмената код нас Адријана Морион Меркези Недељковић је без сумње ушла у нашу културну историју тиме што је идеје знаменитог предсократовског мислиоца учинила доступним српском читаоцу. Ти фрагменти су, као и други списи предсократоваца, као што је познато, били нека врста синопсиса даљег развоја европске философске и научне мисли, а представљали су и константу у мисаоном развоју њеног супруга Душана Недељковића, у формирању његових философских схватања уопште.

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ
REVIEWS

Љубомир Максимовић, *Огледи о ђолийичкој моћи у Визанђији*
– *чиниоци и ослонци*, Српска књижевна задруга, Коло CV,
Књига 706, Београд 2013, 501 стр.

Књига академика Љубомира Максимовића *Огледи о ђолийичкој моћи у Визанђији – чиниоци и ослонци* појавила се 2013. године у издању Српске књижевне задруге. Реч је о публикацији која обухвата дванаест одабраних студија, насталих у претходних готово пет деценија научног рада овог аутора. Основни проблем којим се Љубомир Максимовић бавио у поменутих студијама јесте развој византијске управе, који аутор посматра кроз еволуцију византијских институција, анализирајући, паралелно, и ванинституционалне моделе обављања власти. Усмеравајући пажњу на доминантне чиниоце и носиоце моћи у Византијском царству, Максимовић издваја поједине званичнике, друштвене слојеве, феудалне институције, урбане центре или византијске провинције. Тако студије обједињене у овој књизи на својеврстан начин илуструју функционисање византијског државног апарата који се током историје Царства одликовао високим степеном флексибилности. Она се, пре свега, огледала у чињеници да је у Византији, уз тзв. официјелни начин управљања државом, готово паралелно био присутан и онај, условно речено, ванинституционални. Прилагодљивост управног апарата омогућавала је ефикасније функционисање државе у различитим околностима, али је, истовремено, доносила нестабилност, која се најочљивије манифестовала на политичком плану.

Појединачне теме, обрађене у овој књизи, омогућавају читаоцу да се упозна са развојем унутрашње структуре византијске државе, од њених почетака – у време тзв. позноантичког или рановизантијског периода, који је илустрован епохом Јустинијана Великог (527–565) и моделима примењеним у управи на Балкану – па преко успона Царства до оних појава које су водиле његовој пропасти.

У књизи *Огледи о ђолийичкој моћи у Визанђији – чиниоци и ослонци* издвајају се две најупечатљивије тематске целине, међусобно условљене и повезане. Аутор, са једне стране, прати развој византијске провинцијске управе, а са друге, анализира улогу и значај који је у историји Византијског царства имао њен највиши друштвени слој – византијска аристократија.

Византијска провинцијска управа, као и њен државни апарат, почивали су, као што је познато, на темељима римске управе и римског државног уређења. Једноставно речено, као источни део некадашње Римске империје, Византија је преузела римске институције, а њени званичници носили су титуле и функције, које су, у значајној мери, биле познате у позноантичко доба. Сам цар означавао је у Византији као *ромејски цар*, поданици његовог Царства били су *Ромеји*, а држава је имала назив *Ромејско царство* (израз Византија потиче тек из 16. века).

Чињеница да је Византија проистекла из Римске империје одавно је пред византологе поставила питање када се завршава римска историја и почиње византијска. Према општеприхваћеној периодизацији Георгија Острогорског, византијску цивилизацију, коју чине три неодвојива елемента – римско државно уређење, хеленистичка култура и хришћанска религија – можемо пратити од епохе Константина Великог. Међутим, Љубомир Максимовић показује у овој књизи да се са становишта византијске управе та граница између античког и средњовековног доба може померити у каснији период, у почетак 7. века, када Византија раскида са позноримским моделом провинцијске управе и прелази на тзв. тематско уређење. Ипак, раскид са римском епохом није, како показује аутор, био у потпуности лишен континуитета. Разматрајући развој *државе* и *цркве*, два најопштија носиоца моћи у Византији, Максимовић предочава да су унутар црквене организације очувани основни принципи установљени још у време Јустинијановог доба, док је структура *државе*, почев од 7. столећа, подвргнута коренитој трансформацији. Но, аутор показује да је у поједним сегментима и у домену управе у одређеном степену очуван континуитет између позноримске и византијске епохе. Такав је био случај са подручјем северног Балкана и моделима организације власти примењеним у тим областима у доба Јустинијана, и знатно касније, крајем 10. и почетком 11. века, у доба Василија II (967–1025).

Посматрајући развој управе, Максимовић даје јасан хронолошки и проблемски приказ основних етапа у развоју тематског система, који је обележио тзв. средњовизантијску епоху, или, по увреженом мишљењу, епоху највећег успона Византијског царства. Посебну пажњу аутор је усмерио на социјално-економски аспект тематског уређења, који представља једно од најсложенијих научних проблема савремене византологије.

Друга главна тема ове књиге односи се на византијску аристократију и њену друштвено-политичку улогу у историји Царства. Како показује Љубомир Максимовић, та је улога била амбивалентна – најпре покретачка, што је омогућило да се византијској аристократији, чији се почеци везују за увођење тематског уређења, припишу и највећи успеси Византије. У позније доба, почев од епохе династије Комнина (крај 11. и почетак 12. века) аристократија постепено прераста у најважнију дезинтеграциону снагу друштва.

Улогу аристократије Максимовић приказује кроз деловање појединаца, истакнутих породица (попут између односа Палеолога и Кантакузина), као и феудалних институција. У књизи *Огледало о италијанској моћи у Византији – чиниоци и ослоњци* јасно су издвојене све фазе феудализације

византијског друштва, најпре кроз институцију проније, а затим кроз систем апанажа. Аутор је детаљно анализирао узроке приватизације и дезинтеграције византијског управног и територијалног система, предочавајући све етапе тог дуготрајног процеса, што је посебно дошло до изражаја у сјајној студији *Генеза и карактер ајанажа у Византији*.

Од посебног значаја су анализе и закључци, на основу којих се може пратити промена карактера саме византијске аристократије, која, током 14. и 15. века, премешта тежиште деловања из провинција у урбане средине. На тај начин мењала се економска основа моћи најугледнијег и политички најутицајнијег друштвеног слоја Царства: одричући се улагања у земљопосед, она се окреће градској привреди, трговини, зеленашењу, изнајмљивању или унајмљивању некретнина, итд. Тако византијска аристократија, која се по настанку и развоју битно разликовала од племства западноевропског типа, у последњим вековима Царства улази у конкурентски однос са трговачко-занатским слојем у византијским градовима.

На крају, *Огледи о политичкој моћи у Византији – чиниоци и ослонци* отварају једно од најважнијих питања савремене византологије: реч је о одликама византијске аутократије. Студије академика Љубомира Максимовића доводе у питање оправданост теза о Византији као аутократској држави, будући да теме које је аутор истраживао говоре о појавама које су ту аутократију ограничавале. Чињеница да царска власт у Византији правно није била регулисана као наследна, условила је да је легитимитет ромејског цара почивао на некој врсти договора између различитих друштвених група – Сената (у који улазе највиши званичници, припадници аристократије), војске и народа (цариградског демоса), као и цркве, коју је оличавао цариградски патријарх. Идеју да се византијска аутократија посматра у обрнутој перспективи – управо кроз факторе који су ту аутократију кроз историју Царства ограничавали – Љубомир Максимовић експлицитно је изложио у последњој студији у низу, провокативног наслова – *Демократија у аутократском систему: случај Византије*.

Као велики познавалац византијске администрације, институција на којима је она почивала, као и процеса који су обележили развој византијске државе, академик Љубомир Максимовић је у својим *Огледима о политичкој моћи у Византији* оживео и осавременио наше поимање византијске цивилизације, наводећи читаоце, посебно византологе, на отварање нових тема и трагање за новим тумачењима карактера власти у Византији.

Бојана Крсмановић
Византолошки институт САНУ

Ian Worthington, *By the Spear: Philip II, Alexander the Great and the Rise and Fall of the Macedonian Empire*, Oxford University Press, Oxford 2014, pp. xviii+388.

Александар Велики и његово доба одувек су били привлачна тема и за историчаре и за најширу читалачку публику. Чини се да је најуспешнији (и најконтроверзнији) владар античке Македоније и даље предмет сталног и неретко ирационалног интересовања. Библиографија посвећена Александру је огромна и непрестано се увећава. Сваке године смо у прилици да читамо нове расправе, студије, монографије и биографске прегледе. Било би, међутим, погрешно претпоставити да су сва нова дела „нова” и у погледу података које дају или идеја и тумачења које изnose. Напротив – може се рећи да је велика већина нових радова написана у оквиру једног врло старог калупа и ово нарочито важи за многобројна популарна дела. Већина таквих радова почива на мање или више темељном препричавању пет основних наративних извора који дају заокружену, мада субјективну слику Александровог живота и каријере. Популарне „биографије Александра” су одавно постале историографски жанр за себе, са сопственим правилима, формом и методом излагања и обично су писане у похвалном или бар уздржано одобравајућем тону према македонском освајачу. Оне су добро прихваћене од најшире публике и настављају да учвршћују постојећу представу о македонском владару. Класичан пример је популарна биографија Александра Лејна Фокса (R. J. Lane Fox) која је у последње четири деценије имала безбројна издања, упркос бројним и понекад оштрим критикама.

У односу на популарну представу о Александру Великом, научна историографија као да стоји у неком паралелном универзуму. Већа критичка свест и разноликост приступа и мишљења се подразумевају, али нарочито пада у очи упадљиво негативан или чак отворено непријатељски став према македонском владару који доминира у последње три деценије, поготову у литератури на енглеском језику. Давно је прошло време када је историографија о Александру следила Тарна (W. W. Tarn) и Вилкена (U. Wilcken). Тарн је у Александру видео великог човека (управо највећег кога је античка историја дала), хероја-освајача, краља-философа и хуманисту који је тежио братству између народа и уједињењу човечанства. Његова схватања, некада преовлађујућа у светској науци, данас су углавном напуштена у корист интерпретације Бејдијена (Ernst Badian), Грина (P. M. Green) и, поготову, Босворта (A. B. Bosworth). Уместо хероја, краља-философа и хуманисте, пред нама је тиранин, мегаломан и масовни убица. Наслови као што је недавно објављено *Лудило Александра Великог и мий о генијалном војсковођи*¹ увелико су постали уобичајени.

¹ R. A. Gabriel, *The Madness of Alexander the Great: And the Myth of Military Genius*, Barnsley 2015.

Међутим, право је питање није ли један вид субјективности просто уступио место својој, подједнако субјективној супротности. Да ли је наглашено непријатељство према некој личности ишта боље од ранијег некритичког обожавања?²

У оквиру ове идејне матрице пише и Ијан Вортингтон (Ian Worthington), британски историчар који предаје античку историју на Одељењу за историју Универзитета Мисури (Department of History of the University of Missouri). Вортингтон је у последњих четврт века био један од најпродуктивнијих историчара Александровог доба, објавивши монографије о Дејнарху,³ Демостену,⁴ Филипу⁵ и Александру Великом,⁶ као и превод и историјски коментар неких Дејнархових и Хиперидових говора,⁷ збирку примарних извора о Александровом царству⁸ и преко стотину радова мањег обима. Оваква научна продукција, чијем обиму велики део струке може само да завиди и која је у великој мери превођена на бројне језике, укључујући и српски, такође је била повод за критике које су истицале да је брзина писања остварена на штету квалитета. Рад који овде разматрамо је замишљен као круна ранијих истраживачких напора и покушај представљања потпуне слике ове динамичне епохе (359–323. године пре н.е.).

Уочљива је Вортингтонова намера да избегне традиционалне образце писања о македонском освајачу. Уместо биографског приступа, он излаже историју настанка, успона и пада „Македонског царства”, тј. државе коју је створио Филип II а Александар III довео до највећег територијалног проширења и моћи. Основни текст, дужине приближно три стотине страница, уобличен је у петнаест поглавља. У ствари, мада то није формализовано, Вортингтонова књига је подељена на Филипов и Александров део. Прво поглавље је општијег и уводног карактера, главе 2–6 су посвећене Филипу II а 7–16 његовом сину. У основи, излагање има хронолошку структуру са повременим дигресијама посвећеним различитим питањима за које аутор мисли да су значајна. Филипова каријера је тако пропраћена у неколико хронолошких одсека крунисаним поглављем посвећеним Филиповим плановима, убиству и „наслеђу” (*legacy*, израз који Вортингтон радо користи). Александров живот и владавина су обрађени на сличан начин, изузев што су дигресије бројније и дуже. У последњој глави поново читамо о плановима, смрти и „наслеђу” – овај пут Александровим. Читалац који је упознат са уводом у дело или је само уочио наслов може поставити питање како се монографија о успону и паду „Македонског

² Cf. F. L. Holt, *Alexander the Great Today: In the Interest of Historical Accuracy?*, *AHB* 13-3 (1999), 111–117.

³ I. Worthington, *A Historical Commentary on Dinarchus. Rhetoric and Conspiracy in Later Fourth Century Athens*, Ann Arbor 1992.

⁴ Id., *Demosthenes of Athens and the Fall of Classical Greece*, Oxford 2012.

⁵ Id., *Philip II of Macedonia*, New Haven – London 2008.

⁶ Id., *Alexander the Great: Man and God*, London 2003. Превод на српски језик: Ијан Вортингтон, *Александар Велики: човек и бог*, прев. З. Baretić, Београд 2006.

⁷ Id. (trans. and commentary), *Greek Orators vol. 2: Dinarchus 1, Hyperides 5 & 6*, Warminster 1999.

⁸ Id., *Alexander the Great. A Reader*, London – New York 2003.

царства” завршава Александровом смрћу а да макар не укључи осврт на две (или чак четири) деценије које су уследиле по краљевој смрти, у току којих је његово царство заиста окончано, и формално и суштински. Ово питање је на месту, али такав приступ је у складу са Вортингтоновим ставом да је Александрово царство било „мртворођено” (*stillborn*) и осуђено на брзу пропаст већ у последњим годинама његове владавине. То је став о коме се доста тога може рећи али који чини Вортингтонов закључак и основна је порука коју аутор жели да пренесе читаоцу.

Немогуће је у једном кратком приказу дати исцрпан осврт на сва значајна места или детаљно приказати све позитивне стране и све слабости једног обимног дела. У уводу дела Вортингтон пореди Филипа II и његовог сина, описујући првог као „архитекту Македонског царства” а другог као његовог „градитеља” али и уништитеља. „Читаоцу је остављено да одлучи да ли један од њих има предност над оним другим” (стр. 6), али аутор дела и те како има своје мишљење о овоме и не оклева да га подели са читаоцем. Он пажљиво и постојано гради свој случај против Филиповог сина критички анализирајући његове појединачне поступке, његову политику (или одсуство исте), бруталност и одсуство бриге за људски живот (укључујући и свој), осветољубивост и мегаломанију. Наравно, Александар је у току своје владавине урадио много тога што оправдава осуду: водио је ратове свим средствима, уништавао градове (још пре почетка азијског похода!), погубио је више својих блиских сарадника и примењивао масовну одмазду против непокорног становништва. Све је то жалосно и неоспорно, али тешко је тврдити да је у овом погледу Александар био изузетак у односу на друге античке владаре, изузев можда у самој размери својих подухвата. А ту управо лежи највећа слабост Вортингтоновог дела: селективно-морализаторски приступ теми.⁹ Исти поступак се различито вреднује у зависности од тога ко стоји иза њега. Александрови војни походи се морају осудити као освајачки и себични, док се Филипови похваљују јер су вођени у интересу Македоније. Аутор има разумевања за Филипа II или персијске владаре када уништавају градове (тобоже, реч је о непосредном државном интересу), док је у случају Александра у питању злочин који се мора најоштрије осудити. И закључак је неизбежно морализаторски: Филип је био истински владар, за разлику од свог сина. „Велики освајач није неизбежно и велики краљ”, каже Вортингтон на стр. 309, „како је распад Македонског царства и краљ Аргеадске династије показао по Александровој смрти. Његово наслеђе не чине толико истакнута интелектуална и културна постигнућа хеленистичког доба већ, заправо, ратови дијадоха, чије су амбиције преобразиле његово царство у збирку сукобљених династија.” Аутор чак покушава да докаже како је ово био, у суштини, став античких писаца који су неизмерно хвалили Филипа, а били уздржани и штури на речима када је требало оценити Александра. Докази за ову занимљиву тезу се траже у Диодоровом и Јустиновом делу.

⁹ Вортингтон је аутор и доста наивног рада How “Great” was Alexander, *AHB* 13.2 (1999), 45–48 у коме се процењује Александрова „величина”, схваћена у врло идеалистичком, готово романтичном смислу.

На овом месту остајемо ускраћени за оно што Курције Руф, Плутарх и Аријан мисле о македонском владару.

У свом делу Вортингтон чини напоре да одгонетне утисак који су Александар и његова војска оставили на покорене народе. Ово је интересантан приступ и потенцијално врло плодносан, само када би извори дали основа за такву анализу. Овако, препуштени смо претпоставкама и хипотезама које се увек свде на осуду македонског краља. Шта год Александар чинио, резултат је увек исти: источни народи су били шокирани његовом бахатошћу, непознавањем и неразумевањем локалних обичаја. Цео азијски поход је насликан као један огроман културни неспоразум који кулминира на крајњем Истоку, у Индији. У анализи индијског похода, Вортингтон се углавном ослања на знамениту Босвортову монографију *Александар и Исток: трагедија тријумфа*.¹⁰ У складу са Босвортовим закључцима, и Вортингтон Александрове тешкоће у Индији објашњава краљевим неразумевањем локалног становништва, његове културе и традиција. У завршници дела овај приступ је примењен на саму Македонију: како је становништво Александрове домовине гледало на свог краља и његове успехе? И овде смо осуђени на хипотезе и смела нагађања. Крајње је интересантан закључак да су и Македонци били истог мишљења као и покорени народи у Азији: краљ је напустио предачку културу и обичаје и пригрглио културу покорених „варвара” и зато су га они осудили. Доказе за овако смео закључак Вортингтон налази у одсуству уметничких представа Александровог похода које се могу датирати у време његове владавине и у чињеници да краљевске ковнице у Пели, Амфипољу и Филиппима после битке код Иса кују новац по угледу на старије Филипове серије (стр. 301). Како је дошло до тога да популарна наклоност (или, у овом случају, ненаклоност) нађе израза у званичним, краљевским кованицама није нам речено.

Видимо да се делу могу ставити озбиљне методолошке примедбе. Исто се може рећи и за поузданост чињеница које Вортингтон износи, због чега је такође био на удару критика у прошлости. На пример, већ у уводном поглављу (стр. 14) читамо да је „до тренутка смрти 336. Филип II удвостручио величину Македоније која је сада укључила континенталну Грчку, југ Југославије, велики део Албаније и све тачке на истоку до Бизанта; такође је удвостручио становништво Македоније до популације од 500.000”. Тешко је и пребројати грешке садржане у овој реченици. Даље у тексту (стр. 17) читамо како је македонско друштво имало више заједничког „са викиншким друштвом него са класичном Грчком”. Доказ за ову аналогију је знаменити хеленистички мозаик (вероватно рани III век пре н.е.) из Пеле који приказује лов на лава. Вортингтон га посматра као реалистичну представу и доказ да су македонски племићи ишли у лов на опасне, дивље животиње без коња и са минималним наоружањем (а и без одеће). Одељак о македонској култури, језику и односима са Грцима је непоправљиво конфузан и одраз је насумичног уношења различитих мишљења из литературе, без покушаја да се излагање доведе у склад.

¹⁰ A. B. Bosworth, *Alexander and the East: the Tragedy of Triumph*, Oxford 1996, 2004.

Граничи се са невероватним да је човек који је цео живот посветио историји Македоније и Грчке у IV веку пре н.е. могао да напише следећу реченицу (стр. 20): „Стога је могуће да су Македонци били словенски народ који је дошао у контакт са Грцима и пригласио њихову културу.” На истој страни аутор одлучно одбацује могућност да је македонски језик био сличан грчком или разумљив Грцима, да би одмах у наставку написао (стр. 21–22) како су Македонци највероватније говорили неким дијалектом грчког а никако не и посебним језиком.

Са излагањем недостатака би се могло наставити. *By the Spear* дефинитивно није *magnit opus* Ијана Вортингтона, али ово дело, упркос не тако ретким пропустима, ипак на неки начин сумира његов претходни рад и није без квалитета, мада они леже, пре свега, у презентацији. Оно је прегледно осмишљено и приступачно написано те је блиско и људима који нису специјалисти за античку историју. Будући да је у питању заокружено излагање, Вортингтонова монографија може да послужи као стаза преко које ће се читалац, студент или можда заинтересовани лаик, упознати са тренутним стањем историографије о Филипу II и Александру III. Али иста стаза укључује и скривене препреке, провалије и понеку странпутицу. Читалац нека се пази.

Немања Вујчић
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

UDC 321.18:929 Konstantin I Veliki (049.32)
27-9(495.02)“04/14”(049.32)
94(497.11)“04/14”(049.32)

Константијин Велики у византијској и српској традицији,
приређивач Љ. Максимовић, Завод за уџбенике, Београд 2014,
170 стр., ил., Библиотека „Јасон”, књ. 36

Зборник *Константијин Велики у византијској и српској традицији* представља резултат обележавања 1700 година од издавања Миланског едикта, документа који се везује за име цара Константина Великог. Јубилеј је уприличен циклусом предавања која је организовала Српска академија наука и уметности. У питању је књига која садржи чланке седам реномираних стручњака из неколико научних дисциплина: историје, теологије, археологије и историје уметности. Радови настали из реферата саопштених на предавањима имају за циљ да осветле кључне моменте Константинове владавине и укажу на формирање такозване „константиновске” традиције и њен пренос из Византије у средњовековну Србију. Зборник садржи 130 страница текста, 31 страницу илустративних прилога и регистар личних имена.

Значај Константина Великог за целокупну хришћанску васељену, а тиме и за српску државу, истакао је у уводној речи приређивач Зборника академик Љубомир Максимовић. Он је подвукао значај владара рођеног у Нишу, који је својим делима (едиктом о верској толеранцији, сазивањем Првог васељенског сабора у Никеји 325. године, оснивањем нове престонице) поставио темељ сопственог култа и идеала којем су тежили потоњи хришћански владари. Тако су и у држави Немањића елементи те свеопште хришћанске традиције нашли свој одраз.

Први у низу радова *Константијин Велики у византијској традицији* аутора Бојане Крсмановић базира се на приказивању конститутивних елемената „константиновске” традиције. Ауторка је показала да је царев однос према хришћанству и хришћанима био један од најважнијих сегмената његове владавине, упркос постојању различитих приказа и тумачења појединих догађаја из царевог живота према којима суд о првом хришћанском цару није увек био позитиван. Царев заштитнички однос према хришћанству омогућио је опстанак Царства и то је било оно што је обезбедило помињање царевог имена, као и поређење потоњих владара са његовим ликом и прослављање „Нових Константина” и у каснијим вековима. Чланак *Васељенски сабори у контексту Константиновог наслеђа* аутора Радомира Поповића приказао је модел успостављен на Првом васељенском сабору у Никеји, према којем цар делује као сазивач сабора и стара се о његовом добром раду и мирном току, обезбеђујући саборским одлукама својим присуством и потписом снагу царских, државних закона. Таква улога цара успостављена управо на сабору који је сазвао Константин Велики 325. године поштована је и чувана у току рада свих седам васељенских сабора одржаних у периоду од IV до VIII века, што је аутор илустровао богатом изворном грађом. *Касноантички град у Илирику и његова трансформација* доноси податке о градовима на простору данашње Србије, који су процват доживели у периоду позног Римског царства, захваљујући реформама које су спровели цареви Диоклецијан и Константин Велики. Виминацијум (Костолац), Сирмијум (Сремска Митровица), Сингидунум (Београд), Басијана (Доњи Петровци код Руме), Хореум Марги (Ђуприја) и Наис (Ниш) представљали су главне градске центре, а аутор Вујадин Иванишевић приказао је како су се изглед градова и намена одређених грађевина током времена мењали и прилагођавали новим приликама и сврси којој је требало да послужи. У свом чланку *Константијин Велики. Синкретизам на раскрсници њушева римске архитектуре* аутор Слободан Ђурчић указао је на до сада у науци фрагментарно обрађену Константинову архитектонску делатност и потребу њеног целовитијег и свеобухватнијег сагледавања у контексту две епохе – касноантичке и рановизантијске.

Преостала три рада осветљавају, из различитих углова, улогу и значај „константиновске” традиције у формирању династичке идеологије породице Немањић, а потом и њених наследника. *Нови Константијин у српској хришћанској традицији средњег века*, рад Смиље Марјановић Душанић, истакао је популарност и раширеност светитељског култа Константина и Јелене и указао на чињеницу да су реликвије Часног крста, који је према

предању управо Јелена пронашла, као и моменат даривања „честица светости” довели до успостављања модела идеалног хришћанског владара – Новог Константина. Ауторка је подробном анализом извора различите провенијенције показала како се формирала слика идеалног владара у српској средњовековној држави и који су све елементи „константиновске” традиције били кључни у њеном образовању. На овај рад се логички надовезује и чланак Данице Поповић *Реликвије Часног крста у средњовековној Србији*, посвећен формирању култа ове реликвије у Србији Немањића и њеном значају за успостављање њихове владарске идеологије. Особито важан је опис наших ставротема сачуваних у манастирима у земљи и иностранству. Ауторка је, на крају, истакла да су са пропашћу српске средњовековне државе нестале идејне основе на којима је почивало поштовање култа Часног крста, али је значај ове хришћанске реликвије наставио да живи. Последњи у низу радова *Свети Константин и Јелена у нашој сјајној уметности* аутора Гојка Суботића пажњу је посветио представама ових владара-светитеља у српској средњовековној уметности. Подвукавши значај који су култови Светих Константина и Јелене имали у нашој држави, а који су одраз нашли и у визуелној култури, аутор је скренуо пажњу на веома ретке самосталне представе из живота ових светаца, који се налазе у охридској цркви Константина и Јелене и Бањској цркви у Прибоју.

Прослављање култа Светог цара Константина и његове мајке Јелене било је заједничко целом хришћанском свету. Догађаји који су обележили Константинову владавину, а тиме и цело хришћанство, постали су неодвојив елемент културног и идеолошког идентитета хришћана, као и сваке хришћанске државе појединачно. Нема сумње да стога и Зборник који је пред читаоцима својим научним прилозима подстиче стручну, али и ширу јавност, на размишљање о свеопштој хришћанској традицији и баштини, које су успостављене у време Константина Великог, а у Србији утемељене у време владавине династије Немањић.

Бојана Павловић
Византолошки институт САНУ
Београд

Снежана Ферјанчић, *Константијин (306–337)*,
Службени гласник, Београд 2013, 232 стр.

Јубилеј тзв. Миланског едикта обележен је у Србији 2013. године. Организоване су изложбе и тематске конференције, публикован је један број ваљаних научних радова. Међу најбоље спада монографија Снежане Ферјанчић *Константијин (306–337)* коју је објавио Службени гласник на самом крају 2013. године. Иако је цар Константин предмет непрегледне библиографије на светским језицима, тек је дело Снежане Ферјанчић прва научна монографија о овом владару написана на српском језику. Умереног обима али богата садржајем, писана једноставним и непосредним језиком, она читаоцу даје јасан увид у достигнућа савремене историографије о цару Константину и његовом времену.

Текст монографије се састоји од четири веће целине, које су даље подељене на мања поглавља. Уводна целина, *Прељед извора*, сумира сачувани изворни материјал о овом римском владару. Друга целина *Порекло, младост, усљон*, састављена од четири поглавља, покрива велики део Константиновог живота. Ту читамо о владаревом пореклу, породици, одрастању и образовању, неочекиваном доласку на власт и првим годинама владавине, до победе над Максенцијем. Трећи део, *Савладарство и сукоби са Лицинијем*, обухвата период несталне кооперације и борби између Константина и Лицинија, период који је завршен Константиновим тријумфом, војним и политичким, над својим последњим и највећим противником. Завршна целина, *Самостална владавина*, излаже историју последњих дванаест година Константинове владавине (од октобра 324. године, када се Лициније предао, до 22. маја 337. године, када је Константин умро). Очекивано, овај период, најбоље посведочен у изворима, добија и највећи простор у књизи. Међу питањима која су заокупљала владара у последњим годинама живота, обрађени су, поред непосредних проблема унутрашње и спољне политике, појаве од великог историјског значаја попут реформе администрације у царству, оснивања Константинопоља и, најважније од свега, мотива и достигнућа царева верске политике.

Каснија традиција посматра цара Константина поглавито кроз улогу коју је одиграо у уздизању хришћанства. Сразмерно велик простор у књизи је посвећен дискусији о царевој покровитељској политици према хришћанима, сврси и карактеру тзв. Миланског едикта, али и царевом држању према дисидентским групама унутар хришћанства, попут донатиста и аријанаца. Царевом односу према традиционалној римској религији посвећено је посебно поглавље (стр. 146–154). Константинова верска политика садржала је амбивалентне елементе: он је окончао прогоне хришћана и показао нарочиту бригу за живот хришћанске цркве, којој је временом дао бројне привилегије, али ниједног тренутка није помишљао да хришћанство прогласи званичном „државном”, још мање једином дозвољеном, религијом. Такође, цар се неким поступцима дистанцирао од

традиционалне политеистичке религије и увео извесна озбиљна ограничења, да би, у другим приликама, и према традиционалном култу заузео заштитнички став. Нова престоница, коју је саградио, имала је у свом првобитном плану и хришћанске цркве и храмове старих богова. Каснији хришћански писци и традиција уносе извесну забуну у овом погледу, приписујући Константину много оштрије антипаганско држање него што је он заиста показивао.

Неизбежно, аутор се дотиче сложеног питања царевих личних уверења и природе и времена Константиновог „преобраћења” у хришћанство. Како је дошло до цареве конверзије у зрелим годинама, да ли је у питању био постепен процес или изненадан преокрет? Каква је била природа његовог хришћанства, имају ли право историчари који говоре о „синкретичкој свести” (споју традиционалних и хришћанских схватања)? Ауторка прегледно излаже све релевантне чињенице о овом проблему и постојећа мишљења у науци, опрезно избегавајући да дâ један коначан суд. С обзиром на природу извора и самог проблема, оваква опрезност је несумњиво исправна. Хришћанин који је забранио штетне магијске ритуале, али допустио упражњавање корисне „беле магије”, измиче једноставним објашњењима.

Током 2013. године били смо често изложени једној крајње упрошћеној и једнодимензионалној слици цара Константина. Можда другачије и није било могуће у датим околностима, али утолико је теже, иза банално поједностављене глорификације и изнова понављаних фраза о „великом владару” и „генијалном војсковођи”, видети правог, историјски аутентичног човека. Један од најснажнијих квалитета монографије Снежане Ферјанчић представља управо утемељен и балансиран приступ у коме ниједна страна царевог деловања није запостављена. Нису прећутани ни они владареви поступци који би могли да изазову осуду савременог читаоца. У обрачуну са другим царевима, Константин се вешто служио разним облицима пропаганде, и у току борби и после победе. Константинови противници су приказивани као тирани и узурпатори који се боре против законитог владара – слика која не одговара истини, поготову не у случају Лицинија. Када је Константин ушао у Рим, глава побеђеног Максенција је ношена на копљу, ужи круг његових сарадника је погубљен, Максенцијеве грађевине и статуе су приписане новом владару, чак је и гробље припадника Максенцијеве гарде срушено. Мада је Константин, попут самог Августа, волео да се приказује као великодушни победник који радо прашта својим непријатељима, то милосрђе је имало своје границе и служило је конкретном пропагандном циљу. Константин је поштедео живот и амнестирао побеђеног Лицинија и његовог савладара Мартинијана, само да би их ускоро (почетком 325. године) обојицу погубио; елиминисана су и Лицинијева деца. Следеће године, цар је погубио свог сина Криспа и супругу Фаустину, наводно због прелјубе. Сенку на Константинову породицу баца и сурови обрачун између његових наследника, који је избио одмах по царевом смрти, у лето 337. године, у коме су убијени Константинов полубрат, два братаца и већи број њихових присталица. Сви ови догађаји су, међутим, изложени без моралисања и давања вредносних

судова, било да је реч о самом Константину или о његовим противницима, што је свакако научно оправдан и похвалан приступ.

Константијин Снежане Ферјанчић се завршава кратким одељком који сумира царев живот и достигнућа. Формалног закључка нема, што је свесна одлука и у складу са концепцијом целог дела. Аутор се доследно клони давања коначног суда и затварања оних питања која у суштини нису решена. Текст је написан у непосредном додиру са изворима, чињенице су изложене на прегледан начин, могућа тумачења истакнута, а читаоцу се препушта да формира своје мишљење. Сведочанство о великом труду уложеном у писање ове монографије представљају бројне напомене (укупно 729 у тексту), које упућују на одговарајућа места у литератури, текстуалним изворима и археолошком материјалу. Квалитет научног апарата уздиже употребљивост ове монографије и чини је врло интересантном и за стручњаке који се баве овим периодом. Њима ће користити и опсежна савремена библиографија (преко 250 јединица) на крају дела.

На изглед и материјал штампаног издања се могу ставити озбиљније примедбе. Монографија је штампана у врло осетљивом меком повезу, на папиру ниског квалитета и не садржи, изузев насловне стране, никакве илустрације, историјске карте или табеле. Тиме се постиже да публикација има приступачну цену, али се много тога и губи. За жаљење је што издавач није направио мало срећнији компромис, макар и по цену скупљег издања.

Доба цара Константина је тема чија се важност свакодневно наглашава, а која је, упркос свему, крајње занемарена у нашој историографији. Мали број популарних (често и некомпетентних) увода и понеки превод са страних језика је све што се донедавно могло пронаћи. Остаје нада да ће се декларативно интересовање за цара Константина преточити у истински научни рад и да ћемо у будућности говорити о низу оригиналних научних дела, писаних на српском језику. Док се то не деси, *Константијин (306–337)* Снежане Ферјанчић остаје полазна тачка за сваки озбиљан увид у ову тему.

Немања Вујчић
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

Dorella Cianci, *Corpi di parole. Descrizione
fisiognomica nella cultura greca*,
Edizioni ETS, Pisa 2014.

La fisiognomica – il sapere con cui si ritiene di poter decodificare volti, corpi e posture – è di difficile collocazione fra le discipline e le costruzioni teoriche di cui i Greci sono a torto o a diritto considerati ‘primi inventori’. Essa anzi, discostandosi sensibilmente da ogni idea di ‘moderno’, accredita l’idea che i Greci siano stati in fondo assai ‘diversi da noi’¹. Che fare dunque di quel Socrate che, in un noto aneddoto, accetta di buon grado l’esegesi fisiognomica dell’esperto Zopiro, il quale gli attribuisce orribili vizi desumendoli dalla forma della bocca e da altri simili dettagli? Socrate non rifiuta l’esame e ribadisce anzi, fra lo sconcerto dei presenti, di possedere effettivamente le debolezze che il proprio aspetto denota ma di averle domate e debellate (con l’ausilio dell’invisibile, ma ben potente, ragione)².

La scienza ufficiale occidentale, dall’illuminismo in poi e anche in pieno positivismo, ha sempre guardato con sospetto alla fisiognomica, negandole perlopiù una vera patente di scientificità e sistematicità. Non così l’immaginazione popolare in cui pare più radicata, e utilissima, l’idea che ad ogni tratto del viso o postura del corpo possa/debba rispondere un analogo tratto del carattere.

Si pone dunque l’interessante quesito di come un greco tutt’altro che sprovveduto quale Socrate abbia potuto dare credito ad un metodo che i suoi stessi allievi ritenevano confinare con la ciarlataneria e la chiacchiera.

Chi volesse seriamente riflettere sulla questione può ora farlo anche a partire da un interessante contributo di Dorella Cianci dal titolo suggestivo *Corpi di parole. Descrizione fisiognomica nella cultura greca*. Si tratta di un agile volumetto, con prefazione di Giuseppe Tognon, articolato in cinque capitoli più un’utilissima appendice contenente il lessico di base della corporeità nella lingua greca. Nell’*Introduzione*, l’Autrice spiega di aver voluto affrontare «prima l’atto apparentemente superficiale del descrivere (*l’ek-phrazein*) e poi il suo implicito incontro con il livello ermeneutico della fisiognomica: una scienza che, attraverso i *semeia*, offre la possibilità di interpretare gli uomini a partire dai loro caratteri somatici».

Così pensata, la ricerca non può che partire da Omero, pioniere di una sorta di ‘protofisiognomica’ e identificare una prima fase del pensiero fisiognomico greco nella *summa* peripatetica legata ai nomi prestigiosi di Aristotele e Teofrasto. Ad Artemidoro viene invece fatta risalire una svolta notevole: egli «creò una tipizzazione di sogni, sottoponendoli ad un processo generaliz-

¹ Vd. per esempio, l’*Introduzione* in S. Settis, *I Greci. Storia cultura arte società. I. Noi e i Greci*, Torino 1996, pp. XXVII–XXXIX.

² Vd. L. Rossetti, *Phaedo’s Zopyrus (and Socrates Confidences)*, in U. Zilioli (ed.), *From the Socratics to the Socratic Schools. Classical Ethics, Metaphysics and Epistemology*, New York – London Routledge, 2015, pp. 82–98.

zante, secondo cui il sognare una determinata parte del corpo corrispondeva ad un sogno tipico (...) un processo di sistematizzazione di sogni sulla base di schemi fissi, di segmenti archetipici che prescindono dal singolo individuo e che emergono comunemente in tutti gli uomini, come in quel processo di oggettivizzazione creato dalla fisiognomica».

Il libro si segnala, oltre che per l'interesse dell'argomento e la ricchezza dei riferimenti testuali, per la quantità di spunti di riflessione che suscita e per non aver voluto costringere la materia entro schemi troppo rigidi. Al contrario Cianci riesce ad evitare ogni semplificazione e a dare conto della complessità dei diversi orientamenti – retorico, metaforico, razionalistico – da cui è stata osservata la corporeità nel mondo greco.

Fra i tanti spunti, ne seleziono alcuni con l'auspicio che l'Autrice possa e voglia esplorarne ulteriori piste.

L'idea di una funzione predittiva della *techne* fisiognomica radicata nella generalizzazione dei suoi ragionamenti, come osserva giustamente Cianci, non può essere fatta risalire ad Aristotele; non sono altrettanto certa che essa sia del tutto assente nella 'protofisiognomica' omerica: in quel «primo esempio di fisiognomica» che è il ritratto di Tersite (ma anche di Dolone e, per certi versi, di Odisseo) come possiamo esser certi che il dato fisico – notissimo: gambe storte, zoppia, spalle cadenti, testa a pera con radi capelli – sia un punto di partenza per l'interpretazione dell'*ethos* e non un punto di arrivo? In altri termini, Tersite è brutto *e dunque* cattivo oppure, *dal momento che* è cattivo deve necessariamente essere pensato come *anche* brutto? Il poeta non deve ancorarsi ad alcun dato ineludibile di realtà, possiamo quindi pensare che il livello descrittivo sia esito di un processo dinamico: l'essersi Tersite levato a contestare l'autorità del re dei re, Agamennone.

Il problema era forse di come rappresentare le azioni nel tempo senza pregiudicare la riconoscibilità dell'eroe (o dell'antieroe) omerico: il lettore attinge ad una piena comprensione del carattere dell'eroe soltanto per gradi, via via che questi agisce concretamente; ma l'eroe deve essere riconoscibile in ogni singolo momento della narrazione. Il suo *ethos* è sincronico-descrittivo e diacronico-narrativo al tempo stesso³. Indubbiamente c'è un circolarità del tempo che si riproduce nella circolarità ermeneutica bruttezza-cattiveria o bellezza-bontà (che è precisamente quella che Socrate si propone di spezzare).

L'*ekphrasis* può inglobare il tempo sotto forma di analepsi o di prolessi, o di entrambe contemporaneamente, come accade nella postura e nel gesto fissato dai ceramografi; scelto, fra tutti quelli fisicamente possibili (e mitologicamente plausibili), in modo tale da poter riassumere il movimento precedente e lasciar presagire quello futuro. In questo senso mi sembra che possa essere letto il frammento di Archiloco sul comandante sgraziato e coraggioso: il dritto e robusto *sta* (è senza storia); il piccolo e storto *avanza* (rivela *nel tempo* la sua temprà morale). Si fronteggiano qualcosa di più che non un'idea

³ Lo stesso tema si pone nella ceramografia e in genere nell'arte figurativa: l'*ekphrasis* ha in comune con l'immagine (da cui in qualche modo dipende) l'esigenza di trovare uno schema, una forma unica e fissa in cui concentrare il carattere del personaggio. Vd. C. Franzoni, *Tirannia dello sguardo. Corpo, gesto, espressione nell'arte greca*, Torino Einaudi 2006, p. 211 e ss.

di bellezza e la sua obiezione e precisamente, a mio avviso, un'idea di bellezza rotonda e atemporale (ma in-descrivibile) ed una dinamica.

Cianci affronta il tema nel capitolo terzo, su *L'uso metaforico dei corpi*, quando tratta del corpo degli dei «sottoposti al tempo rimanendone signori». La giusta direzione indicata dall'Autrice, laddove evidenzia la mancanza di identità della divinità e ne segnala la differenza rispetto all'identità e corruttilità degli umani («le eroine, riflesso di una bellezza celeste, nella loro femminilità guardano costantemente ad Afrodite, la dea che appare più incline alla *performance* del tempo e che è un modello antropologico di un corpo perfetto della dimensione eterna, ma pronto a vivere dimensioni terrene») rende auspicabile un'ulteriore ripresa dell'argomento.

Altro spunto interessante: la quasi-scientificità della fisiognomica. Cianci non nasconde la complessità dell'argomento e, nel capitolo quinto, *L'interpretazione dei corpi: la fisiognomica*, ne traccia un profilo storico; a partire dalle origini, incerte o forse mesopotamiche, attraverso un (dubbio) contributo del Pitagorismo, per arrivare alle sistemazioni ippocratica e peripatetica.

Quando Aristotele indica, nella *Fisiognomica*, i tre metodi di analisi: zoologico, etnologico, etologico («il primo parte dell'ipotesi che ogni specie animale abbia un determinato carattere riconducibile ad una persona; il secondo sostituisce i popoli agli animali, il metodo etnologico, il terzo, consiste nel dedurre i segni del carattere dall'espressione dell'emozione corrispondente»), egli ha in mente un modello biologico dal quale derivare un'antropologia scientifica? Un «sapere antropologico totale» come lo definisce Sassi, citata dall'Autrice? Forse.

Ma allora che tipo di relazione lega i caratteri animali ai corrispondenti umani? Comprenderlo ci farebbe fare dei passi in avanti nel confronto fra scientificità moderna, galileiana, e scientificità antica.

«Un osservatore contemporaneo, argomenta Cianci, non potrà che parlare di “quasi” scienza», cioè, kantianamente, di “intuizione” o “imitazione”. Ora, da Kuhn in poi (attraverso Foucault e Agamben), «scienza normale non significa (...) una scienza goveranta da un sistema preciso e coerente di regole: al contrario, le regole derivano, per Kuhn, dai paradigmi, i paradigmi “possono determinare la scienza normale” anche in assenza di regole»⁴. In questo senso, l'animalità, l'etnologia, l'etografia potrebbero essere considerate “paradigmi”, figure epistemologiche che svolgono una funzione strategica nella comprensione di altri fenomeni problematici, quale il carattere dell'individuo. Il paradigma non va dal particolare al universale, né dall'universale al particolare, bensì dal particolare al particolare⁵. Ecco allora dipanarsi, forse, la relazione fra animalità e carattere: quella fra fenomeni di uno stesso insieme conoscibili per il costituirsi di uno di essi in paradigma. I *semeia* non sono allora soltanto segni, ma esprimono anche, come la stoffa gialla sul mantello dell'ebreo, il comportamento che si deve tenere in presenza del loro portatore e quello che ci si deve aspettare da esso, *mostrano* un carattere.

⁴ G. Agamben, *Segnatura rerum. Sul metodo*, Torino Bollati Boringhieri 2008, p. 13.

⁵ Aristotele, *Analitica priora* 69a 13–14. «Solo nella prospettiva del metodo paradigmatico – sostiene Agamben, *Op. cit.*, p. 28 – il circolo ermeneutico che definisce il procedimento conoscitivo delle scienze umane acquista il suo senso proprio».

Infine, il tema importantissimo dell'abito. Quale relazione, di significazione ermeneutica retorica, lega l'abito al suo portatore?

Ciinci si sofferma su Odisseo: egli portava un mantello, una tunica e un fermaglio accuratamente descritti da Omero. Ma quel certo mantello, quella certa tunica e quel certo fermaglio gli erano stati donati da Penelope all'inizio della sua avventura iliadica: essi rendono Odisseo ammirato da molte donne, ma al contempo *mostrano* Penelope, prefigurano dunque il ritorno che era già implicito e presupposto nella partenza.

Odisseo sembra tuttavia smentire la «certezza della connotazione» legata all'abito: è in realtà uno degli eroi che cambia più frequentemente abito di tutta la mitologia greca! Ciascuno dei molti con cui entra in contatto gli fa dono di vesti, alcuni salvifici come la cintura di Leucotea, altri ostacolanti come le belle vesti di Calipso che lo impacciano nel nuoto quando perde la zattera. Identità provvisorie che l'eroe acquista e perde.

Dove cercare dunque il nucleo stabile del suo carattere (Odisseo cambia anche aspetto, varie volte)? Nella nudità salmastra che nasconde a Nausicaa? O nel travestimento da pitocco con il quale si introduce, ospite, nella sua stessa casa? Nella bellezza e statura che Atena gli dona per renderlo riconoscibile al figlio? O infine nella cicatrice nota solo alla fedele nutrice?

Qui davvero la "protofisiognomica" omerica si presenta come un sapere sottile che anche il lettore deve saper esercitare, una scienza indiziaria dell'individuale i cui risultati mantengono inevitabilmente un margine di aleatorietà senza per questo, come Socrate sapeva, scadere nella pura ciarlataneria.

Cristiana Caserta
Università di Palermo

UDC 903/904(497.11 Gradina)"1984/2014"

*Тридесет̑ година археолошких истраживања Градине на Јелици
(1984–2014), Народни музеј Чачак, 2014.*

Каталог изложбе *Градина на Јелици, Тридесет̑ година археолошких истраживања (1984–2014)*, у издању Народног музеја Чачак из 2014. године, у уредништву М. Милинковића и П. Шпехара, на 214 страница, од чега је 110 страница каталога налаза, представља нам археолошки материјал тридесетогодишњих археолошких ископавања налазишта *Градина* на Јелици. Текст каталога чини збир радова аутора који су представили досада откривене сегменте живота налазишта на планини Јелици.

Делфина Рајић износи историјат истраживања чији су почеци истовремени са пионирским корацима српске археологије и активностима Ј. Шафика на Јелици из 1864. године.

Михаило Милинковић у свом тексту представља све сегменте истраживања *Градине* на Јелици, којима је на челу већ 30 година, од 1984. године.

Својим простирањем унутар јаких бедема, својим базиликама и многобројним археолошким налазима, *Градина* на Јелици показује карактеристике јединог висинског насеља градског типа из периода ране Византије на територији Србије. Налазиште на Јелици предњачи, са пет до сада откритих цркава и епископским седиштем у Горњем граду којим је доминирала базилика Е, у којој је пронађено 9 озиданих гробница, најодличнијих грађана овог града, до сада непознатог имена. Некрополе пронађене у кругу гробљанских базилика један су од најважнијих сегмената истраживања на Јелици. Посебно је важно истаћи налазе који упућују на германски етнички елемент. Налаз као што је деформисана дечија глава, из некрополе код базилике А, или германске фибуле, копче и германска керамика, сведоче о германском присуству у насељу. Унутар истражене површине од 22 ha, јасно се издвајају резиденционални делови, делови подграђа, некрополе са гробљанским базиликама, а на основу бројних налаза могу се реконструисати и делатности којима се бавило становништво унутар бедема града на Јелици. Аварска најезда пред крај VI века прекинула је живот унутар градских зидина, међутим, налази раносредњовековне керамике упућују на то да је током VIII–IX века словенско становништво обновило живот на Јелици.

Александар Булатовић износи елементе о настанку налазишта на Јелици у времену енеолита. То је време када се почињу користити предности висинских позиција за подизање насеља, што одговара слици стратешке важности положаја на којем је подигнут рановизантијски град. Јасна је чињеница да је конфигурација терена логично играла одлучујућу улогу приликом одабирања места за подизање насеља у рановизантијско време, на сличан начин како је то било неопходно и у праисторији.

Марко Капларевић у свом осврту на архитектонску пластику и живопис, са *Градине* на Јелици, констатује многобројне античке сполије које су током градње објеката на Јелици донесене са античких налазишта у околини Чачка. Посебно се истичу завидни квалитети касноантичких капители. Уочене су и две фазе градње базилике А, репрезентативније из IV–V века и скромније доградње VI века, што нас упућује и на хронологију насеља. Сачувана сликана декорација је углавном сликана имитација мермерне оплате, управо карактеристика V и VI века.

Милоје Васић на основу налаза новца на Јелици потврђује оно што је запажање и код осталих рановизантијских утврђења, појава римског новца који је у секундарној употреби у рановизантијском периоду и престанак циркулације новца у граду у време Јустина II, што коначно временски одговара економском и војном слому ромејске власти на Балкану.

Снежана Ферјанчић још једном подсећа да је утврђење на Јелици, па и сама планина Јелица и област Чачка којом Јелица доминира, била на самом источном крају римске провинције Далмације, где етнички преваладава илирски елемент. Међу сачуваним натписима истичу се натписи који потврђују присутност римске војске у овом делу Србије, конкретно, једног припадника војне јединице друге кохорте Далматинаца и једног бенефицијарског конзулара, можда XI легије. Важна је примедба да нас

присутност натписа посвећених божици Дијани, са Јелице, упућују на присуство рударске делатности.

Перица Шпехар је предочио стање истражености утврђења у ближој околини Јелице, чије карактеристике одговарају слици бројних висинских утврђења на подручју целе Србије. Приметно је да су та утврђења у окружју око Јелице, посебно у Драгачеву, археолошки истраживана, за разлику од већине осталих таквих налазишта у суседној Шумадији, што је вероватно иницирано резултатима истраживања саме *Градине* на Јелици.

Милоје Васић у тексту о значају *Градине* на Јелици за проучавање Византије у Србији покушава сагледати законитости у распрострањању рановизантијских висинских утврђења у Србији. *Градина* на Јелици би чинила део планског система, са централним утврђеним насељем коме гравитирају и од кога, у управном, црквеном и привредном систему, зависе мања суседна утврђена насеља. Простор Горњег града и Базилика Е, према М. Васићу, могао би бити седиште значајне личности и војне јединице, о чему могу сведочити налази солидуса Јустинијана I и Јустина II.

Сам каталог завршава се библиографијом наведених радова Вујади-на Вујадиновића.

Каталог са налазима као најважнији део сваке изложбе привлачи највећу пажњу. Подељен је на праисторијски период, римски период, рановизантијски период, раносредњовековни период и околна утврђена насеља.

Материјал, приказан на изложби „Градина на Јелици. Тридесет година археолошких истраживања (1984–2014)”, јасно нам представља да се рановизантијско ромејско становништво *Градине* на Јелици бавило сточарством и земљорадњом, а у оквирима рановизантијског града наслућује се постојање развијеног занатства. О пољопривреди јасно сведоче налази пољопривредног алата, жрвањ и мортаријум. Налази звона и маказе за стрижу оваца и гребен за чешљање вуне упућују на сточарство. Према предоченим налазима може се закључити да је рановизантијско насеље на Јелици било прави радионички центар, са ковачким радионицама, односно радионицама у којима је обрађиван метал, и дрводељским радионицама, односно радионицама у којима је обрађивано дрво. Велики број атрактивних предмета од кости указује на постојање радионица за обраду кости. Стактарски предмети, како делови посуђа тако и прозорског стакла, говоре о стактарству на Јелици. Присутни су предмети зидарског и кожарског заната. Налазимо јасне остатке активности које можемо приписати делатности грнчара, али и увозне керамике.

Налази накита и функционалних делова одеће су запажени део каталога налаза. Налази накита на рановизантијским утврђењима на висовима нису чести, тако да примери са Јелице, налази наушница, наруквица, прстења и украсних игала, служе као узор за аналогije са налазима пронађеним ван археолошког контекста на осталим налазиштима у Србији. То исто важи и за функционалне предмете изражене у класичном рановизантијском маниру, са фибулама са посувраћеном стопом, копчама и пређицама. Велики број различитих стрелица и налаз удице говоре о привреди лова и риболова.

Захваљујући материјалним остацима са *Градине* на Јелици, Народни музеј у Чачку улази међу водеће српске установе у истраживању мало познатог сегмента из прошлости Републике Србије, рановизантијског периода. Резултати дугогодишњих истраживања налазишта на Јелици, приказани на изложби, уистину су потврдили статус Народног музеја у Чачку као установе културе од националног значаја у Републици Србији.

Душан С. Рашковић
Музејски саветник
Крушевац

ХРОНИКА
CHRONICLE

Краљевство и архиепископија у српским
и поморским земљама Немањића
Београд, САНУ, 18–20. јуна 2015.

У Београду је, у организацији Српског комитета за византологију и Византолошког института САНУ, од 18. до 20. јуна 2015. одржана Шеста национална конференција византолога. Овакве конференције представљају својеврсну смотру домаћих истраживача и њихових научних резултата, усмерених на проучавање византијске цивилизације у најширем смислу речи, и сазиване су у протеклих четврт века сваке пете године. Све досадашње конференције састојале су се из једног тематског дела, на којем би се говорило углавном по позиву или на основу сопствене, посебне пријаве о темама које су у датом тренутку у жижи ширег интересовања стручне јавности, и једног општег дела, на којем би иступали сви истраживачи, заинтересовани за учешће на скупу, са слободно формулисаним саопштењима као делом својих текућих истраживања. У новије време, у тематски програм конференција укључен је и трећи део у виду Дискусионог форума, посвећеног методолошким питањима и правцима будућих истраживања и развоја различитих византолошких дисциплина.

Тако је на првој конференцији (Задар, 1990) тематски део био посвећен *Византији на Јадрану*, на другој (Студеница, 1995) – *Византији и њеној немањинској Србији*, на трећој (Крушевац, 2000) – *Византији и њеној анатолској Србији*, на четвртој (Београд, 2005) тематски део је носио наслов *Србија и Византија – њихово савремено наслеђе*, на петој конференцији (Београд, 2010) – *Охридска архиепископија у византијском свету*. Тематски део Шесте конференције (Београд, 2015) носио је наслов *Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића. У сусрет осамстогодишњици њиховог краљевства и самосталне њихове цркве*.

По броју учесника Шеста конференција до сада је најбројнији национални византолошки и медијистички скуп. Своја научна саопштења изложило је укупно 66 истраживача, како афирмисаних тако и младих стручњака, укључујући и студенте докторских студија, чија су истраживања везана за различите научне области византологије и медијистике: историје, историје уметности, археологије, историје књижевности, филологије, историје права и теологије. Као и претходне конференције, и овогодишњу националну конференцију одликовала је интердисциплинарност у тематском и методолошком приступу, као и жива научна дискусија.

С обзиром на време одржавања, треба истаћи да је организовање Шесте националне конференције представљало велики изазов. Српски комитет за византологију готово већ четири године ради на организовању

23. међународног (светског) конгреса византолога, који ће се одржати августа 2016. године у Београду. Ти су послови последњих месеци обављани паралелно са онима везаним за организовање Шесте конференције, у чему су се посебно истакли чланови Комитета, који су изабрани у Организациони одбор Шесте конференције: Срђан Пириватрић (потпредседник Српског комитета за византологију и научни сарадник Византолошког института САНУ), Смиља Марјановић Душанић (Филозофски факултет Универзитета у Београду), Ђорђе Бубало (Филозофски факултет Универзитета у Београду), Миша Радујко (Институт за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду) и, у својству секретара Организационог одбора, Милош Цветковић (истраживач сарадник Византолошког института САНУ). Будући да за годину дана долази велика међународна смотра византолога, окупљање наших научника на Шестој конференцији представљало је и у тематском и у организационом смислу неку врсту генералне пробе пред споменути велики конгрес. Зато је успех Конференције значио велики подстрек за организаторе долазећег Конгреса.

Бојана Крсмановић
Византолошки институт САНУ

UDC 821.14'02.09:061(450)''2015''

Eleatica 2015.
Ascea-Velia, 10–13. September 2015.

The core of *Eleatica 2015* – held at Ascea-Velia between the 10th and the 13th of September, with the organization of the Fondazione Alario and the steering committee made by Livio Rossetti, Stefania Giombini and Massimo Pulpito – consisted the Eleatic Lectures, delivered by an important and renowned scholar on Eleatism. In 2015 these lectures were given by Alberto Bernabé, professor of Greek Philology at the Universidad Complutense, Madrid, and author of many important contributions on Orphism and linguistics, but also on Parmenides (see Bernabé 1979, pp. 371–376, 1988, pp. 320–325, and 2013). His three Eleatic Lectures were called *Parmenide: tra linguistica, letteratura e filosofia* (published in a preprint version: Bernabé 2015). He proposed an interpretation of the poem which is new in some important respects.

Not unlike its previous editions, *Eleatica 2015* hosted the public reviews of some recent books on the Presocratics and included some new features. On the one hand, the event hosted the inauguration of the first *Paradox Museum* in Italy – and probably Europe, if not the world. On the other hand, the program included the grant of the Honorary Citizenship of Elea to Giovanni Cerri, who gave the 2013 Eleatic Lectures, and an extraordinary Honorary Citizenship to Emanuele Severino, the author of an unforgettable article, *Ritornare a Parme-*

nide, printed in 1964, and a public conversation between him, Luigi Vero Tarca, and other participants.

The present chronicle offers a synthetic report of Bernabé's lessons on Parmenides, a short mention to the reviews and some reflections on the two main novelties of the program. Although the Eleatic Lectures deserve a much closer attention, I prefer here to give a complete picture of the event, rather than to concentrate on a single part. Those who desire to have a more detailed account of Bernabé's lessons might read an expanded version of these pages, to appear in *ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ. Yearbook of the Research Center for Greek Philosophy of the Academy of Athens* in 2016.

* * * * *

The central thesis of the first of Bernabé's lectures (*Parmenide poeta: tradizione e innovazione nel proemio* = Bernabé 2015, pp. 7–35) is that Parmenides' proem constitutes a fundamental piece of philosophy (p. 8), for it allows him to show that the true knowledge on Being which the goddess is going to reveal is located outside the human world. The scholar argues that the text delivers its philosophical message through a significant poetic device: the use of intentional ambiguity (pp. 17, 34). Bernabé's suggestion is, in other words, that the many ambiguities we find inside the proem are not literary embellishments, nor involuntary obscurities that depend on bad writing, but images full of epistemic and theoretical value.

It is such an aspect that mostly distinguishes Parmenides and the archaic poets – both of the epic and the Orphic tradition, from which Parmenides borrows a great number of motifs, *i.a.* the idea that truth is divinely inspired and the image of the journey on a chariot. In this sense, we could say that Parmenides' poetry is traditional. However, he at the same times innovates this conventional imagery by deliberately presenting it within the proem in ambiguous ways. Indeed, while the poets typically claim that a specific deity inspired their verses and describe a charioteer's journey to a specific location, like Hades or the heavens, Parmenides does not identify the goddess who caused his inspiration, but uses traditional poetical motifs that could equally be applied to many goddesses (pp. 27–28 and 33), and does not specify where his chariot is going, but employs images that could refer to either Hades or the heavens (pp. 12–22). These obscurities have theoretical value, for, Bernabé claims, they communicate to the reader that the truth on Being has a divine origin and lies outside the human world, in a region of the cosmos that nobody can identify with certainty.

According to Bernabé, Parmenides differs from the ambiguities expressed by the archaic poets as he uses them in order to refer to things that escape immediate human understanding. Indeed, they allude to transcendental realities, which only a trained mind aided by a goddess will finally comprehend. In this sense, Parmenides is completely divorced by the poetic tradition, where instead ambiguity is just an aesthetical device, or in the best cases is a mean of expression of poetic comparisons (cf. *e.g.* the one between the bronze object and the soul of the sinner in Aeschylus, *Ag.* 390–395) which are in themselves obscure, but that nonetheless can be deciphered by the reader or the listener who wants to understand them.

Bernabé's second lesson (*Parmenide attraverso il prisma della linguistica* = Bernabé 2015, pp. 37–68) concerned the semantic coherence of the verb “to be”. The scholar argues that Parmenides probably believed that only the enunciations which are expressed in the present tense and build the σήματα of fr. 8 (“is ingenerated” or ἀγένητον, “is untroubled” or ἀτρεμές, etc.) are sound references to Being. The reason lies in the fact that they are semantically compatible with the verb “to be” and reject the concept of “what is not”, which instead is implicitly employed in future or past statements. For example, to say that “I was a fan of Star Trek” implies “I *am not* a fan of Star Trek”, i.e. invokes the absurd notion of not-Being. A positive conclusion of this perspective is that Being is extraneous to the categories of “time” and “becoming”, which necessarily involve past and future tenses. A negative one is instead that most of the enunciations allowed by the linguistic system are false, for they refer to something that does not correspond to Being or reality, as well as that those utterances that involve “not to be” are a sign of our weak understanding (p. 67). Together, I may add, the two conclusions help to understand better the contents of fr. 7 of Parmenides’ poem. Indeed, the command of the goddess to reject the ἔθος πολῦπειρον of the γλῶσσα might allude to a control of the acquired linguistic habits of the κοῦρος, who as a man wrongly switches from the sound grammar of Being to the absurd language of not-Being, which in itself is unthinkable and unnamable.

Finally, the third lesson (*Affermare negando: composti negativi in Parmenide* = Bernabé 2015, pp. 69–93) analyzed the negative adjectives employed by Parmenides. According to Bernabé, many of them were borrowed from the poetic tradition and can be divided in three groups:

1. Negative adjectives which are meant to highlight the extraordinary qualities of the entity to which they refer. They include the ἀγένητον and ἀτρεμές ones I mentioned above and refer to Being.
2. Negative adjectives that disqualify the faculty of knowledge of men *a parte subiecti*, such as ἄκριτος in fr. 6.7 and ἄσκοπος in fr. 7.4. Bernabé mentions also the substantive ἀμήχανή (fr. 6.5–6): indeed, although it is not an adjective, it is analyzed in comparison with the adjective ἀμήχανος, often employed by the archaic or epic poets.
3. Negative adjectives that refer to something that escapes human knowledge *a parte obiecti*. Here we find a single instance, namely the qualification of night as ἀδαής (fr. 8.59).

This division does not only prove how much Parmenides was indebted to the poetic tradition. It also shows, on the one hand, that he often reads these adjectives with a new meaning. For example, if the poets usually described with the negative adjectives of group 2 a *natural* impossibility to know things that instead the gods fully grasp, Parmenides expresses through them only a *temporal* impossibility. The proof is that the goddess asks the κοῦρος to judge her discourse on Being (see κρίναι in fr. 7.5), which means that she is confident that at least this young man is not ἄκριτος, ἄσκοπος, ἀμήχανος like the rest.

On the other hand, the divisions of the negative adjectives attests that Parmenides did not believe in the existence of ineffable realities (p. 91). Everything

that is defined through negative language is positively understood, so that only non-Being or nothing which is impossible to express/conceive is not given a name (indeed, it is ἀνόνομα: fr. 8.17–18). In this sense, non-Being completely differs from night. For this adjective shows that about the νόξ one can say/think that it is an entity that cannot be known, whereas about nothing one cannot say/think even such a thing.

* * * * *

Between the lessons of Bernabé, many books on Parmenides and other Presocratic thinkers were presented to the public. The event took place in two different sessions. The first one presented the books involving the Honorary Citizens or the steering committee of *Eleatica 2015* or by distinguished scholars who were protagonists of previous editions of *Eleatica*, as well as the proceedings of Casertano's lessons of *Eleatica 2014*. The second session offered instead the public reviews and detailed analysis of new books, published between the 2013–2015.

There is no sense, nor reason, nor the possibility to present here even a simple sketch of all the speeches which were delivered. Almost all the reviews will be soon published in the journal *Peitho*, which means that those who are interested will have the opportunity to read the direct words of the reviewers in short time. I decide then to report synthetically only one speech. I chose Cordero's review of Solana's *Parmenides. El canto del filósofo* (Solana 2014 – to which I had no access). The exception is motivated by the fact that this is the only non-scientific book presented at *Eleatica 2015*. Solana wrote indeed a *Bildungsroman* on Parmenides.

Cordero's presentation of Solana was a sympathetic and touching one. Although scholars in Presocratic philosophy are aware of the importance and the seriousness of the work of the former on Parmenides, he had the moving humility to declare in this occasion the following statement: Solana knows Parmenides far better than Cordero. Indeed, the writer is not only familiar with the verses of the Parmenidean poem and their historical context, as the contents of his book – full of precise and well-documented references to the Greek society at the beginning of the fifth century BC – show. Solana also had the privilege to discover, through poetic fiction, how Parmenides developed his complex personality and had an impact on his contemporaries. The reader thus sees how the thinker moved from the first acquaintance with Xenophanes to the maturity, when he wrote the poem (supposed of being as long as Hesiod's *Theogony*) and gave to the city of Elea its laws, and then had the occasion, during old age, to teach his doctrines to Melissus and Zeno, to meet the young Socrates, to see the first poetical attempts of Empedocles.

Nothing of what Solana narrates is obviously true and verifiable. But Cordero rightly underlines that his suppositions are “well-found” and have at least the merit to present Parmenides in a lively picture, which reveals that he was a man whose intellectual activity had a strong connection with daily life. I quote by memory Cordero's almost exact ending remarks, which deserve to be left without further comments:

Without talking about philosophy, it [Solana's novel] is a lesson in philosophy. The characters live philosophically, while thinking in the city and in the behalf of the city. It is not a biography of Parmenides, but a chronicle of a young man who becomes a philosopher and flees the ivory tower, in order to give at the end with his poetic work a fundamental contribution to active life.

* * * * *

And now something on the *Paradox Museum*. The structure holds a great number of artistic works (pictures, videos, *etc.*) produced by students of Italian high schools and previously submitted to the two editions of the context *Pensare per Paradossi*. A selection of them are showed within the halls of the museum itself, while all the others are collected in a database and might be seen by the visitors through a PC. As far as I can judge, all the students who participated to the context manifest great artistic skills: many of them could even become professionals in the arts in the future.

I had the occasion to hear the inaugural speech about the opening of the museum delivered by professor Livio Rossetti, who is also one of the minds behind the creation both of the context *Pensare per Paradossi* and the museum. After reflecting on it and on myself, I discovered that the structure is not only a way to preserve these works from the consumption of time. It also strives to reach the following goals, concerning both the young artists and the visitors of the museum:

1) To represent the paradoxality of our life's situations with artistic means. The museum attempts, in other words, to persuade to fight our usual attitude towards paradoxes, which are conceived as strange claims that distorts reality and must therefore be rejected as mere verbal phantoms. On the contrary, artistic paradoxes are creation that *express* in the best way the hidden face of our experience and to understand its course. Life itself hides infinite paradoxes: and the arts reveal them, while at the same time inviting humans to face them with courage.

2) To search in this way to construct and to keep an identity of our own, namely to find an order in our existence and to not succumb to the paradoxical events of daily life. Therefore, artistic paradoxes appears to be, so to speak, paradoxes that free from the paradoxes of real life.

3) To present Zeno, namely the silent "Muse" of the museum and of all its creations, as a thinker who deserves not only the attention of historians / philosophers, but also of a wider audience. Indeed, if artistic paradoxes are truly means to reveal and govern the paradoxicality of our daily experience, then also Zenonian paradoxes might have this same role. His creations would therefore no longer be just a find of the past. They would be important tools for leading better lives and for developing better thinking, in other words devices for thinking or "macchine per pensare" (I recover the expression from Rossetti 2014; on the topic, see also Migliori 1984, pp. 78–79, and Rossetti 1992, pp. 22–24).

In my opinion, all these comments might open many other reflections. I just mention what I think are the two most promising ones. First of all, since the arts show that the existence is full of paradoxes, we could derive the con-

sequence that even the arts themselves, philosophy and any other activity, for the simple fact that they operate on and in life, *are* paradoxes. They show indeed some inner contradictions, which escape the comprehension of those who are not proficient in them. This point can be traced back to Heraclitus (fr. 22 B 58 DK). But it has been also recognized by Epictetus and, concerning the art of acting, by Denis Diderot, who wrote:

“The philosophers talk paradoxes”, you say. But are there not paradoxes in the other arts? And what is more paradoxical than to lance a man in the eye in order that he may see? If anyone said this to a man who was inexperienced in the art of surgery, would he not laugh at the speaker? What is there to be surprised at, then, if in philosophy also many things which are true appear paradoxical to the inexperienced? (Epictetus, *Diatr.* I 25.32–33, transl. Oldfather 1978)

Mais quoi, dira-t-on, ces accents si plaintifs, si douloureux que cette mère arrache du fond de ses entrailles et dont les miennes sont si violemment secouées, ce n'est pas le sentiment actuel qui les produit, ce n'est pas le désespoir qui les inspire? Nullement; et la preuve, c'est qu'ils sont mesurés, qu'ils font partie d'un système de déclamation; que plus bas ou plus aigus de la vingtième partie d'un quart de ton, ils sont faux; qu'ils sont soumis à une loi d'unité; qu'ils sont, comme dans l'harmonie, préparés et sauvés; qu'ils ne satisfont à toutes [les] conditions requises que par une long étude; qu'il concourent à la solution d'un problème proposé; que pour être poussés juste, ils ont été répétés cent fois, <et que malgré ces fréquentes répétitions, on les manque encore> (Diderot, *Paradoxe sur le comédien*; 1995 edition, p. 55)

Does not this reflection disclose the possibility that even education could be a form of paradox? For “to educate” means to reach some apparently contradictory effects, such as raising in the students the roots of new ideas by explaining and presenting old ones (*e.g.*, old history in order to understand present history), or learning to do what we can already do (like logically thinking). And it could be added that, since philosophy and the arts involve education, more precisely teach often paradoxical doctrines, one might say that they are paradoxes that create paradoxes. Therefore, the “paradox of education” also leads to what we might call an “education to paradox”.

The second reflection that I promised earlier is in reality a simple suggestion, which I cannot develop here and that involves once again Zeno. If it is true that the Zenonian paradoxes have the same characteristics of the artistic paradoxes, namely that they express the paradoxicality of existence and give the instruments needed to understand-govern it, then Zeno would be a man who helps us to overcome through reasoning immediate appearances, to “purify” from our bad cognitive acquired habits (for more indications, see Gemelli Marciano 2013, pp. 112–115) and to learn to conduct a good life. He would in this sense be a moral thinker, whose intellectual creations aims at leading men toward happiness.

* * * * *

The short but intense conversation between Tarca and Severino did not contemplate a discussion of Eleatism itself. However, it began with a deliberate

connection with the third of Bernabé's lessons and the somewhat disturbing preference of Parmenides to negative adjectives.

After summarizing in very short terms its contents to Severino (who was absent from the lesson and could also be present to the conversation through a Skype call), Tarca made a theoretical supposition and claimed that this predilection is not casual. Parmenides wanted to present to his audience the truth, but the truth is truth if (and only if) resists all the negations which intend to dismiss it, therefore if it is necessary / eternal. That is why negative adjectives are so plenty within the poem: they are intentional forms of negation which show how the positive hearth of the well-rounded truth remains always unscathed. Starting from these considerations, Tarca then posed two questions to Severino. How it has to be conceived the Parmenidean truth? Secondly, what does it mean to return to Parmenides in our age of technology, namely in an age which recognizes only the becoming?

Unfortunately, the Skype connection had many flaws and was soon interrupted, so that I was just able to write down only a part of the answer. Severino believes that the recovery of Parmenides' truth means to avoid nihilism, which in its most general sense can be defined as the idea that things come from, become within and return into the nothing. On this nihilist account rests also technology, which in addition presumes to control the becoming and to increase "what it is", by producing something which was not present in the structure of Being before. Now, if the premise that only the becoming exists is questioned, then also this form of nihilism is rejected and one may recover the idea that an eternal/necessary truth exists. And Parmenides offers the conceptual tools needed for the task, for his doctrine that only "what it is" is and that "what it is not" does not exist proves that the ontological background which hides behind technology is false. The things do not come from, become within and return into the nothing, but – since only Being is – they are only related with Being. Moreover, since "what it is" is eternal, everything else is also eternal, since "what it is not" and the becoming have been rejected. Returning today to Parmenides means, in conclusion, to oppose to the falsehood of our age of technology the truth of the eternity of all the things which reside in the "house of Being".

This fascinating and speculative theory is worth of great refection, as well as of immense admiration. I however wonder if the rejection of nihilism it develops pays just a too high price. Indeed, the conversation between Tarca and Severino brought me to formulate some problems that still haunt me. First of all, if everything is eternal, then does that mean that even evil persons and events are also eternal? If so, I am afraid that this mean also that innocent souls who died under great injustice will eternally suffer this injustice, without deserving it, or also that unjust men will feel eternal joy, for they felt joy when they committed their crimes. An idea which seems to me difficult to accept and that I would gladly exchange with a mild form of nihilism. The acceptance of the nothing would at the very least allow the consolation that the pain of innocent men and the joy of criminals have now faded into dust.

Severino might reply to this first question that speaking of "good" and "evil" starts also from nihilist premises. Those two values are related with action, but action includes the recognition of the nothing. For "acting" means

to choose a direction in our life in the becoming, which as we have seen is connected with “what it is not”. When speaking of the truth, one must then refute any reference to values and rationally affirm only the following: if eternal Being is and all things have no link with the nothing, all things are eternal. However, does not this theoretical rejection of nihilism bring in turn Severino to what one might call “practical nihilism”? With this expression, I refer to the idea that ordinary values and common-sense beliefs which distinguish what is worth of being saved from what is not worth of it have no sense, since truth reveals that in the “house of Being” everything is comprehended and justified. Such a conception also pays a high price. If everything is comprehended and justified in Being, then everything is allowed in Being, including falsehood and homicide, so that Parmenides’ truth concedes to lie and kill men without feeling guilt or remorse. If everything *is*, then I am allowed to say and to do all that I want, for all that I want is also *something* and *something true* (i.e., linked with the truth of Being). In conclusion, saying that all things are eternal is not really different, under the practical perspective, from claiming that all things are nothing at all.

None of what I said pose maybe a threat to Severino, since he already somewhat solved them in what he wrote before (cf. Severino 2010, pp. 305–306). I hope then that those modest reflections and questions offer at least an homage to his stimulating work. And if what I said will prove wrong, at least I will still find another sort of consolation, for the eternal sufferings of innocents and the eternal joy of criminals. The “house of Being” will also eternally host the wonderful days of *Eleatica 2015*, as well as all the friends, colleagues, ideas and poetical reflections that reunited there. No matter which disaster will fall over humanity, these days will never get lost. *Eleatica 2015* appears to be a κτήμᾱ ἐς αἰεῖ, a steady possession of eternity.

REFERENCES

- Bernabé 1979 = A. Bernabé, *Los filósofos presocráticos como autores literarios*, in “Emerita”, 47.2 (1979), pp. 357–394
- Bernabé 1998 = A. Bernabé, *Lingüística antes de la lingüística. La génesis de la indagación sobre el lenguaje en la Grecia antigua*, in “Revista Española de Lingüística”, 28.2 (1998), pp. 307–331
- Bernabé 2013 = A. Bernabé, *Filosofia e mistérios: leitura do proêmio de Parmênides*, in “Archai”, 10 (2013), pp. 37–58
- Bernabé 2015 = A. Bernabé, *Parmenide tra linguistica, letteratura e filosofia*, preprint realizzato in occasione di *Eleatica 2015* per iniziativa del comitato promotore (L. Rossetti, S. Giombini, M. Pulpito), Bologna 2015
- Diderot 1995 = D. Diderot, *Paradoxe sur le comédien*, in H. Dieckmann, J. Varloot (éd.), *Diderot. Œuvres complètes. Tome XX*, Paris 1995, pp. 43–128
- Diels-Kranz 1956 = H. Diels, W. Kranz (Hrsg.), *Die Fragmente der Vorsokratiker*, griechisch und deutsch, 8 Aufl. Abdruck der dritten mit Nachtragen, Band I–II von H. Diels, Band III Wortregister vom W. Kranz, Stellen und Namenregister von H. Diels, Berlin 1956 (I ed. Berlin 1903)

- Gemelli Marciano 2013 = M. L. Gemelli Marciano, *Parmenide: suoni, immagini, esperienza. Con alcune considerazioni "inattuali" su Zenone*, in L. Rossetti, M. Pulpito (a cura di), *Parmenide: suoni, immagini, esperienza*, Sankt Augustin 2013, pp. 45–126
- Migliori 1984 = M. Migliori, *Unità, molteplicità, dialettica. Contributi per una riscoperta di Zenone di Elea*, Milano 1984
- Oldfather 1978 = W. A. Oldfather (ed.), *Epictetus. The discourses as reported by Arrian, the Manual, and the Fragments*, vol. 1, London 1978
- Rossetti 1992 = L. Rossetti, *Sull'intreccio di logica e retorica in alcuni paradossi di Zenone di Elea*, in "Archiv für Geschichte der Philosophie", 74.1 (1992), pp. 1–25
- Rossetti 2014 = L. Rossetti, *I paradossi? Sono macchine per pensare*, in "Diogenes Magazine", 36 (2014), pp. 62–66
- Severino 2010 = E. Severino, *Essenza del nichilismo*, Milano 2010
- Solana 2014 = J. Solana, *Parmenides. El canto del filósofo*, Barcelona 2014

Enrico Piergiacomini
Università degli Studi di Trento

UDC 930.85(55):061(470.23-25)"2015"

Eighth European Conference of Iranian Studies, Санкт Петербург, 15–19. септембра 2015.

У Санкт Петербургу је од 15. до 19. септембра 2015. године одржана Осма европска конференција иранолошких студија. Ове конференције организује Европско иранолошко друштво сваке четири године од 1987. године, када је била прва конференција у Риму, где је друштво и основано. Овогодишња конференција окупила је преко 350 учесника из целог света. Домаћини и суорганизатори овогодишњег скупа били су Државни музеј Ермитаж и Институт оријенталних рукописа из Санкт Петербурга на челу са Павелом Б. Луријем, чланом Управног одбора Европског иранолошког друштва, и Михаилом Б. Пиотровским, директором Државног музеја Ермитаж.

У прелепом амбијенту Ермитажа и централне зграде генералштаба рад по секцијама одвијао се у шест већих група подељених према хронолошком принципу: антички Иран, средњовековни Иран, класични средњи век, модерни Иран, савремене студије и специјалне секције. Свака од ових секција била је подељена на мање секције које су обухватале археологију, уметност, историју, лингвистику и литературу, религију, философију, нумизматику, антропологију, историографију и савремене иранске студије, а специјални панели били су посвећени политици, економији, медијима и туризму у савременом Ирану.

За нас су биле најинтересантније секције посвећене античком Ирану. У овим секцијама представљено је тридесет радова из области археологије, историје, лингвистике и религије. Овде ћемо споменути само неке радове. У секцији за археологију највише пажње привукао је рад директора Центра за компаративне студије античке цивилизације при Руској академији наука Асколда Иванчика под насловом *Врхови ситрела у персијској армији 546. године пре нове ере. Уништавање лидијске иверђаве Кучук Хојук у Гордиону*. Ту је први пут представљено оружје, 235 стрела пронађених на овом локалитету, које је коришћено приликом опсаде града у време Кира Великог. По речима референта, то је један од најважнијих налаза персијског наоружања. Други рад који је такође привукао велику пажњу био је *Нови докази за архитектуру раној ахеменидској периода у области Персепоља: ископавање иранско-италијанске археолошке мисије у Тол-е Ајорију*, који су заједнички представили Алиреза Аскари Хаверди са Универзитета у Ширазу из Ирана и Пјер Франческо Калијери са Универзитета у Болоњи. Представили су резултате археолошких ископавања од 2011. до 2014. године на локалитету који је удаљен само 3,5 километра од Персепоља. Упознали су нас са тешкоћама ископавања у региону Персепоља, али и са задовољством открића када су установили да је реч о прелепој капији обложеној керамичким плочицама. Иако ископавање још увек није завршено, очигледно је да је реч о веома значајној грађевини, која ће тек донети нова сазнања о комплексу главног града некада моћне персијске државе.

У секцији за историју скоро сви радови су били посвећени ратовима, а један од најзанимљивијих био је рад Иље Јакубовича са Института за оријенталне и класичне студије Московског државног универзитета под насловом *Ксерксов „Daiva нативис” као пример краљевске пројаганде*. Иако је овај натпис откривен још 1935. године, и даље није извесно да ли доноси податке о стварном разарању храмова, или је реч о универзалној владарској пропаганди која се може односити на било коју земљу која се буни против персијске власти. Аутор сматра да натпис треба схватити као историјски истинит текст, али је циљ да се право тумачење намерно заташка, као на примеру текстова који су озаконили преврат који је довео Дарија на власт или на текст који тежи да сакрије проблеме везане за Ксерксово право на власт. Рад под насловом *Прошлости и будућности проучавања ахеменидске војне културе*, који је представио докторанд Шон Менинг са Универзитета у Инзбруку, описује досадашња истраживања рата и војске државе Ахеменида, посебно са аспекта класичара и историчара, и асиролога и ираниста при чему је свака од ових дисциплина на посебан начин представљала војску и ратовање у ахеменидском царству: први, који представља развој ратне технике и њен утицај касније на Западну Европу преко Грчке и Рима, или као друштвену појаву, где се тумачи положај војника и његов друштвени статус.

Оружје и ратне теме били су карактеристични и у радовима посвећеним лингвистичким истраживањима. Професор Павел Башарин са Руског државног универзитета представио је рад под насловом *Иранске јогајмице за оружје у уралским језицима* у којем представља индоевропске

речи које су се касније нашле у језицима који не припадају индоевропској групи, а у које је, између осталих, убројао и мађарски језик. Као пример навео је реч штит, мађарски *pajzs*, која води порекло из индоевропског језика, и реч стрела, мађарски *nyíl*, која је уралског порекла. И рад Владимира Лившита са Института за оријенталне рукописе Руске академије наука *Два сипароуранска корена *nar-* садржи мноштво ратних термина. У основи, овај корен *nar-* се користи за обележавање мушкарца или мушки род, а може да се користи и за формулацију термина *биџи* у *сипању* или *биџи* *вещи*. У раду је представљено преко двадесет језика и дијалеката који овај корен садрже у личним именима и топонимима, као и у речима повезаним са делатношћу коју обављају мушкарци.

Најмање радова је било у секцији религија, а најзапаженији рад је био *Раноахеменидска идеологија и Yehud храм: нека рана разматрања* Џејсона Силвермана са Универзитета у Хелсинкију, у којем је представио тезу да је ахеменидска идеологија утицала на текст књига пророка Исаије и Захарија.

На овој конференцији учествовали су и чланови Друштва за античке студије Србије Светозар Бошков и Борис Стојковски са Филозофског факултета у Новом Саду. Светозар Бошков је учествовао са радом *Историја Персије у српској историографији XIX века* у оквиру секције посвећене историографији иранских студија, где је представио историју Персије у српској историографији XIX века на основу података из историјских монографија, уџбеника историје и часописа на српском језику, с посебним освртом на специфичне теме које се баве културом и религијом старе Персије. Борис Стојковски је саопштио *О могућем иранском пореклу муслимана средњовековне Угарске* у оквиру секције за историју, географију и нумизматику класичног средњовековног периода. Он је представио поједине теорије о иранском пореклу неких народа који су боравили на тлу средњовековне Угарске, посебно на тлу Срема и целе данашње Војводине, али и на ширем простору.

Љубазни домаћини који су одлично организовали ову конференцију потрудили су се да свим гостима организују обиласке културно-историјских споменика града, а сви учесници имали су ретку прилику да погледају збирку оријенталних рукописа који се чувају у Руској националној библиотеци.

Светозар Бошков
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

Антика и савремени свет данас
Београд – Нови Сад – Сремска Митровица
24–27. септембра 2015.

Девети међународни научни скуп Друштва за античке студије Србије, под насловом *Антика и савремени свет данас*, одржан је од 24. до 27. септембра 2015. године у Београду, Новом Саду и Сремској Митровици. Овогодишња тема окупила је педесет осам истраживача из Босне и Херцеговине, Бугарске, Грчке, Италије, Србије, Хрватске и Црне Горе. Њихова саопштења представљена су у оквиру неколико тематских целина, распоређених у секције које су паралелно одржаване у Београду и Новом Саду (25. и 27. септембра) и у Сремској Митровици (26. септембра). Учесници скупа су у Сремској Митровици обишли културно-историјске знаменитости римског Сирмијума и Музеј Срема.

На отварању скупа *Антика и савремени свет данас*, у Београду, односно Новом Саду, одржана су два пленарна предавања. У Београду је Милорад Стојић (Археолошки институт, Београд), у оквиру излагања насловљеног *Уметнички обликовани предмети од кости из преисторије и праисторије с подручја Србије*, научној јавности први пут представио изузетно вредну збирку уметничких предмета од кости са Медведњака. Она обухвата антропоморфне и зооморфне фигурине, перле, привеске, огрице, прстење итд. Анализирајући ове и друге предмете од кости нађене на тлу Србије, аутор је закључио да они указују на контакте са другим културама Средоземља, међу којима су, на пример, заједнице микенске Грчке.

Пленарно предавање у Новом Саду било је насловљено *The Plurality of Worlds: From the Ancient Greek Philosophers to the Latest Scientific Results*. Панајотис Нијархос (National and Kapodistrian University, Атина) је говорио о козмичком плурализму, наглашавајући да је расправа о постојању других насељених светова у васиони почела још у антици, међу хеленским философима, почетком VI века пре нове ере.

Тематске целине *Философија и рецепција антике*, у Београду и Новом Саду, обухватиле су низ занимљивих излагања. Говорило се, на пример, о козмолошким погледима Св. Григорија из Нисе, чувеног теолога из друге половине IV века (В. Маниманис, Е. Теодосију, М. Димитријевић), о Аристотеловој теорији естетског искуства (Н. Грубор) и утицају његових идеја из области етике и политике на савремена друштва (К. Ниархос). Теме посвећене рецепцији антике обухватиле су излагања о античким утицајима на српско средњовековно сликарство (М. Глигоријевић Максимовић), о народној књижевности и фолклорним мотивима у делу Милана Будимира (Н. Раденковић), о Григорију Трлајићу, професору на универзитетима у Петрограду и Харкову, који је у српску књижевност XVIII века увео нове античке теме (М. Стефановић), о библиотеци калочког надбискупа Петра Варадија (XV век), чију су окосницу чинила дела класичних писаца и црквених отаца (Б. Стојковски). Изузетно занимљиво је било

излагање под насловом *Concepts of Tissue Engineering and Regenerative Medicine (TERM) and their Origins in Antiquity*: Ивана Гађански је указала на античке корене савремених медицинских процедура. Регенерација ткива била је позната још у старом Египту, грчки писци су у својим делима описивали сложене хируршке инструменте, док су Маје користиле денталне импланте.

У оквиру тематске целине насловљене *Историја и археологија* у Београду су представљени резултати археолошких ископавања 2013. и 2014. године у Белој Паланци, античкој Ремезијани (М. Ружић), као значајан међународни пројекат објављивања стела из доба средњег царства и другог међупериода које се чувају у Египатском музеју и збирци папируса у Берлину (Д. Стефановић). Излагање *Пенелопино неверство* М. Обрадовића било је посвећено мање познатим верзијама мита о Пенелопи. Иако је у опште прихваћеној традицији Одисејева супруга била симбол брачне верности, код неких песника и митографа она је представљена у неповољном светлу, као неверница која није одолела просцима или богу Хермесу, са којим је добила бога Пана.

Тематске целине *Античко наслеђе*, у Новом Саду и Сремској Митровици, обухватиле су излагања посвећена сликама античких владара Александра Великог (Н. Вујчић), Октавијана Августа (С. Бошков) и Јустинијана I (Х. Грачанин, В. Вукелић). Анализиране су античке теме у црногорској периодици (В. Јововић), као и поједини аспекти историје српског народа у Хабзбуршкој монархији, као што су, на пример, образовање српских учитеља (С. Марковић) или значај и утицај Карловачке гимназије и њеног професора Јанка Шафарика (В. Гавриловић). К. Цветкова, М. Цветков и М. Димитријевић су у излагању под насловом *Јован Еџарх и његово значење за средњовековну философију, науку и културу* представили живот и стваралаштво великог бугарског писца и преводиоца с краја IX и почетка X века. Посебну пажњу посветили су спису *Шестоднев*, својеврсној енциклопедији средњовековног знања и њеном најстаријем препису из 1263. године, који је, по наруџбини Доментијана, сачинио хиландарски монах српског порекла Теодор Граматик. У саопштењу *Interdictum de fluminibus* С. Аличић је анализирао одредбе преторског едикта који је, поред забране сваке активности која би ометала пловидбу или пристајање пловила, предвиђао мере за заштиту канала, речних и морских пловних путева итд.

У оквиру тематске целине насловљене *Књижевност*, у Сремској Митровици, говорило се о двојништву из Плаутове трагикомедије *Амфиџрион* и његовој рецепцији код модерних аутора (Ј. Тодоровић), о преплитању трагичког и епског жанровског модела у Вергилијевој *Енеиди* (Ј. Пилиповић). Излагање Г. Маричића, под насловом *Елементи ђрчке џраџедије и комедије у филму Моћна Афродита Вудија Алена*, успешно је повезало античке теме са савременом културом и на једном примеру показало колико су класични митови утицали на филмско стваралаштво XX века.

Излагања у оквиру тематске целине *Право и рецепција антике*, у Београду, била су посвећена темама из области права. Анализиран је положај и идентитет атинских најамника у грчком свету на почетку IV века пре

нове ере. (С. Аврамовић), значај сенатске одлуке *SC Tertullianum* из Хадријановог времена за развој наследног права у старом Риму (Т. Милетић).

У излагању *Антика данас: идеал и/или инспирација* К. Марицки Гађански је посветила пажњу порасту интересовања за античке теме у савременој култури и науци у жељи да одговори на питање да ли је реч о својеврсној ренесанси антике или моди. Она је истакла да се античке теме често обрађују у књижевности, у позориштима се играју античке представе, а у природним наукама се корени данашњих схватања траже и откривају у древним филозофским концепцијама.

На крају треба поменути да је посебна тематска целина у оквиру скупа *Антика и савремени свет данас* била посвећена науци и промоцији антике у оквиру које је посебно занимљиво било излагање Дарка Ковачевића, *Развој модерне Александрије и менаџмент њихових културних бацишта*.

Међународни научни скуп *Антика и савремени свет данас* обухватио је, поред представљених, и друга, изузетно актуална излагања, која није било могуће поменути због ограничености овог приказа. Резимеи свих радова објављени су у публикацији *Антика и савремени свет данас* пре одржавања скупа. *Књига резимеа*. 9. међународни научни скуп (Београд – Нови Сад – Сремска Митровица, 2015).

Снежана Ферјанчић
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

UDC 902.3:061(560)“2015”

*The Phrygian Lands over Time
(from Prehistory to the middle of the 1st millennium AD),*

Међународна научна конференција
Anadolu univerzitet, Eskişehir, 2–8. 11. 2015.

Prostor Frigije se proučava već stolicima sa posebnim interesovanjem i intenzitetom. Cilj ove značajne konferencije je pregled najnovijih istraživanja o Frigiji kroz vreme, posvećenih njenoj teritoriji, stanovništvu, jezicima i različitim kulturnim uticajima u regionu. Organizatori konferencije su Univerzitet Anadolu, Eskişehir (Turska), Arheološki muzej Eskişehir, Australijska ambasada u Ankari i Projekat iskopavanja u Pesinusu koje je vodio Univerzitet u Melburnu (Australija). Konferencija je trajala pet radnih dana, a radovi su bili izlagani na engleskom jeziku. Posle radnog dela skupa, u toku dva dana, organizovane su izuzetne ekskurzije u Midin grad i na frigijsku visoravan, a zatim i u Gordion i Pesinunt.

Konferenciju su otvorili rektor Univerziteta Anadolu prof. dr Nadži Gundogan (Naci Gündoğan), upravnik Odeljenja za arheologiju prof. dr Ali Umut

Turkdžan (Ali Umut Türkcan), NJ. e. ambasador Australije u Turskoj Džejs Larsen (James Larsen) i neposredni organizatori prof. dr Mahmut Bilge Başturk (Mahmut Bilge Baştürk) i prof. dr Goča Ceckladze (Gocha Tsetschladze).

Prvu sesiju, posvećenu praistorijskoj arheologiji, otvorio je Ali Umut Turkdžan (Univerzitet Anadolu) izlaganjem *Phrygia during Neolithic and Chalcolithic periods and the Recently Excavated prehistoric Site in Western Phrygia: Kanlıtaş Höyük*. Prezentovana su naselja i njihovi karakteristični obrasci u Frigiji od neolita do ranog bronzanog doba, kao i konkretni nalazi sa pomenutog lokaliteta. U sledećoj prezentaciji, *Eskişehir region in the Early Bronze Age* Deniz Sari (Bilecik Univerzitet) prikazala je primerke izuzetne keramike frigijskog ranog bronzanog doba. Rad Nedžata Bilgena, *The Middle Bronze Age Layer of Seyitömer Höyük: the west End of the Phrygian Region*, predočio je nalaze sa ovog lokaliteta, ljudske skelete, posude iz perioda srednjeg bronzanog doba. Mahmut Bilge Başturk (Univerzitet Anadolu), *Hittites in 'Phrygia': A Clash of Two Worlds*, bavio se istorijskom geografijom drugog milenijuma pre n.e. na prostoru koji će se kasnije zvati „frigijskim” i pitanjem hetitskih naselja u širem regionu.

Tokom druge sesije Goča Ceckladze (Koledž Linakr, Oksford) u izlaganju *Pessinus: Investigations by the Melbourne University international team* predstavio je istorijat istraživanja ovog lokaliteta tokom više decenija (prvobitna iskopavanja je vršio Univerzitet u Gentu, potom Univerzitet u Melbourneu), kao i najinteresantnije nove nalaze, uključujući i preko 200 natpisa. Herman Genc (Američki univerzitet u Bejrutu) je izlaganjem *Iron Age Burial Customs in Central Anatolia: The View from Boğazköy* istakao specifičnosti ovog lokaliteta u vezi sa kremacijama i inhumacijama. A. Tuba Okse (Univerzitet Kodžaeli, Izmit) izlaganjem *The Eastern Border of Phrygia* pružila je vrlo detaljan pregled istraživanja oblasti Sivasa u periodu 1992–2000, pogotovo izuzetne keramike iz perioda gvozdеног doba. Hakan Sivas (Univerzitet Anadolu) je u svom radu *Research on Phrygian Settlements and Rock Monuments in Western Phrygia* predstavio grobnice urezane u stene koje se nalaze na frigijskim visoravnima. Iste večeri u Arheološkom muzeju Eskišehira je organizovan prijem ambasade Australije u Turskoj.

Novu arheološku sesiju, drugog dana, otvorio je Şevket Donmez (Univerzitet u Istanbulu) radom *Ethnicity of the Halys Bend and its Vicinity during the Iron Age* ukazavši na formativne strukture etniciteta tokom gvozdеног doba u ovoj regiji. Zajednički rad sa profesorom Ajkutom Činaroluom *Alaca Höyük during the Phrygian Period* predstavila je Dujgu Çelik (Univerzitet u Ankari). Dat je pregled arheoloških slojeva lokaliteta i poređenja sa drugim naseljima u toj oblasti. A. Ouz Alp i Abdurahman Aktaş (Univerzitet Anadolu i Arheološki muzej Biledžik), *Karaağaç Tumulus (Bilecik)*, prvi put su prikazali nalaze sa ovog lokaliteta. Atila Turker i Mehmet Ali Özdemir (Univerzitet 11. maj, Samsun, i Univerzitet Atatürk, Erzerum) su u izlaganju *The Iron Age Pottery from Suluca Karahöyük and the Possibility of its being 'Phrygian'* pristupili predstavljanju kompletne keramike sa ovog interesantnog lokaliteta. U radu *Kerkenes and Phrygia: New Directions* dr Jasemin Ozarslan i Skot Branting (Univezitet Koč, Istanbul, i Univerzitet Centralne Floride, Orlando) prikazali su geofizička istraživanja lokaliteta, mogućeg kandidata za Herodotovu Pteriju,

kao i nalaze koji pripadaju različitim kulturnim tradicijama. Ane-Marija Vitke (Univerzitet u Tübingenu) je u radu *'Golden' Midas: Phrygian metalworking in the Early and Middle Iron Age* ukazala na to da Gordion nije imao razvijenu preradu metala te da su metalni predmeti uglavnom uvezeni iz luvijskih kneževina. U svom izlaganju *Midas City: Small 'Reliefs' between Idols and Step Monuments* Ditrich Brant (Troisdorf), kao vrsni znalac lokaliteta, ukazao je na mogućnost postojanja horizontalnih idola urezanih u stenama Midinog grada.

Sesili Grejs (Univerzitet u Melburnu) je u izlaganju *King Midas and the Cult of Cybele: Evidence from Phrygia* pokušala da dovede u vezu grafite na Midinom spomeniku, Midinu ulogu u Kibelinom kultu i Kibelinu ikonografiju. U izlaganju *To Drink Bull's Blood: The Story of Midas Examined from Historical and Religious Perspectives* Suzane Bernd-Ersöz (Univerzitet u Stokholmu) povezala je narativne izvore o Midinoj smrti po ispijanju volujske krvi sa drugim, pre svega arheološkim izvorima. Predstavila je tezu da je verovatnije reč o religijskom konceptu i metafori, koji su možda u vezi sa hetitskim ispijanjem boga. Frančesko D'Andrija (Univerzitet u Leceu) je u radu *The Cult of Cybele in Hierapolis in Phrygia* predstavio Plutonion u Hijerapolisu uz 3D rekonstrukcije i sve nalaze, među kojima i predstavu muzičara koji svira *elymos*, dvostruku frulu povezanu sa kultom Kibeke. Novu sesiju započeo je Rostislav Oreško (Univerzitet u Hamburgu) izlaganjem *Phrygians before Phrygians? The Land of Māša, King 'Hartapu' and the Phrygian Step Monuments*, u kojem je istraživao etnički identitet stanovništva zemlje Māša uz lingvističke analize. Maja Vasileva (Novi bugarski univerzitet, Sofija) je u izlaganju *Phrygia Between East and West* ukazala na balkanski uticaj na Frigijce i povezanost sa Trakijom, pre svega u kulturnoj sferi. Lin E. Roler (Univerzitet Kalifornije, Dejvis) je u radu *Phrygia and Hellenism: Shift of Identity or Indigenous Survival* prikazala kontakte grčkog sveta i Frigijaca tokom VIII i VII veka pre n.e., trgovačke transakcije, bračne saveze i religijske povezanosti. Poslednje izlaganje tog dana imao je Gaj Smut (Univerzitet Harvard), *Midas in the Trojan War? Multi-forms of the Archetypal Phrygian King among Trojan Ally Figures*, u kojem je razmatrano zašto se neki saveznici, poput Sarpedona, Glaukosa, Asteropaiosa i Nastesa, više i jasnije pojavljuju u epu.

Trećeg dana posebna sekcija skupa bila je posvećena lokalitetu Pesinunt na kojem je radio međunarodni tim pod pokroviteljstvom Univerziteta u Melburnu. Prvo, kratko uvodno izlaganje, *Pessinus – A Brief Introduction*, imao je Goča Ceckladze, direktor Pessinus Excavation Project. Armin Šmit (Geodata WIZ, Tornton) u veoma interesantnom izlaganju *Beneath Pessinus: Archaeological Insights from Non-Invasive Investigations* predstavio je mogućnosti neinvazivnih istraživanja uz pomoć GPR (Ground Penetrating Radar) podataka i geofizičkih snimanja. Kasnija klasična iskopavanja su potvrdila njegove prvobitne nalaze. Sajmon Jang (Univerzitet u Melburnu), *Pessinus: Unravelling the Urban Armature*, prikazao je (ne)mogućnosti istraživanja lokaliteta koji se danas nalazi ispod modernog sela Ballıhisar. Tokom dosadašnjih istraživanja nisu pronađene ni terme, ni agora ni mnoge druge reprezentativne građevine. Ubiciran je hram carskog kulta iz rimskog perioda i nastavlja se topografsko istraživanje terena.

U sledećoj sekciji Alptekin Oransaj (Univerzitet Anadolu) u radu *Studies on Hellenistic and Roman Pottery from the Kanlıtaş Survey* predstavio je keramiku sa ovog lokaliteta koja je pronađena tokom istraživanja 2008. i 2009. godine. Katrin M. Drejkot (Univerzitet Daram), *The Broken Lion Tomb (Yılan Taş) and the Phrygian Highlands in the Achaemenid Period: Problems and Potentials*, govorila je o urušenom masivnom spomeniku koji potiče iz Ahemenskog perioda, detaljno proučavajući simboliku grobnice. Poslednji rad trećeg dana bio je *Monumentality upon Logos: Tomb Architecture in the Sacred Area of Phrygia, Significance and New Interpretations*, u kojem je R. Eser Kortanolu (Univerzitet Anadolu) predstavio tipologiju grobnica urezanih u stenu u Frigiji promišljajući o promenama tokom stoleća frigijske istorije. Po završetku izlaganja, učesnici konferencije su obišli Arheološki muzej u Eskişehiru koji je nedavno renoviran sa izuzetnom postavkom i velikim brojem interesantnih natpisa iz helenističkog i rimskog perioda.

Četvrtog dana konferencije, Aleksandru Avram (Univerzitet u Le Manu) je u izlaganju *Phrygian Personal Names in Phrygian Inscriptions* istakao da u posvedočenom korpusu imena u frigijskim natpisima veliki broj čine takozvana *Lallnamen*, frigijskih imena nema mnogo, dok keltskih imena nema uopšte u frigijskim tekstovima, već samo u grčkim. Bartomeu Obrador Kursah (Univerzitet u Barseloni) je u radu *The Luwian Origin of the Phrygian Imperations* predstavio moguće paralele i uticaje sa drugim tekstovima, luvijским, feničanskim i asirskim elementima. Ana Elizabet Hemig (Institut za komparativnu lingvistiku, Cirihi) radom *The Language of the Phrygians and its Ongoing Decipherment* pokušala je da ukaže na moguće propuste u dosadašnjim proučavanjima frigijskog jezika i izdanjima frigijskih natpisa. U izlaganju *From Olympus to the City of Midas. Between the Balkans and the Near East: Inherited and Borrowed Elements in Phrygian* Vojćijeh Sova (Univerzitet u Krakovu) prikazao je opširno lingvističko istraživanje, istoriju frigijskog jezika, pogotovo u kontekstu balkanskog porekla i anadolijskog okruženja. O etničkim elementima i frigijskom identitetu u rimskom periodu govorila je Maria Paz de Hoz u radu *Chronological and Geographical Borders of Some Phrygian Cultural Particularities*. Turgaj Jašar Jedidag (Univerzitet Ahi Evran, Kirşehir) je u radu *Şarhöyük (Dorylaion) during the Hellenistic Period* predstavio iskopavanja na lokalitetu koja su u toku od 1989. godine i mnoge nalaze iz helenističkog perioda.

Sledeća sekcija počela je izlaganjem Elif Ozer (Univerzitet Pamukkale, Denizli) *The North Necropolis of Aizanoi City in Phrygia*. Najnovija istraživanja, tokom kojih je otkriven teatar, započeta su 2012. godine, a predstavljeni su nalazi nađeni tokom 2012–2014. koji potiču iz različitih perioda (najraniji je iz II veka pre n.e., a najkasniji iz IV veka n.e.). Marijana Ricl (Univerzitet u Beogradu) je predavanjem *The Cults and Sanctuaries of Phrygia Epiktetos in the Roman Period* uz vrlo interesantne primere prikazala najpopularnije kultove ovog prostora: Zeusa, Mater i Apolon. Osim kataloga ovih božanstava i njihovih epiteta, istražena su i kulturna mesta i njihova posebna društveno-ekonomska organizacija. Olga Pelcer Vujačić (Istorijski institut, Podgorica) je radom *Roman Senators from Phrygia* prezentovala veze frigijskih oblasti sa carskim Rimom, stvaranje senatorske elite u provinciji i njihovu povezanost sa mestom porekla.

Novu sesiju započeo je Endrju Goldman (Univerzitet Gonzaga) izlaganjem o keramici *Roman Fineware Production and Circulation in Central Turkey*, sa posebnim osvrtom na nalaze iz Gordiona. Ahmet Tolga Tek (Univerzitet Anadolu) je u radu *A Rock Crystal Vessel from Alpu Tumulus in Eskişehir* prikazao zaista izvanredan luksuzni objekat koji se danas nalazi u Arheološkom muzeju Eskişehir. Grobnica iz koje potiče otkrivena je 1972. godine i smatra se da je pripadala izuzetno bogatoj osobi koja je živela na prelazu I vek pre n.e. – I vek n.e. Paolo Maranzana (Univerzitet u Mičigenu) je izlaganjem *Late Roman Fortifications in Phrygia* prikazao utvrđenja u Pesinuntu i Amoronu.

Poslednjeg dana konferencije svoj rad su izložili B. Jelda Učkan i Sečkin Evdžim (Univerzitet Anadolu) *The Phrygia Region in the Early Byzantine Period*. Prikazali su Frigiju kao važan religijski centar, montaniste i hrišćane, kao i arhitektonske ostatke koji su i danas vidljivi. Na samom kraju Goča Ceckladze u ime organizatora zahvalio je svim učesnicima konferencije. Gotovo svako izlaganje pratila je vrlo dinamična diskusija koja ukazuje na to da su mnoga pitanja o frigijskom prostoru i vremenu otvorena. Ovaj naučni skup je, između ostalog, bio i prilika da se predstave mnogi mladi istraživači zainteresovani za anadolijske civilizacije. Mora se primetiti da se nekoliko najavljenih učesnika nažalost nije pojavilo, mada je moguće da će se njihovi radovi naći u planiranom zborniku radova u izdanju britanskog Arheopresa.

Na kraju konferencije organizovane su izvanredne ekskurzije koje su oživele sve ono o čemu se diskutovalo prethodnih dana.

Olga Pelcer Vujačić
Istorijski institut
Univerzitet Crne Gore

ОСНОВНА УПУТСТВА САРАДНИЦИМА

1. Часопис *Зборник Мајице српске за класичне студије* објављује оригиналне радове из свих области класичних наука и рецепције антике, радове из других блиских научних и књижевних дисциплина, грађу за истраживања, критике и приказе, хронику, некрологе и друге прилоге за које редакција оцени да су погодни. Часопис излази једном годишње.

2. Радови се објављују на српском или страним језицима, по избору аутора. Потребно је да се на почетку студије донесу кратак апстракт и кључне речи, а на крају рада резиме на језику другом од језика на ком је рад написан.

3. Наслови посебних публикација (монографија, зборника, часописа, речника и сл.) који се помињу у раду штампају се курзивом на језику и писму на којем је објављена публикација која се цитира. Треба настојати да подаци буду што потпунији.

Цитати из дела на страном језику могу се наводити у оригиналу или у преводу, када је потребно навести преводиоца. Грчки и латински цитати обавезно се дају у оригиналу, уз могућност превода. Препоручљиво је да се доставе и коришћени грчки фонтови.

Редакција инсистира да сарадници наводе домаће ауторе и дела где год постоје.

4. Белешке уз текст могу се донети на свакој страници или на крају целог текста, пре резимеа.

5. Библиографија или цитирана литература могу се донети кумулативно на крају текста, после бележака (ако су на крају текста) и пре резимеа.

6. Прилози и илустрације могу се уклопити у текст према садржају, или донети на крају рада. Потребно је да се јасно обележе, по могућству римским цифрама.

7. За цитирање и навођење библиографских података користе се уобичајени стандарди.

8. За цитирање on-line података пожељно је да се користе следећа упутства

Монографска публикација доступна on-line:

ПРЕЗИМЕ, име аутора. *Наслов књиџе*. <адреса с интернета> Датум преузимања.

Пример:

VELTMAN, K. H. *Augmented Books. knowledge and culture*.
<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d.02.02.2002>.

Прилог у серијској публикацији доступан on-line:

ПРЕЗИМЕ, име аутора. „Наслов текста.” *Наслов њериодичне њубликације*. Датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања.

Пример:

TOIT, A. “Teaching Info-preneurship: students’ perspective.” *ASLIB Proceedings*. February 2000. Proquest. 21. 02. 2000.

Прилог у енциклопедији доступан on-line:

„НАЗИВ ОДРЕДНИЦЕ.” *Наслов енциклоџедије*. <адреса с интернета>. Датум преузимања. Пример:

“WILDE, Oscar.” *Encyclopedia Americana*. <...> 15. 12. 2008.

9. Текст рада за *Зборник Маџице срџске за класичне сџудије* пише се електронски на страници А4 формата (21 x 29,5 cm), с маргинама од 2,5 cm, увлачењем првог реда новог пасуса 1,5 cm, и размаком међу редовима 1,5. Текст треба писати у фонту *Times New Roman*, словима величине 12 pt, а апстракт, кључне речи и белешке словима величине 10 pt.

10. Рукописи за све рубрике часописа *Зборник Маџице срџске за класичне сџудије* могу се доставити електронски на e-mail адресу главног уредника gadjans@eunet.rs а текст на хартији на адресу: Ксенија Марицки Гађански, Михаила Богићевића 6, 11000 Београд, Србија, с податком да је рукопис намењен *Зборнику Маџице срџске за класичне сџудије*. Адреса часописа је: Матица српска, Улица Матице српске 1, 21000 Нови Сад, Србија.

Текстови се могу доставити и секретару редакције Данијели Стефановић dstefano@f.bg.ac.rs или stefanda@EUnet.rs

Напомена: Редакција ће сукцесивно допуњавати ова упутства како би се ускладили стандарди с великим светским класичним часописима, посебно с обзиром на специфичну природу класичних наука.

РЕЦЕНЗЕНТИ

Др Растко Васић
Dr Victor Castellani

Dr Livio Rossetti

Др Маријана Рицл

Др Мирјана Д. Стефановић

Др Данијела Стефановић

Др Ксенија Марицки Гађански

САДРЖАЈ CONTENT

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ STUDIES AND ARTICLES

Čelica Milovanović (Lancaster), <i>The pedagogy of the exempla: Seneca et alii On Anger</i>	7
Čelica Milovanović, <i>O upotrebi primera, exempla u nekim tradicionalnim spisima o gnevu</i>	
Mostafa Younesie (Tehran), <i>Reconsidering Plato's Reception of Rhetoric in Gorgias (481c–527e)</i>	27
Мостафа Јунеси, <i>Платон, Горгија 481c–527e: њреисџиџивање</i>	
Victor Castellani (Denver), <i>On the Semantics of Cura in Roman Elegy</i> .	
Victor Castellani, <i>Über Semantik der Cura in der Römischen Elegie</i>	35
Zoja Bojić (Sydney), <i>XENIA and NATURE MORTE: The construct of still life in descriptions by Vitruvius and Philostratus the Elder</i> . .	
Зоја Бојић, <i>Појам мртве љприроде у оџисима Виџрувија и Филосџраџа Сџапијеџ</i>	65
Snežana Ferjančić (Beograd), <i>Regrutacija podunavskih legija: XIV Gemina</i> .	
Snežana Ferjančić, <i>Recruitment of the Danubian legions: XIV Gemina</i>	85
Немања Вуџчић (Београд), <i>Каракалин едикџи и џрадови Јоније</i>	
Nemanja Vujčić, <i>The Edict of Caracalla and the cities of Ionia</i>	99

РЕЦЕПЦИЈА АНТИКЕ И НАСЛЕЂЕ HERITAGE

Срђан Дамњановић, Данијела Ковачевић (Нови Сад), <i>Филемонов фраџменти и либерџаријански арџументи</i>	
Srđan Damnjanović, Danijela Kovačević, <i>Philemon's fragment and the Libertarian Argument</i>	111

Milena Polojac (Beograd), <i>Liberum corpus aestimationem non recipit. Istorijat i aktuelnost jedne pravne regule</i>	125
Milena Polojac, <i>Liberum corpus aestimationem non recipit. The History and Actuality of a Legal Rule</i>	
Василије Н. Маниманис, Евстратије Теодосију, Милан С. Димитријевић (Атина–Београд), <i>Козмоложки погледи Св. Григорија из Нусе</i>	145
Vassilios N. Manimanis, Efstratios Theodossiou, Milan S. Dimitrijević, <i>Cosmological Views of St. Gregory of Nissa</i>	
Јован Попов (Београд), <i>Три тумачења Есхилове Орестије у српској науци о књижевности</i>	157
Jovan Popov, <i>Trois interprétations de l'Orestie d'Eschyle dans la critique universitaire Serbe</i>	
Гордан Маричић, Ана Шуменковић (Београд), <i>Војислав Илић и Овидије: класициста и његова инспирација</i>	167
Gordan Maričić, Ana Šumenković, <i>Vojislav Ilić and Ovid: A classicist and his inspiration</i>	

ГРАЂА HISTORICAL MATERIAL

Livio Rossetti (Perugia), <i>La filosofia non nasce con Talete</i> [– <i>Was philosophy perhaps 'invented' by Thales?</i> (In breve, Overview)]	185
Милан С. Димитријевић (Београд), <i>Астѐрологија у антици</i>	197
Зоја Бојић (Сиднеј), <i>Римско сликарство и историја уметности</i>	211
Радомир Ђорђевић (Београд), <i>О првом преводу Хераклијових Фрагмената на српски језик</i>	217

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ REVIEWS

Бојана Крсмановић: Љубомир Максимовић, <i>Огледи о полиитичкој моћи у Византији – чиниоци и ослонци</i> , Српска књижевна задруга, Коло CV, Књига 706, Београд 2013, 501 стр.	223
Немања Вујчић: Ian Worthington, <i>By the Spear: Philip II, Alexander the Great and the Rise and Fall of the Macedonian Empire</i> , Oxford University Press, Oxford 2014, pp. xviii+388.	226
Бојана Павловић: <i>Константијин Велики у византијској и српској историји</i> . Приређивач Љ. Максимовић, Завод за издавање уџбеника, Београд 2014, 170 стр., ил., Библиотека „Јасон“, књ. 36	230
Немања Вујчић: Снежана Ферјанчић, <i>Константијин (306–337)</i> , Службени гласник, Београд 2013, 232 стр.	233

Cristiana Caserta: Dorella Cianci, <i>Corpi di parole. Descrizione fisiognomica nella cultura greca</i> , Edizioni ETS, Pisa 2014	236
Душан С. Рашковић: <i>Тридесет ђодина археолошких истраживања Градине на Јелици (1984–2014)</i> , Народни музеј Чачак, 2014. . .	239

ХРОНИКА CHRONICLE

Бојана Крсмановић, <i>Шесна национална конференција византолога</i> . Београд, САНУ, 18–20. јуна 2015.	245
Enrico Picargiacomi, <i>Eleatica 2015</i> , Ascea-Velia, 10–13. September 2015. .	246
Светозар Бошков, <i>Eighth European Conference of Iranian Studies</i> , Санкт Петербург, 15–19. септембра 2015.	254
Снежана Ферјанчић, <i>Антика и савремени свет данас, 9. међународни скуп</i> , Београд – Нови Сад – Сремска Митровица, 24–27. септембра 2015.	257
Olga Pelcer Vujačić, <i>The Phrygian Lands over Time</i> , Eskişehir, 2–8. novembra 2015.	259
Основна упутства сарадницима	265
Рецензенти	267

Зборник Матице српске за класичне студије излази једном годишње

Уредништво *Зборника Матице српске за класичне студије*
седамнаесту књигу закључило је 22. новембра 2015.

Штампање завршено децембра 2015.

За издавача
Доц. др Ђорђе Ђурић,
генерални секретар Матице српске

Стручни сарадник Одељења
Јулкица Ђукић

Лектура и коректура
Татјана Пивнички Дринић

Технички уредник
Вукица Туцаков

Компјутерски слоџ
Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампа
САЈНОС, Нови Сад

Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије
учествовало је у финансирању штампања овог *Зборника*

Уредништво и администрација:
21000 Нови Сад, Улица Матице српске 1, телефон: 021/420–199

Editorial and publishing office:
21000 Novi Sad, Matice srpske 1, Serbia

e-mail: zmsks@maticasrpska.org.rs
gadjans@eunet.rs

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
930.85(3)(082)

ЗБОРНИК Матице српске за класичне студије =
Journal of classical studies Matica srpska / главни и одговорни
уредник Ксенија Марицки Гађански. – 1998, 1– . – Нови
Сад : Матица српска, Одељење за књижевност и језик,
1998– . – 24 cm

Годишње.

ISSN 1450–6998

COBISS.SR-ID 135172871